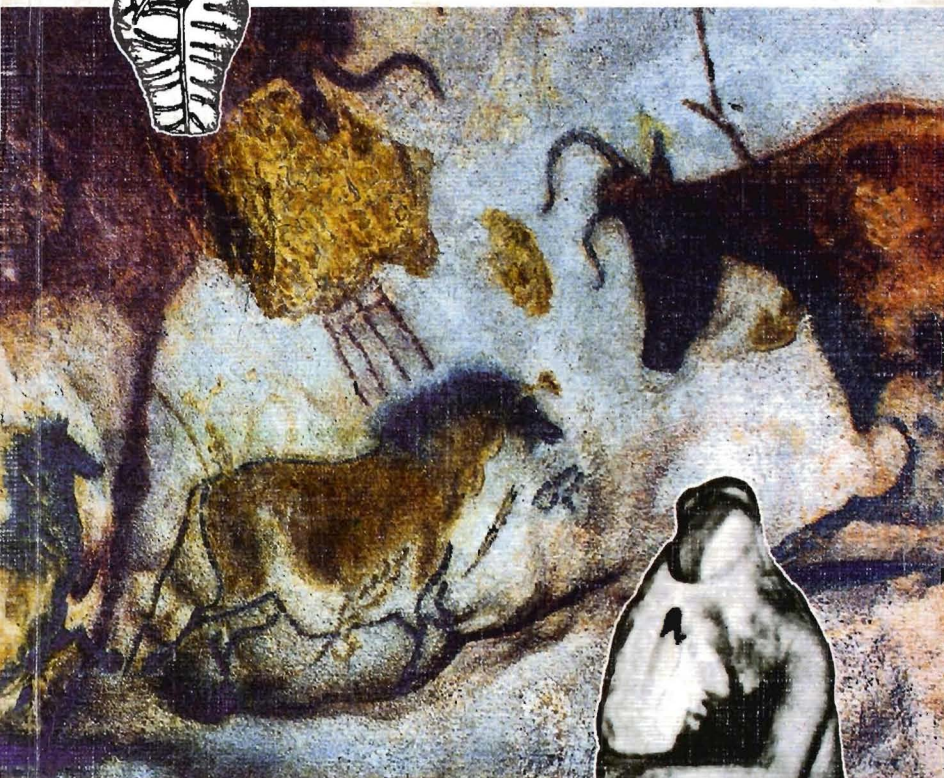

В.Н. Станко
М. І. Гладких
С.П. Сегеда

ІСТОРІЯ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА

В. Н. Станко
М. І. Гладких
С. П. Сегеда

ІСТОРІЯ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА

*Допущено
Міністерством освіти України*

Підручник для студентів
гуманітарних спеціальностей
вищих закладів
освіти

КИЇВ
“ЛИБІДЬ”
1999

Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу
видавництва заборонено

Рецензенти: д-р іст. наук, проф. *О. П. Крижанівський*,
д-р іст. наук, проф. *І. А. Балагурі*

Головна редакція літератури з духовного відродження України
та історично-філософських наук

Головний редактор *С. В. Головок*

Редактор *О. Н. Вітрученко*

Станко В. Н. та ін.

С76 Історія первісного суспільства: Підручник. — К.: Ли-
бідь, 1999. — 240 с.

ISBN 966-06-0017-8.

Курс історії первісного суспільства викладається у підручнику як комплексна історична дисципліна. Висвітлюються загальнотеоретичні проблеми розвитку суспільства, аналізуються археологічні та етнографічні джерела, містяться дані про антропосоціогенез, історію розвитку господарства, соціальних відносин, сім'ї, шлюбу, суспільних інститутів. Розкриваються особливості формування первісного суспільства в Україні.

Для студентів гуманітарних спеціальностей вищих закладів освіти.

С 0503020100-024
1999

ББК 63.3.(0)2я73

ISBN 966-06-0017-8

© В. Н. Станко, М. І. Гладких,
С. П. Серєда, 1999

Історія первісного суспільства є складовою частиною всесвітньої історії. Вона висвітлює початковий етап становлення й розвитку людини і суспільства, який завершився з виникненням стародавніх цивілізацій. Це найбільший період історії, який за тривалістю майже в 600 разів перевищує всі наступні періоди історичного розвитку разом узяті. А за можливостями відтворення та історичного дослідження — один із найбільш складних і суперечливих етапів розвитку людства.

Цілоком зрозуміло, що від тих неосяжно далеких часів (понад 3 млн років тому) до нас дійшло обмаль історичних свідчень. До того ж досліднику первісності здебільшого доводиться мати справу з фрагментами або суперечливими щодо можливостей тлумачення рештками того далекого минулого. Ускладнюється дослідження первісної історії ще й тим, що історик, з'ясовуючи цілу низку питань, пов'язаних насамперед із проблемами походження людини і суспільства, не може обійтись без залучення сучасних досягнень природничих наук, зокрема фізичної антропології, генетики, приматології, зоопсихології, геології, екології та інших, які досить суперечливо висвітлюють складні питання антропосоціогенезу. Все це спричинює те, що в первісній історії залишається ще чимало невирішених проблем та гіпотетичних міркувань.

Основу джерельної бази історії первісного суспільства становлять матеріали й дослідження таких наук, як археологія, етнологія, мовознавство, мистецтвознавство, фольклористика тощо. Така різноманітність джерельної бази первісної історії значно ускладнює дослідницький процес і зумовлює розбіжність поглядів і позицій дослідників стосовно деяких принципових питань розвитку первісного суспільства, а також тлумачення окремих явищ чи подій первісності. Як фахівці з археології, етнології та антропології, автори

даного підручника в деяких випадках намагалися довести справедливість своїх міркувань щодо окремих проблем первісної історії.

Сказане вище не означає, що в історії первісного суспільства немає сталих, достатньо повно досліджених, загальноприйнятих концепцій. Вони, звичайно, є. Проте ми не можемо тут обминути й складні, невирішені проблеми. Розкриваючи сучасний стан дослідження первісної історії, наскільки це можливо зробити в рамках підручника, ми намагалися ввести студента в лабораторію наукового пошуку в історичній науці.

Розділ 1

З **АГАДЬНІ** **ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ** **ПЕРВІСНОЇ** **ІСТОРІЇ**

ВИЗНАЧЕННЯ НАУКИ. ПРЕДМЕТ І ЗНАЧЕННЯ ПЕРВІСНОЇ ІСТОРІЇ

Термін «історія» — грецького походження. В давнину так називали спеціальні твори, що склалися на основі попередніх спостережень або досліджень тих чи інших подій та явищ. У наш час в українській мові термін «історія» має декілька значень. У побуті ми часто використовуємо цей термін для визначення різних пригод або подій, що трапилися з нами в повсякденному житті. Неоднозначний цей термін і в науці. В широкому значенні він застосовується як історія розвитку Землі, її флори і фауни. В такому узагальненому вигляді — це наука про процес розвитку взагалі. Вужче і конкретніше термін «історія» вживається для визначення науки, яка досліджує процес та закономірності розвитку людського суспільства.

Проте закони суспільного розвитку вивчають не тільки історики. Вони є об'єктом дослідження багатьох інших наук (філософії, соціології, політології, етнології, економіки тощо). Вивчаючи різні аспекти розвитку суспільства, ці науки лише разом створюють наукове уявлення про суспільство як динамічну систему зі всіма притаманними їй закономірностями.

В системі наук про людське суспільство вирізняється наука, об'єктом дослідження якої є минуле. Тому здебільшого термін «історія» ми вживаємо відносно подій минулих. Типовим є вислів «це вже історія», тобто вже пройшло, минуло. У цьому контексті історія — це наука, яка вивчає минуле людського суспільства.

У свою чергу історія як наука є галуззю знань із значною внутрішньою диференціацією. Не втрачаючи своєї цілісності, вона ділиться на низку галузей, які мають свою, іноді досить виражену, специфіку. Так, всесвітня історія складається з кількох відносно самостійних частин, що відповідають передовсім історичним епохам: історія первісного суспільства, історія стародавнього світу, історія середніх віків, нова та новітня історія.

Серед зазначених підрозділів всесвітньої історії первісна історія досліджує найдавніші етапи виникнення і розвитку людства, іншими словами, вона започатковує вивчення історичного процесу як такого. Предметом дослідження історії первісного суспільства, таким чином, є початковий період історії людства з часу виникнення самої людини і суспільства до створення перших політичних (державних) структур. Метою дослідження є реконструкція конкретних форм розвитку суспільства на початковій стадії та пошук закономірностей їхнього розвитку. Об'єктами вивчення первісної історії є становлення фізичного типу людини, виникнення та розвиток виробництва, формування суспільства та різноманітних його структур на ранніх етапах (праобрини, общини, сім'ї, роду, племені тощо), поява приватної власності та форм її накопичення, держави та політичної влади.

Найсуттєвішою рисою, яка відрізняє первісну історію від зазначених вище галузей всесвітньої історії, є відсутність писемних джерел для її відтворення. Вона досліджує історію людства цілком в його дописемний період. Писемність виникає лише з утворенням держави, тобто з першими цивілізаціями. Та, вкрай обмежена, крихта писемних свідчень, що іноді залучаються істориками первісності для висвітлення подій передцивілізаційної епохи, суттєво не змінює ситуацію. Первісна історія в цілому — це дописемна історія, яка потребує використання, крім специфічних джерел, ще й додаткових методичних і теоретичних засад. Проте, незважаючи на специфічність джерельної і методико-теоретичної бази, первісна історія в цілому залишається підрозділом всесвітньої історії. У свою чергу первісна історія може поділятися за просторово-географічним принципом, державною приналежністю (первісна історія населення України) тощо. Але в цілому це не міняє її суті як розділу історичної науки.

Однак визначення історії первісного суспільства як розділу історичної науки не є загальноприйнятим у світовій науковій практиці. Так, у сучасній американській і англійській науці первісна історія розглядається як розділ соціальної або культурної антропології, а іноді антропології взагалі — в широкому розумінні цієї галузі науки як дослідження людини, включаючи всі аспекти її буття: біологічний, психологічний, соціальний. Таке широке розуміння антропології було започатковане ще в XIX ст. В той час пріоритет у формуванні уявлень про походження людини і суспільства, а також про їхній розвиток на початковому етапі існування належав природознавцям (біологам, антропологам, геологам тощо). Такі науки, як первісна археологія та етнологія, матеріали

яких згодом стали основною джерельною базою історії первісного суспільства, самі зароджувалися тоді в системі природничих наук або під їхнім безпосереднім впливом.

У той же час виникло й визначення історії первісного суспільства як «доісторії». Згодом, у залежності від напрямку дослідження, для визначення первісної історії з'явилися такі терміни, як «передісторія», «преісторія», «протоісторія», «праісторія», «параісторія», «етноісторія». Не вдаючись до тонкощів змістового навантаження цих термінів, котрі дуже часто просто змішуються дослідниками і вживаються на рівні синонімів, зазначимо лише, що всі ці терміни, як і термін «доісторія», вживались і вживаються нині для протиставлення дописемної і писемної історії. При цьому найчастіше «доісторія» отожднюється або з первісною археологією, або з етнологією, або з антропологією і протиставляється суто історії. Так, відомий англійський історик Арнольд Дж. Тойнбі писав: «Вона (історія) не цікавиться суспільними явищами в примітивних громадах, з яких виводить свої «закони» антропологія» (Арнольд Дж. Тойнбі. Дослідження історії: У 2 т. К., 1995. Т. 1. С.55).

Далі, в розділі, присвяченому історії виникнення та розвитку історії первісного суспільства (історіографії науки), будуть розглянуті докладніше розбіжності в сутнісному розумінні і визначенні первісної історії окремими дослідниками та науковими школами і напрямками. Тут зазначимо лише, що наука має визначатися за предметом, а не за методом дослідження. А якщо це так, то предметом історії взагалі й історії первісного суспільства зокрема є минуле людського суспільства незалежно від того, якою категорією джерел (писемними чи матеріальними) воно репрезентовано. На наш погляд, це дає нам підставу розглядати історію первісного суспільства як підрозділ історичної науки взагалі й цим курсом розпочинати викладання всесвітньої історії.

Започатковуючи вивчення історичного процесу, первісна історія передусім має з'ясувати низку питань, пов'язаних із становленням перших інститутів людського суспільства та різноманітними явищами людського повсякденного буття, значна частина яких не втратила свого значення і в наш час. Досить зазначити, що в ті безмежно віддалені від нас часи людина поряд із забезпеченням себе знаряддями праці та їжею підкоряє таку могутню силу, як вогонь, обладнує житло і запалює у ньому вогнище. Цей осередок людської життєдіяльності й на сьогодні залишається важливою структурою сучасного суспільства. В первісну епоху людина також уперше виготовляє одяг і відкриває для себе землероб-

ство та скотарство. Без цих надбань узагалі неможливо уявити собі сучасні цивілізації. Витоки мистецтва, релігії, міфології та цілої низки різноманітних раціональних знань, таких як лічба, психо- і фітотерапія, календар, металургія тощо, сягають теж у первісне суспільство. Перелік інститутів і явищ з нашого сьогоднішнього життя, які виникли в первісності, можна продовжити (шлюб і сім'я, мораль та етика, обмін, розподіл праці і приватна власність, управління і влада тощо), але не в цьому справа. Без з'ясування витоків указаних та багатьох інших елементів матеріальної, духовної і соціальної культури неможливо правильно уявити їх подальший розвиток і місце в історичному надбанні. У цьому й полягає пізнавальне значення первісної історії

Не варто забувати, що ми живемо в сповненому конфліктів й суперечностей, ідеологічно і політично забарвленому світі. Досить складними залишаються питання релігійного та естетичного виховання, визначення місця приватної власності й соціальної та економічної диференціації в суспільстві та безліч інших проблем. При вирішенні цих питань історія первісного суспільства набуває вже світоглядного значення. В даному випадку політикам, очевидно, треба частіше звертатися до історичного досвіду і, насамперед, до витоків цих соціальних явищ.

Сучасні широкі міжнародні зв'язки України передбачають і прищеплення практичних навичок, і вміння коректного спілкування з населенням різних за соціальним розвитком суспільств та існуючими там інституціями. Не втратило свого значення й вирішення расових проблем у широкому їх розумінні. У цьому полягає вже практичне значення первісної історії.

ДЖЕРЕЛА ПЕРВІСНОЇ ІСТОРІЇ

Пов'язати джерелів первісної історії. Класифікація джерел. Дослідження історичного процесу базується на історичних джерелах, якими по суті є будь-які матеріальні об'єкти, створені в процесі соціальної діяльності людини (сокири, горщики, будинки, написи на камені, літописи, малюнки, збірки законів тощо). При цьому слід зазначити, що самі ці матеріальні об'єкти мають двоїсту природу: а) первинне ці-

льове призначення, задля якого вони були створені; б) можуть надати історика інформацію про соціальний розвиток суспільства, в якому вони виготовлені й, таким чином, стати історичними джерелами. Проте, як уже зазначалося вище, матеріальні об'єкти соціальної діяльності людей досліджують не лише історики, а й соціологи, політологи, мистецтвознавці, правознавці тощо, тому інформацією, яка міститься в цих об'єктах — історичних джерелах, користуються не лише історики, і тут важливе значення має визначення напряму (проблеми) дослідження соціального розвитку. В історичних дослідженнях це буде пошук даних для наступного аналізу специфіки і закономірностей минулого людського суспільства. Виходячи з цих міркувань, більшість дослідників визначають поняття «історичні джерела» як матеріальні об'єкти, створені людською діяльністю, з яких історик здобуває інформацію про процес соціального розвитку суспільства.

Таке широке визначення поняття «історичні джерела» дає змогу включити в його зміст всі об'єкти матеріальної, духовної і соціальної культури, створені людською діяльністю. Історика первісного суспільства таке визначення дає можливість залучити для відтворення історичного процесу далекого минулого, від якого не залишилося писемних джерел, дані про оточуюче середовище і умови життєдіяльності людського суспільства в первісну епоху, коли природне середовище нерідко мало вирішальне значення для розвитку та існування людського колективу. Щоправда, серед фахівців немає спільної думки стосовно того, які саме об'єкти природного середовища вважати історичними джерелами: лише ті, які модифіковані людською діяльністю і несуть на собі сліди цієї діяльності, тобто створені не тільки природою, а й людиною, або всі об'єкти оточуючого середовища, що мають відношення до життєдіяльності людини в цей період, незалежно від того, чи є вони (і якою мірою) продуктом людської діяльності. В реальній історичній дійсності різні джерела тісно пов'язані між собою і складають єдине інформаційно-комунікативне поле. В первісній історії різноманітні дані (археологічні, етнологічні, антропологічні, палеозоологічні, географічні, геологічні тощо) утворюють єдину систему, де кожен об'єкт, незалежно від генезису, є частиною цієї системи, її елементом, що й визначає його зміст і значення для відтворення історичної реальності.

Отже, історичні джерела — носії інформації, яка є основою для реконструкції минулого людства. Інформація, що

міститься в історичних джерелах, об'єктивна і не залежить від суб'єкта, який веде дослідження (історика). У зв'язку з тим, що об'єктивний світ являє собою безліч різноманітних якостей і зв'язків, інформація, як відображення цього світу, є практично невичерпною, тож історик у принципі (теоретично) може отримувати її в необмеженій кількості. Однак усе залежить від того, які можливості має дослідник для отримання соціальної інформації, іншими словами, яким рівнем методології та методичних засобів він володіє, аналізуючи історичні джерела.

У процесі взаємодії історика з об'єктом дослідження виникає складна ситуація, коли в одному інформаційно-комунікативному полі поєднуються об'єктивність інформації, що присутня в історичних джерелах, і суб'єктивність її здобуття й сприйняття істориком. Історик практично вибирає лише ту інформацію, яка йому необхідна для вирішення поставленого завдання. Тут суб'єктивний момент особливо помітний. Ступінь об'єктивності отриманої інформації залежить, насамперед, від мети, що її поставив дослідник. Коли мета відповідає історичній реальності, то ступінь отримання об'єктивної інформації залежить лише від пізнавальних можливостей дослідника, рівня забезпечення дослідження методологічними і методичними засобами наукового аналізу історичних джерел. Якщо мета з тих чи інших причин не відповідає історичній реальності або дослідник навмисне «перекручує» отриману інформацію чи навіть спростовує її, відверто вдаючись до дезінформації, тоді в інформаційному процесі виникає своєрідна об'єктивна інформація, але вже не про об'єкт, а про суб'єкт, який веде «дослідження».

Важливою особливістю історичних джерел є те, що вони містять у собі немовби два види інформації. Вірніше, інформація в історичних джерелах поділяється на два види. Перший — це та інформація, яка здобута й використана дослідниками у практичній роботі. Другий — це інформація, яка існує в об'єкті, але поки що невідома дослідникові й тому не може бути ним практично використана. Це — так звана захована, або потенційна інформація. В історичних джерелах її взагалі значно більше, ніж здобутої і використаної. Вона практично невичерпна. Тому історики досить часто повертаються до вже залучених у науковий процес історичних джерел, щоб на новому рівні розвитку теоретичних і методичних засад здобути додаткову інформацію.

Важливе місце у вивченні історичних джерел займає їх класифікація, яка дозволяє дослідникові чіткіше уявити місце джерела в соціальній дійсності. У процесі класифікації іс-

торичних джерел, історик поряд із вирішенням низки суто професійних питань (спосіб систематизації ознак, термінологія тощо) має, насамперед, з'ясувати схожість і відмінність між об'єктами класифікації та встановити природу їх виникнення. На відміну від інших розділів історичної науки, первісна історія, як уже зазначалося вище, практично не має писемних джерел, які є основними об'єктами класифікації в історичному джерелознавстві.

Первісна історія в основному базується на матеріальних джерелах, створених у процесі життєдіяльності первісних людей, і на матеріалах природничих наук, котрі залучаються для відтворення навколишнього середовища, в якому здійснювалась життєдіяльність людини, та з'ясування біосоціальних процесів у суспільстві, що без них неможливо уявити собі історичний процес у ті давні часи. Однак систематизація джерел первісної історії за принципом поділу їх на соціальні і природничі практично неможлива. Зокрема, як визначити антропологічні джерела, які одночасно характеризують природну і соціальну суть людини? В сучасному джерелознавстві існують й інші системи класифікації історичних джерел, проте, на наш погляд, жодна з них не може повною мірою бути застосована для наукової систематизації джерел первісної історії.

Особливістю джерелознавства первісної історії є залучення археологічних, етнологічних, антропологічних, лінгвістичних, природничих і лише частково писемних джерел для її вивчення. Серед них переважають джерела, репрезентовані різними об'єктами матеріальної, духовної та соціальної культури, які вивчаються, передовсім, історичними науками (археологія та етнологія). Однак не менш важливе значення, зокрема для реконструкції початкового періоду історії людства (виникнення і початкових етапів еволюції людини і суспільства), мають біосоціальні антропологічні, а також природничі джерела (археозоологічні, археоботанічні тощо).

Розглянемо основні з них. При цьому пам'ятатимемо, що в багатьох випадках віднесення джерела до тієї чи іншої категорії є досить умовним. У багатьох випадках археологічні й етнологічні джерела перехрещуються; подібна ситуація виникає також на стику інших наук.

Археологічні джерела. Первісна історія, як уже зазначалося вище, — це дописемна історія. Прямі свідчення, що дійшли до нас з тих далеких часів, це лише невелика частина (не більше 15%, за підрахунками англійського археолога Девіда Кларка) матеріальних решток життєдіяльності первісних людей та окремі палеоантропологічні знахідки. Речі,

що дісталися нам від далекого минулого, свого часу були створені майстрами, які вклали в них свої знання, досвід, художній смак, а також роздуми та пристрасті. А якщо це так, то в матеріальних рештках минулого міститься різноманітна інформація, у тому числі й історична, але вона в них «закодована» і її треба розшифрувати. Більш того, зважаючи на різні суб'єктивні і об'єктивні обставини, інформація, закладена в матеріальних рештках, може бути як об'єктивною, так і суб'єктивною. Тому обсяг і якість отриманої при дешифровці інформації залежить від того, яку мету ставить перед собою дослідник і який ключ дешифровки він має в руках. Іншими словами, наскільки досконалою є методологія і методика аналізу джерелознавчого дослідження.

Але перш ніж зайнятися аналізом матеріальних решток первісності, їх треба знайти, зафіксувати, де і як вони розміщувалися, в якому контексті (поряд з якими речами, спорудами, рештками людей або тварин вони знайдені, в яких геологічних нашаруваннях тощо), а вже потім «примусити» їх розповісти про себе, своїх творців та їхнє соціальне, культурне і природне оточення. Все це зробити не так просто. Пошуки і дослідження пам'яток первісної культури потребують спеціальних знань, навичок, інтуїції. Цим займається окрема наука — археологія, насамперед її підрозділ — первісна археологія. Матеріальні рештки, які здобуває і вивчає археологія, дістали назву «археологічні джерела».

Зважаючи на те, що лише первісна археологія має прямі джерела для вивчення дописемного періоду історичного процесу, деякі археологи (А. М. Рогачов, Г. Данієл та ін.) навіть схильні ототожнювати історію первісного суспільства і первісну археологію. В принципі з цим можна було б погодитися, коли б не обмеженість джерельної бази первісної археології, яка не дозволяє поки що повною мірою розкрити всі аспекти соціальної діяльності первісного суспільства. Перешкоди тут існують двох типів: об'єктивні й суб'єктивні.

Щодо суб'єктивності археологічного джерелознавства, то найдосконаліша сучасна методика вивчення матеріальної культури не дає змоги отримати всю закладену в неї історичну інформацію. До того ж археологи, як і інші дослідники, не позбавлені особистих уподобань і пристрастей. Об'єктивні труднощі археологічного джерелознавства пов'язані перш за все з тим, що археологічні матеріали дійшли до нас у більшості випадків зруйнованими, часто з якихось причин переміщеними з місця свого початкового розташування, фрагментованими; іноді взагалі залишається незабезпеченою чи недостатньо забезпеченою археологічними матеріалами низ-

ка ланок соціального або культурного життя суспільства того чи іншого періоду. Водночас сам процес «випадання» речей у культурний шар, за термінологією археологів, є складним, багатоступеневим, суперечливим і відбірковим. Тому комплекс речей культурного шару (мертвої культури) значною мірою відрізняється від комплексу речей живої культури минулого суспільства. До того ж самі речі, коли вони функціонували в діючому суспільстві, мали іноді різне призначення або взагалі інше значення, ніж узвичаєне в наш час. Всі ці труднощі, зокрема, породили серед деяких дослідників думку, що археологічні джерела взагалі не дають можливості реконструювати історію дописемного періоду. Як категоричний оптимізм, так і помірний песимізм не можуть бути прийнятими беззаперечно. Деякі труднощі дійсно виникають через обмеженість кількості досліджених пам'яток та недосконалість сучасних методик дослідження і можуть бути подолані в майбутньому. Однак розглянемо докладніше зміст інформації в археологічних джерелах.

Дійсно, археологічні джерела складають лише незначну частину тієї живої культури, яка функціонувала в минулому. Проте, на жаль, це все, що нам дісталось від тієї культури. З часом цю інформацію можна буде доповнити. Так, щорічно внаслідок нових досліджень археологічних пам'яток наша інформація про далеке минуле значно збільшується. Але в усіх випадках на момент дослідження інформація, що здобувається з археологічних джерел, є первинною і основною. Враховуючи це, історик первісності має зробити все можливе, щоб отримати максимум відомостей, бажано об'єктивних. Спробуємо коротко розглянути інформативність археологічних джерел не за обсягом, а за змістом: на які конкретно матеріали спирається первісна археологія та які можливості для відтворення соціальної культури вона має у своєму арсеналі.

Насамперед це знаряддя праці, що збереглися практично від найдавніших часів, з моменту виникнення людства. Частіше за все вони є єдиними свідками того далекого минулого. Іноді в культурному шарі місцезнаходжень початкового етапу становлення людства знаходять також кістки диких тварин, які, ймовірно, були утилізовані людиною; зрідка трапляються й кістки самої людини. Але цього вже достатньо, щоб реконструювати початковий етап життєдіяльності людства, матеріальна культура якого в ті часи, крім нечисленних знарядь із дерева, що не збереглися, цими речами й вичерпувалась.

Поступово археологічні колекції збагачуються. Поряд зі

знаряддями праці, які постійно удосконалюються (що дозволяє простежити процес їхньої еволюції), з'являються спочатку вогнища, а згодом і рештки найдавніших жител. У житлах або на місцях короточасних зупинок первісних людей археологи знаходять різні кістяні вироби, прикраси, амулети, музичні інструменти, кам'яні і кістяні фігурки людей та тварин. На стінах печер з'являються перші малюнки, чудові зображення реальних сцен дійсності того часу. В нішах тих же печер у спеціальних сховищах або кам'яних ящиках знайдено голови, кістки тварин. Мустьєрського часу сягають поховання самих людей. З появою посуду, а згодом і металевих виробів обсяг і різноманітність археологічного матеріалу ще більше зростають. Отже, в культурному шарі первісних поселень акумульовані далеко не другорядні ланки життєдіяльності людського суспільства. Та й сама структура поселень, їх розміщення у просторі теж мають велике значення при розв'язанні окремих питань історії первісності. Проте це лише частка живої, багатобарвної культури людства.

Деякі речі, знайдені й інтерпретовані дослідниками, могли мати в давнину інше призначення або використовуватися поряд із визначеною функцією і в іншій якості в залежності від уявлень первісних мешканців даного поселення. У зв'язку з цим певні елементи матеріальної культури могли справляти на людей минулого інше враження, ніж на сучасників. Можна припустити також, що деякі знахідки потрапили в культурний шар випадково і не мали до основних відкладень жодного відношення. Існує ймовірність принесення їх людьми з інших, давніших місцезнаходжень, або вони потрапляли на поселення вже пізніше, під час руйнації його природними процесами чи пізнішою людською діяльністю. Всі ці та інші проблеми стоять перед сучасним археологічним джерелознавством і поступово вирішуються. Найскладніші з них, очевидно, ще не скоро будуть вирішені.

Таким чином, відтворений на основі археологічних джерел історичний процес є дещо схематичним. У такій первісній історії відсутні дійові особи, немає героїв. У ній діє абстрактна людина, проте вона виготовляє конкретні знаряддя праці, будує житла, розпалює вогнища, полює на конкретних звірів. Щоправда, іноді археологи намагаються визначити і конкретних майстрів за їхніми пристрастями й уподобаннями, проте навіть у вдаливих випадках неможливо встановити їхні імена. Не виключено, що в деяких своїх реконструкціях через обмеженість джерельної бази сучасні археологи помиляються. В подальшому дослідження нових пам'яток, удосконалення методики наукового пошуку, очевидно,

дають можливість збільшити обсяг інформації про первісне суспільство. Але й у наш час археологічні джерела, незважаючи на всю складність їх дослідження, є єдиними прямими й тому найбільш об'єктивними свідками далекого минулого людства.

Етнологічні джерела. Як складова частина всесвітньої історії історія первісного суспільства умовно може бути поділена на власне первісну історію, що завершилась із виникненням цивілізацій, і первісну історію, яка продовжувалася після виникнення цивілізацій, збігаючись із ними в часі, й подекуди зберігається на периферії цивілізацій до наших днів. Традиційно-побутову культуру цих первісних суспільств вивчає наука етнологія. В сучасній науці для цих двох суспільств первісності запропоновані різні назви. Первісні суспільства, що існували до виникнення цивілізацій, дістали назву апополітейні (АПС) (від грец. «апо» — до, «політейний» — цивілізаційний); первісні суспільства, що продовжували співіснувати з цивілізаціями, дістали назву синполітейних (СПС) (від грец. «син» — існуючий одночасно). Якщо вивчення апополітейних суспільств переважно забезпечувалося археологічними і палеоантропологічними джерелами, то синполітейні донедавна досліджувалися виключно етнологією.

Вивчаючи синполітейні суспільства, етнологи мають унікальну можливість спостерігати безпосередньо функціонування всіх явищ соціальної культури первісного суспільства, й перш за все соціальних відносин, які дуже важко відтворювати за матеріалами археологічних пам'яток. Якщо до цього додати, що етнологи мають справу з живою культурою, в якій можна спостерігати не лише окремі речі, а й їхнє функціонування у виробництві, побуті, обрядах, то може скластися враження, що етнології під силу одній вирішити всі аспекти історії первісного суспільства. Донедавна так воно й було. Історія первісного суспільства взагалі спочатку зародилася як підрозділ етнології і лише згодом відокремилася від неї і стала самостійною наукою, але таке розмежування не є суттєвим.

Проте чи дійсно етнологія спроможна сама вирішити всі проблеми первісної історії? Спробуємо бодай коротко розглянути сучасні можливості цієї науки щодо відтворення первісної історії за матеріалами апополітейних суспільств.

Етнологи мають декілька методів накопичення джерел для реконструкції первісної історії. Основним із них є безпосереднє спостереження, коли дослідник сам «вживається» в соціальний організм сучасних первісних народів і вивчає їх нібито зсередини. Такі спостереження мають декілька пе-

реваг. По-перше, етнолог отримує всебічну інформацію про суспільство, яке в наш час функціонує за нормами первісного суспільства. Він може спостерігати, фіксувати й аналізувати функціонування соціальних і громадських інститутів, звичаїв, матеріальної культури, господарства, тобто практично все, що потрібно для реконструкції процесів розвитку матеріальної, соціальної й духовної культури. По-друге, етнолог має змогу простежити взаємозв'язки між основними ланками живої культури синполітейних суспільств, тобто в його дослідженнях культура первісності не розірвана на окремі ланки — речі, явища, комплекси тощо, як це подано в археологічних джерелах, а розглядається у їх взаємодії. Це дає можливість аналізувати культуру синполітейних суспільств як органічно єдину систему. В цьому, безперечно, полягає перевага етнологічної інформації для дослідження первісної історії.

Проте етнологічні дослідження первісної історії наштовхуються на значні труднощі й перешкоди. По-перше, етнологія не знає суспільств, соціальна культура яких відповідала б початковим етапам історії людства. Сучасна культура найдавніших синполітейних суспільств сягає лише доби пізнього палеоліту (чи мезоліту). Таким чином, перший і найтриваліший етап історії людства залишається поза межами етнологічних джерел. Щоправда, використовуючи метод аналізу пережитків, деякі етнологи намагаються відтворити окремі аспекти життєдіяльності початкового етапу історії людства. Втім наукова вірогідність таких досліджень потребує додаткової перевірки і не визнається багатьма дослідниками. По-друге, хоча більшість дослідників визнає синстадіальність апополітейних і синполітейних суспільств починаючи з пізнього палеоліту і до виникнення держави і писемності, проте й у цьому випадку виникає чимало проблем, пов'язаних передовсім зі ступенем адекватності цих двох типів первісних суспільств: апополітейних, які вивчає історія первісного суспільства, і синполітейних, досліджуваних етнологією. Справа в тому, що синполітейні суспільства, по-перше, зазнали значного впливу своїх сусідів — політичних суспільств, а, по-друге, самі, порівняно з апополітейними суспільствами, пройшли значний шлях культурного розвитку, позначений як прогресом, так і регресом, міграціями і дифузіями, ізоляцією і широкими контактами з суспільствами різних ступенів розвитку: від первісних до соціалістичних.

Все це привело до неоднакових конкретно-історичних наслідків. Так, одні синполітейні суспільства сприйняли релігію класових суспільств, зберігши при цьому основні еле-

менти своєї матеріальної культури і господарства, інші, навпаки, запровадивши широкий обмін як з цивілізаціями, так і зі своїми сусідами по первісній периферії, значно змінили свою матеріальну і соціальну культуру, зберігши недоторканною духовну культуру. В більшості синполітейних суспільств структура їхньої культури, таким чином, є деформованою в тій чи іншій мірі. Тому серед дослідників немає спільної думки щодо використання етнологічних джерел для реконструкції історії первісного суспільства. Внаслідок цього в останні десятиріччя поширився особливий напрям наукового пошуку — етноархеологія, яка має об'єднати в собі пріоритети археології та етнології, зокрема в дослідженні проблем соціальної культури.

Проте, яким би чином не розв'язувалися суперечливі питання щодо використання етнологічних джерел у реконструкціях первісного суспільства, безперечно одне, що без даних етнології важко уявити собі такі елементи соціального життя, як шлюб та сім'я, структура управління та влади, форма власності, ідеологічні уявлення тощо.

Антропологічні джерела. Антропологія — це наука про біологічні особливості людини та її предків. Палеоантропологія — підрозділ антропології, який вивчає рештки стародавніх людей.

Вище вже згадувалося, що палеоантропологічні джерела поряд з археологічними є прямими свідками далекого минулого. Без них важко уявити собі фізичний вигляд людини протягом її еволюції до сучасного типу. Крім того, антропологічні рештки дають змогу вирішити ще цілу низку питань, пов'язаних із походженням людини: про виникнення та розвиток мислення і мови, розселення людини на земній кулі, походження людських рас.

Поряд з цим за даними антропології досліджуються принципові питання генезису людського суспільства як двоєдиного процесу антропосоціогенезу. Так, простежуючи на антропологічних рештках становлення прямоходіння, розвитку руки і мозку, ми отримуємо інформацію і про процес зародження та розвитку трудової діяльності, про особливості психіки первісної людини, а водночас і про рівень здатності людей окремих історичних епох до праці, мислення і мови. Ці відомості, у свою чергу, є важливим джерелом для вирішення складних питань формування людського суспільства, взаємовідносин між членами первісних колективів, формування ідеологічних уявлень.

Вивчення скелетних решток первісної людини — шлях до пізнання й інших характеристик первісного суспільства.

Наприклад, за даними одонтології можна відтворити характер їжі первісних колективів. Матеріали могильників уможливають розв'язання окремих питань палеодемографії (народжуваність, смертність, середній вік людей за епохами, статевий і віковий склад популяцій тощо) і дають змогу скласти уявлення про соціальну структуру первісної общини. Так, аналіз статевого і вікового складу та просторового розміщення поховань Надпорізьких мезолітичних могильників дав можливість дослідникам з'ясувати не лише структуру і характер соціальних стосунків у ранньопервісній общині, а й розглянути питання, пов'язані зі складанням племінної організації і формуванням почуття батьківщини, а в зв'язку з цим і виникненням військової організації (консолідації чоловіків для захисту племінної (батьківської) території).

Палеоантропологія дає важливі дані для вивчення стану фізичного розвитку людей різних епох, їхніх травм і захворювань, а також про методи їх лікування. Численні штучні пошкодження черепів та скелетів, знайдених у похованнях, свідчать, з одного боку, про множинність конфліктів як у самих первісних колективах, так і між ними, наявність канібалізму й т. ін., а з іншого — дають можливість простежити характер взаємовідносин у колективі і між колективами, вирішити складні питання соціалізації, догляду за людьми похилого віку, характеру і часу виникнення війн в історії. Знайдений в печері Шанідар скелета чоловіка похилого віку з ампутованою задовго до смерті правою рукою розглядається дослідниками як доказ згуртованості мустьєрських колективів, формування в їхньому середовищі почуття спорідненості і взаємодопомоги.

За результатами сучасних досліджень приматології створені наукові схеми шляхів розвитку наших предків у напрямі становлення прямоходіння, зародження трудової діяльності та суспільних відносин. Особливого значення в останні роки набули дослідження зоопсихологів із проблем переходу від угруповань тварин, перш за все приматів, до першої форми людського суспільства — праобщини. Останнім часом значно розширилася дослідницька база з цих проблем завдяки постановці широких спостережень за життєдіяльністю сучасних приматів (шимпанзе і горил) у природному середовищі (Дж. Гудолл, Д. Фоссі, Дж. Шаллер та ін.).

Однак за всієї привабливості палеоантропологічних джерел для первісної історії слід пам'ятати, що кількість їх для найдавніших епох вкрай обмежена, а більшість знахідок безпосередніх предків людини та найдавніших гомінід репрезентована поки що переважно фрагментами. Здебільшого це

уламки черепів і щелеп або окремі зуби. Дуже рідко зустрічаються фрагменти інших кісток скелета. Бракує також достовірності інформації через епізодичність знахідок. Найдавніші могильники відомі лише з часів мезоліту, і їх поки що знайдено і досліджено обмаль. Для попередніх часів вони зовсім невідомі. Більшість дослідників узагалі вважає, що в палеоліті могильників не було. В той же час випадкові, поодинокі поховання виявляти дуже важко. Треба врахувати й те, що в наших предків і найдавніших людей поховань узагалі не було, а покинутий на місці смерті небіжчик розшматовувався хижакими або його рештки зруйновувалися природними процесами. Все це значно знижує інформативність палеоантропологічних джерел, що, у свою чергу, викликає сумніви в можливості вирішення багатьох проблем антропоціогенезу і спричинює гострі наукові дискусії.

Невелика чисельність стародавніх людей і значне віддалення їх у часі самі по собі не сприяли збереженню їхніх рештків. Вони крихкі, дуже пошкоджені, фрагментарні, здебільшого розсіяні на значній площі і змішані з кістками тварин. До того ж у багатьох випадках знайдені вони випадково при земляних роботах або в процесі археологічних розкопок. У тих і інших випадках дуже рідко при розкопках скелетів первісних людей були присутні спеціалісти, обізнані як із морфологією скелета людини, так і з методикою дослідження та збереження антропологічних решток.

Складною є ситуація і з розміщенням знахідок у просторі. Найчисленніша колекція антропологічних знахідок різних епох первісності поки що представлена в Європі, де раніше розпочалися широкі геологічні та археологічні роботи. І хоча рештки стародавніх людей знайдені практично на значній території, на антропологічній мапі Європи ще залишилося чимало білих плям, а знахідки найдавніших людей узагалі поодинокі. В Африці, навпаки, останнім часом знахідки наших безпосередніх предків і найдавніших людей досить численні, тоді як виявлені пізньопалеолітичні поховання — поодинокі. Проте й вони, будучи сконцентровані в окремих місцях Східної Африки, виглядають острівцями на антропологічній мапі всього континенту. Але навіть на тлі цих антропологічних мап Європи і Африки мапа знахідок Азії ще бідніша. Проте теоретично, зважаючи на хронологію і морфологію азійських знахідок, вони є не менш перспективними для з'ясування як проблем еволюції людини, так і питань праатьківщини людства і розселення людей по земній кулі.

Є й інші складні моменти відтворення первісної історії людства на основі антропологічних джерел. З часом їх буде

не менше, тому що в науці з'ясування одних проблем, як правило, породжує низку інших, нерідко складніших, ніж попередні. Тут важливо підкреслити головне: без антропологічних джерел узагалі неможливо розглядати питання часу і шляхів становлення самої людини. Як зауважив видатний антрополог нашого часу В. П. Алексеев, історична антропологія — це шлях в історію самої людини.

Дані інших гуманітарних і природничих наук. Крім даних археології, етнології і антропології, історики первісності залучають для з'ясування окремих питань розвитку людства матеріали й інших гуманітарних і природничих наук — мовознавства, мистецтвознавства, геології, палеогеографії, палеонтології, палеоботаніки, фізики, хімії тощо.

Деякі дослідники особливу увагу приділяють *мовознавству*, зокрема його розробкам етногенезу й етнічної історії народів світу. Щоправда, останнім часом широко дискутуються проблеми формування мовних сімей та їхніх прадіалектів, що, за даними мовознавства, сягають навіть пізнього палеоліту. Розроблений американським дослідником Морісом Сведешем метод абсолютного датування етапів розвитку мов — *глотохронологія* — дає можливість із певною вірогідністю простежити темпи зміни лексичного складу окремих мов, що, в свою чергу, дає змогу відтворювати процеси взаємозв'язків між народами на різних етапах їхнього розвитку. Однак всі ці дослідження, як і сам метод М. Сведеша, піддаються гострій науковій критиці як серед мовознавців, так і серед істориків, і поки що їх неможливо повною мірою використати в історичних реконструкціях. Незважаючи на таку песимістичну оцінку лінгвістичних матеріалів щодо первісної історії, не підлягає сумніву значний внесок одного з підрозділів мовознавства — *топоніміки* — в розробку етногенезу та етнічної історії багатьох народів, зокрема слов'ян. Так, за наслідками картографування архаїчних назв річок, озер тощо російські лінгвісти В. М. Топоров і О. М. Трубаčov, а також польський історик і лінгвіст Г. Ловмянський висунули досить цікаві гіпотези локалізації праатьківщини слов'ян, підтримані багатьма істориками.

Окрему групу джерел первісної історії складають *писемні джерела*. На жаль, попри всі свої переваги, для первісної історії вони є другорядними. Це зумовлюється насамперед тим, що писемність узагалі виникла досить пізно (не раніше 4 тисячоліття до н. е.), до того ж уже разом із цивілізаціями (політичними суспільствами). Таким чином, у писемних джерелах знайшла відображення лише культура синполітейних суспільств, тобто периферії стародавніх держав. Проте й

ці, нерідко дуже важливі й цікаві спостереження стародавніх авторів щодо культури своїх сусідів несуть на собі відбиток етнічних, соціальних і політичних уявлень їхніх творців. Тому ці джерела здебільшого використовуються як допоміжні, до того ж порівняно з етнологічними вони вкрай незначні й обмежені в часі і просторі.

Вище вже зазначалося, що серед дослідників немає спільної думки щодо визнання даних природничих наук як джерел історії. Однак практичне використання результатів досліджень навколишнього середовища первісного суспільства (палеогеографія, палеозоологія, палеоботаніка, палеокліматологія, геологія), фізико-психічних якостей людини і приматів (палеопсихологія, зоопсихологія), запроваджене в останні роки в історичних розробках, показало, що дані природничих наук значно збагачують уявлення про первісне суспільство, а природничо-наукові методи датування (дендрохронологічний, радіовуглецевий, калій-аргоновий, археомагнітний тощо) дали змогу скласти більш надійні хронологічні схеми еволюції людини і розвитку суспільства.

Життєдіяльність первісної людини була тісно пов'язана з навколишнім середовищем і багато в чому визначалась його змістом і станом. Ураховуючи ці обставини, при визначенні ролі даних природничих наук як історичних джерел слід пам'ятати, що пристосування людини до мінливих умов навколишнього середовища мало не пасивний, а активний, динамічний характер. Активна адаптація людини і суспільства до навколишнього середовища передбачає не тільки широкий пошук засобів позабіологічного захисту від впливу несприятливих природних умов (опанування вогню, спорудження жител, виготовлення одягу, обробка продуктів харчування тощо), а й цілеспрямований тиск на природні процеси. Так, первісні мисливці, а згодом скотарі і землероби у процесі своєї діяльності знищували тварин, підпалювали рослинність, вели селективний відбір рослин і домашньої худоби, чим значно змінювали природний ландшафт і впливали на формування біоценозів у окремих регіонах.

Виходячи з цього історики поділяють навколишнє середовище на дві частини: 1) середовище, що впливало на життєдіяльність людини, але не зазнавало тиску (клімат, рельєф); 2) середовище, що частково змінювалось у процесі трудової діяльності людини (флора, фауна).

Розглянемо спочатку джерела, що дають змогу відтворити першу частину навколишнього середовища. Насамперед це дані *геології* і *палеокліматології*. За даними *геології* історики відтворюють зміни рельєфу протягом усієї історії люд-

ства. Так, у різні історичні епохи рельєф України значно змінювався. Під час останнього зледеніння, наприклад, Чорне море взагалі перетворилось на невеличке озеро, Азовське море практично пересохло, а Дніпро, Південний Буг, Дністер та Дунай на західному шельфі сучасного Чорного моря зливалися в одну річку і вже разом упадали на рівні акваторії Варна — мис Сарич (Південний Крим) у стародавнє озеро. Зниження рівня Чорного моря й узагалі Світового океану внаслідок наступу льодовика призвело до відчутних змін берегової смуги морів та океанів, поглиблення річкових долин, трансформації рослинного і тваринного світу, що, у свою чергу, не могло не вплинути як на процес розселення первісних колективів, так і на засоби їхньої адаптації до навколишнього середовища.

Особливе значення для створення періодизації історії первісного суспільства має *стратиграфія* — розділ геології, який вивчає послідовність нашарувань геологічних горизонтів. Так, простежуючи послідовність зміни антропологічних і археологічних знахідок у геологічних горизонтах, дослідники вивчають процес еволюції фізичного типу людини, знярядь праці, жител, предметів побуту тощо. За даними стратиграфічних спостережень визначені етапи технологічного вдосконалення обробки кременю і виготовлення крем'яних знарядь праці і на цій основі складена археологічна періодизація кам'яного віку.

В наш час навіть важко уявити розвиток суспільства без знання динаміки кліматичних змін. У першу чергу це стосується ранніх етапів становлення та розвитку людини і суспільства. Ці знання історик здобуває за даними *палеокліматології* — науки, що вивчає клімат історичного минулого Землі. За наслідками досліджень палеокліматології реконструйовані темпи і ритми трансформації природного середовища (льодовики, міжльодовиків'я — інтергляціали). Дослідники по-різному оцінюють сприятливість або несприятливість тих чи інших кліматичних умов для розгортання тих чи інших історичних процесів, проте в усіх випадках наукова реконструкція є вкрай бажаною, більше того — необхідною.

Зміна клімату безпосередньо спричиняє зміни флори і фауни, які, у свою чергу, визначають напрям господарської діяльності і побут первісного суспільства. Рослинність забезпечувала первісну людину не тільки продуктами харчування, а й матеріалами для будівництва жител, виготовлення знарядь праці, паливом для вогнищ, ховала мисливців під час полювання, рятувала від непогоди.

Відтворити склад рослинності, її біологічні якості, простежити її зміни протягом історичного розвитку суспільства історичу допомагають дослідження палеоботаніків. За знахідками пилюк і спор у культурних нашаруваннях стародавніх пам'яток *палінологія* — підрозділ *палеоботаніки* — відтворює рослинність часів їхнього існування. Проте результати палінологічного аналізу потребують критичного ставлення, тому що пилок і спори тих чи інших рослин могли бути занесені в культурний шар стародавньої пам'ятки з інших місць, іноді досить віддалених (300 км і більше), вітром або водними потоками. Крім того, внаслідок різних геологічних процесів у культурний шар поселень потрапляли залишки рослинності інших епох, як більш ранніх, так і пізніших.

Значно інформативнішими у цьому плані є дані *палеозоології* — підрозділу *палеонтології*, що вивчає тваринний світ минулого та історію його розвитку за рештками тварин або відбитками їхньої життєдіяльності. Відновлений за фауністичними рештками склад стада промислових тварин стародавніх поселень дає змогу не тільки визначити якість життєзабезпечуючих ресурсів земної кулі, а й реконструювати методи і стиль полювання, встановити центри і час приручення того чи іншого виду тварин, окреслити напрями і ритми поширення скотарства від первісних центрів тощо. Сучасна наука за кількісними і якісними показниками решток тварин і рослин на стародавніх поселеннях розробляє палеоекологічні і палеоекономічні моделі розвитку стародавнього населення.

Залучаючи дані палеозоології для вивчення первісної історії, необхідно враховувати рівень їхньої цілості. Як і антропологічні, фауністичні рештки, здебільшого, репрезентовані крихкими уламками, за якими іноді буває важко визначити вид тварин. Кількісні показники видів тварин та їх особин у більшості випадків є неповними. Не до кінця розроблена й методика розрізнення диких і свійських тварин. Але попри всі «недоліки» палеозоології і палеоботаніки без їхніх матеріалів просто неможливо в наш час створювати науково обгрунтовану історію первісного суспільства.

Важливим моментом вивчення первісної історії є розробка її хронології. Раніше вона базувалася на матеріалах історичної типології та кореляції останньої матеріалами геології, стратиграфії та палеонтології. Останнім часом дослідниками розроблено низку природничо-наукових методів датування стародавніх об'єктів.

Найбільш надійним серед них є *дендрохронологічний* метод, який дає можливість визначити дату стародавньої пам'ятки з точністю до одного року. Він ґрунтується на підрахунку річних

кільць стовбурів дерев. Але поки що датування цим методом можна проводити в межах не більше як 10 тис. років. Крім того, дерево дуже рідко зустрічається на стародавніх об'єктах.

Частіше у практиці датування застосовується *радіовуглецевий* метод, заснований на використанні періоду напіврозкладу ізотопу вуглецю С, який дорівнює 5730 рокам, з відхиленням до 40 років. Більш-менш надійні дати, отримані завдяки цьому методу, сягають 60 — 70 тис. років. Проте радіовуглецеві дати останнім часом піддають сумніву. За допомогою дендрохронології і вдосконалення самого методу розроблено декілька калібрувальних шкал, які дають змогу коригувати радіовуглецеві дати й отримувати більш надійні хронологічні реперу.

Для датування більш ранніх етапів розвитку людини і суспільства широко застосовуються менш точні, але досить надійні калій-аргоновий, термолюмінесцентний і палеомагнітний методи. Існує також чимало інших методів, які значно рідше застосовуються (діагенез амінокислот, гідровбирання обсидіану, за допомогою ізотопів кисню тощо). Попри всілякі вади природничі методи дали можливість розробити надійну хронологію далекого минулого, яка в узагальненому вигляді буде розглянута нижче.

У практиці сучасних наукових розробок проблем первісної історії стали традиційними використання результатів спостережень астрономії, фізики, хімії, сейсмології тощо. За останні кілька десятиліть склався навіть особливий напрям комплексного дослідження — *археонетрографія*, яка досліджує мінералогічний і хімічний склад знарядь праці, виробів побуту та інших предметів первісної людини, що дає змогу уточнити джерела постачання сировини та шляхи її транспортування і обміну між первісними общинами. При з'ясуванні питань житлобудівництва, планування міст і селищ часто застосовуються дані інженерних наук. Використання матеріалів тієї чи іншої природничої науки залежить від напряму історичного дослідження, тому ми досить часто зустрічаємося з несподіваними залученнями окремих фактів, які, на перший погляд, не мають ніякого відношення до первісності.

Узагальнюючи короткий огляд природничо-наукових джерел та методів дослідження, які останнім часом широко застосовуються в практиці наукового пошуку в історії первісного суспільства, виділимо найважливіші моменти, у вирішенні яких вони відіграють провідну роль. По-перше, це відтворення динаміки розвитку навколишнього середовища, зміни якого, незалежно від чинників, що їх спричинили (антропогенних чи природних), справили в багатьох випадках вирішальний вплив на формування характеру життєдіяльності первіс-

ного суспільства. По-друге, це реконструкція методів і змісту життєзабезпечення первісної людини: форм і стилю її господарства та матеріальної культури, становлення та розвитку первісної економіки в цілому. По-третє, лише завдяки використанню матеріалів природничих наук з'ясована низка питань, пов'язаних із виникненням і запровадженням у практику різних об'єктів матеріальної культури (походження сировини та засобів її добування, технології обробки, виникнення і розвиток металургії). Поряд із цим встановлено рівень раціональних знань первісної людини: медичних, математичних, біологічних, екологічних, астрономічних, географічних тощо.

Завершуючи розгляд джерелознавства первісної історії, зазначимо, що вона, як узагальнююча і суто теоретична наука, не має власних джерел. Як було доведено вище, її дослідження базується, передовсім, на матеріалах таких наук, як археологія, антропологія, етнологія, з широким залученням матеріалів ще цілої низки гуманітарних та природничих наук. Проте, займаючись дослідженням первісної історії, завжди треба пам'ятати, що спеціальні гуманітарні знання дослідника є вирішальними. Речі і явища, якими б шляхами вони не були визначені, не матимуть ніякого значення для історії суспільства, доки вони не будуть співвіднесені з відповідною поведінкою людини. Й лише в контексті людської діяльності вони стають джерелами для пізнання історичного процесу. Охарактеризувавши переваги й недоліки тих чи інших джерел, ми лише хотіли підкреслити складність наукового пошуку в історії і застерегти майбутніх дослідників від одностороннього захоплення однією категорією джерел, і в першу чергу «модними сучасними моделями» чи методами, які досить часто є наслідком тимчасового натхнення, а не ґрунтовного дослідження. Лише всебічне вивчення всього комплексу джерел із залученням найновіших методів дослідження може гарантувати успіх у розв'язанні тих чи інших проблем історії далекого минулого.

ХРОНОЛОГІЯ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Одним із головних завдань історичної науки є вивчення закономірностей розвитку людського суспільства та поділ процесів еволюції матеріальної, соціальної і духовної культу-

ри на основні, якісно відмінні один від одного періоди, іншими словами, створення історичної періодизації. Перш ніж створити періодизацію первісного суспільства, досліднику, насамперед, необхідно простежити послідовність історичних подій у часі, тобто встановити хронологічне співвідношення матеріальних об'єктів і явищ, зафіксованих джерелами (археологічними, антропологічними, етнологічними, лінгвістичними тощо) та, по можливості, визначити час їх існування.

Відповідно до цього, історичну хронологію поділяють на відносну (релятивну) й абсолютну. За допомогою відносної хронології історик визначає лише послідовність або одночасність історичних подій, матеріальних об'єктів та явищ у часі, тоді як завдяки абсолютній хронології він встановлює конкретні дати їхнього існування щодо сучасного літочислення. Відносна хронологія історії первісного суспільства розроблена більш-менш досконало і спирається на науково обґрунтовані докази. «Абсолютним» датуванням об'єктів і подій первісності історики користуються здебільшого лише умовно, тому що встановити конкретно, коли саме відбулися ті чи інші події у первісності, навіть за допомогою найдосконаліших сучасних методів, у переважній більшості випадків практично неможливо. Як правило «абсолютними» визнаються дати, отримані переважно природничими методами, які мають значні відхилення від сучасного календаря.

Періодизація історії первісного суспільства традиційно узгоджується зі спеціальними геологічною, археологічною та антропологічною періодизаціями.

Геологічна періодизація. Історія людства укладається лише в останній, четвертинний період кайнозойської ери в геологічній періодизації історії Землі. Іноді четвертинний період називають антропогеном, підкреслюючи цим, що він є періодом виникнення і розселення людини на земній кулі. Усталена схема періодизації антропогену розроблена на основі вивчення змін природного середовища внаслідок періодичного наступу льодовика в північній півкулі.

Геологічною наукою антропоген поділяється на дві епохи: 1) передльодовикова і льодовикова (еоплейстоцен і плейстоцен); 2) післяльодовикова, або сучасна (голоцен). В еоплейстоцені і плейстоцені за сучасним поділом простежено п'ять льодовикових періодів (гляціалів): дунай, гюнц, міндель, ресс і вюрм (за назвами альпійських річок, де були вперше простежені виразні льодовикові відкладення відповідного часу) — й чотири міжльодовикові (інтергляціалів): дунай-гюнц, гюнц-міндель, міндель-ресс і ресс-вюрм — теплих періодів між холодними гляціалами, коли повністю

визволялися від льодового покриву помірні широти і в них розселялися представники теплолюбної фауни і флори. Наступ і відхід льодовиків мали нестабільний, пульсуючий характер, тобто декілька стадій свого розвитку й згасання, коли похолодання на якийсь час поступалося короткочасним потеплінням і навпаки. Теплі проміжки між стадіями льодовика дістали назву міжстадіалів (інтерстадіалів). У цілому схема розподілу антропогена складається з п'яти гляціалів із їхніми інтерстадіалами і чотирьох інтергляціалів, які відображають послідовність змін природного середовища в еоплейстоцені і плейстоцені. Голоцен поділяється на такі палеокліматичні періоди: пребореаль, бореаль, атлантикум, суббореаль і субатлантикум. Всі згадані періоди антропогену мають «абсолютну» хронологію (див. схему 1).

Складена за матеріалами переважно Центральної та Західної Європи, ця схема не має універсального значення, проте, як найбільш обґрунтована, частіше використовується в узагальнюючих працях, а також в археологічних, антропологічних та історичних дослідженнях. Крім наведеної схеми розроблена ще низка варіантів регіонального поділу антропогену, які здебільшого узгоджені з альпійською схемою. Для території України схема періодизації антропогену розроблена М. Ф. Векличем. У межах еоплейстоцену і плейстоцену ним визначений 21 палеостап, які синхронізовані по можливості з гляціалами, інтерстадіалами та інтергляціалами центральноєвропейської схеми.

Незважаючи на всебічне наукове обґрунтування, геологічна періодизація має також певні недоліки. Так, постійно уточнюються межі гляціалів, інтерстадіалів й інтергляціалів їхнє хронологічне співвідношення й «абсолютне» датування з'ясовуються характер і обсяг природних катаклізмів, фауністичного і флористичного наповнення окремих геологічних періодів тощо.

Останнім часом дискутується нова схема глобального палеокліматичного розчленування антропогену та її хронологічне обґрунтування. Не виключено, що в недалекому майбутньому деякі «абсолютні» дати, наведені в нашому підручнику, будуть уточнені й переглянуті. Проте на сьогодні геологічна періодизація, розглянута вище, є надійною основою для створення відносної періодизації історії людства. Вона дає змогу простежити послідовність розвитку матеріальної культури, що зберігається у відповідних геологічних наслідках, а також забезпечити надійне хронологічне обґрунтування етапів розвитку й удосконалення техніки і технології первісного виробництва.

Археологічна періодизація історії первісного суспільства. На відміну від геологічної, археологічна періодизація ґрунтується на соціальних чинниках, а саме: змінах у характері матеріалу, з якого виготовлені основні знаряддя праці і предмети побуту, а також у техніці й технології їхньої обробки. Ще давньокитайські і давньоримські філософи помітили послідовність у використанні каменю, бронзи (міді) і заліза для виготовлення знарядь праці та зброї на певних етапах історичного розвитку. Проте наукове обґрунтування цього спостереження було дане лише наприкінці XIX ст., коли був запропонований поділ історії суспільства на кам'яний, бронзовий та залізний віки, що послідовно змінювали один одного.

Дальший поділ історичного процесу ґрунтується на змінах у техніці й технології виготовлення предметів матеріальної і духовної культури. Суб'єктивна оцінка цих факторів призвела до того, що схеми внутрішнього розподілу кожного із зазначених віків у різних дослідників суттєво відрізняються одна від одної. Немає єдності й у визначенні перехідних періодів. У зв'язку з цим наведемо лише узагальнюючу археологічну періодизацію історії первісного суспільства.

Перші схеми поділу кам'яного віку були розроблені ще у другій половині XIX ст. Протягом XX ст. у ці схеми були внесені деякі уточнення. Сучасна періодизація кам'яного віку має такий загальний вигляд: стародавній кам'яний вік — палеоліт, середньокам'яний вік — мезоліт, новий кам'яний вік — неоліт.

Ураховуючи важливе значення для з'ясування проблем періодизації первісної історії схеми внутрішнього поділу палеоліту, розглянемо її докладніше. На першому рівні палеоліт поділяється на ранній (нижній) і пізній (верхній). Іноді дослідники виділяють між ними ще середній палеоліт. Подальше членування передбачає поділ раннього палеоліту на такі епохи: олдувай, ашель, мустье. За іншими схемами мустье відокремлюється в середній палеоліт. Пізній палеоліт поділяється на три періоди: ранній, середній і пізній.

Непроста ситуація склалася з самого початку з виділенням епохи мезоліту. Одні дослідники взагалі приєднують мезоліт до пізнього палеоліту і розглядають його як фінальний етап останнього, інші називають цю перехідну епоху «післяпалеолітом» (епіпалеолітом), треті, навпаки, вважають мезоліт, принаймні його останній період, протонеолітом, або безкерамічним неолітом. Деякі вчені розцінюють епіпалеоліт, протонеоліт, безкерамічний неоліт як регіональний прояв розвитку матеріальної культури і суспільства в межах

палеоліту або неоліту. Проте більшість сучасних дослідників розглядає мезоліт як окрему археологічну епоху.

Існують різні підходи серед дослідників і щодо остаточного розмежування неоліту і бронзового віку. Час, коли вперше виникають і поширюються вироби з металу (міді), одні дослідники виокремлюють у мідно-кам'яний вік (енеоліт, халколіт), інші розглядають його в межах неоліту, як його заключний етап, треті приєднують мідний період до бронзового віку і розглядають їх разом як епоху міді-бронзи.

Перші цивілізації (політичні структури) виникають на Близькому і Середньому Сході, в Китаї і Індії наприкінці бронзового — початку ранньозалізного віку. На інших територіях Старого Світу становлення цивілізацій пов'язане з раннім залізним віком.

Наведена періодизація не є єдиною в археології. Існує ще ціла низка регіональних періодизацій, якими археологи намагаються компенсувати недоліки основної періодизації, з'ясувати проблеми синхронізації історичних явищ і розбіжності в рівнях розвитку матеріальної культури, пов'язані з нерівномірністю проходження історичного процесу в різних регіонах земної кулі. В цілому археологічна періодизація, будучи тісно пов'язаною з геологічною, дає можливість історикові прослідкувати характер і напрям поступового удосконалення знарядь праці, а також пов'язати розвиток матеріальної культури суспільства зі змінами природного середовища. Загалом, на археологічній періодизації будується в основному періодизація первісної історії.

Щоправда, останнім часом самою археологією було доведено, що близькі за типом і рівнем розвитку суспільства використовували різні матеріали і запроваджували різні технології для виготовлення знарядь праці. Так, давні цивілізації американського континенту користувалися металом у виробництві, проте досить високий рівень розвитку суспільства забезпечувався переважно кам'яними, кістяними і дерев'яними знаряддями праці. Водночас деякі народи Африки спочатку запровадили у виробництво залізо, а бронзу — значно пізніше, або й зовсім її не використовували. А окремі народи Південно-Східної Азії з самого початку своєї історії дуже мало користувалися знаряддями з каменю, або тривалий час зберігали їх архаїчні форми, забезпечуючи високий рівень виробництва переважно бамбуковими і дерев'яними виробами. Відкриття цих історичних феноменів призвело свого часу до «кризи» археологічної періодизації. Деякі дослідники взагалі її відкинули й почали «конструювати» складні схеми іс-

торичного розвитку суспільства і природи. Однак, позбавившись своєї універсальності, археологічна періодизація пропонує зберігати свою пріоритетність.

Антропологічна періодизація історії первісного суспільства. Дана періодизація знайшла своє відображення в систематиці людини та її предків. Розроблена на суто природничих засадах антропологічна систематика дає можливість історикові простежити етапи еволюції людини та її предків, встановити принципову межу, яка відокремлює людину від тварини, розглянути суттєві питання послідовного становлення прямоходіння, формування руки, розвитку мозку, виникнення мислення і мови. Антропологи поділяють епохи за змінами фізичного (морфологічного) типу людини в такому порядку: найдавніша людина (*Homo erectus*, архантроп), стародавня людина (*Homo sapiens neanderthalensis*, палеоантроп), сучасна людина (*Homo sapiens sapiens*, неоантроп). Будучи синхронізовані з геологічними і археологічними періодами, стадії антропологічного розвитку людини створюють антропологічну періодизацію первісного суспільства.

Однією з найскладніших в антропології є проблема грані між людиною і твариною. В антропологічній систематиці й досі не з'ясовані остаточні критерії морфологічного розмежування між людиною і її предками. Останнім часом для вирішення цього складного питання дослідники стали залучати археологічні матеріали, зокрема знахідки найдавніших знарядь праці. Проте навіть у такій «змішаній систематиці» залишається місце сумнівам. Так, остаточно не визначено місце хабілісів (*Homo habilis* — людини вмілої). Одні дослідники вважають її людиною, інші — передлюдиною. Не до кінця вирішеною залишається й «неандертальська проблема» — проблема морфологічного і хронологічного співвідношення архантропів і палеоантропів, яка виникла ще на початку ХХ ст.

Підсумовуючи все вищесказане з приводу спеціальних періодизацій антропогену та історії первісного суспільства, наведемо схему синхронізації етапів розвитку природного середовища, фізичного типу людини і матеріальної культури первісності за сучасними даними геології, археології і палеоантропології. В основу хронологічної шкали покладені «абсолютні» дати, визначені завдяки природничо-науковим методам. Ці дати з часом можуть уточнюватися. Проте послідовність основних етапів розвитку природного середовища, людини і суспільства та їхнє співвідношення залишаються незмінними, що й дозволяє розглядати їх як основу для історичної періодизації.

Синхронізація спеціальних періодизацій первісної історії

Шкала часу	Геологічні епохи	Археологічні епохи	Антропологічні епохи
4.6/9	субатлантикум суббореаль	— бронза — енеоліт(?) — неоліт	неоантроп Homo sapiens sapiens
8	атлантикум бореаль		
10.3	голоцен пребореаль	мезоліт пізній палеоліт	
40	плейстоцен вюрм		
80	рисс-вюрм	мустье	палеоантроп Homo neanderthalensis
130	рисс міндель-рисс міндель		
	соплейстоцен гюнц-міндель	ашель	архантроп Homo erectus
700	гюнц		
1000	дунай-гюнц		
2600	соплейстоцен дунай	олдувай	людина вміла Homo habilis

Наведена синхроністична схема періодизації історії становлення і розвитку фізичного типу людини та матеріальної культури людства часто використовується і в суто історичних дослідженнях первісної епохи. Розробка загальної історичної періодизації історії первісного суспільства, незважаючи на її понад сторічну «історію», на сьогодні ще остаточно не завершена.

В наш час немає потреби докладно розглядати етнологічні періодизації XIX — початку XX ст., у тому числі й поширену серед радянських дослідників так звану періодизацію Моргана—Енгельса, які за браком використаних для їх складання джерел практично втратили своє наукове значення. Щоправда, не так давно деякі дослідники ще намагалися пристосувати періодизацію Моргана—Енгельса до сучасних наукових розробок, проте ці намагання вже мають історіографічний характер (В. Ф. Генінг, Л. Л. Залізняк, С. В. Смирнов та ін.). Зауважимо лише, що періодизація Моргана ґрунтувалася, передовсім, на критерії розвитку засобів виробництва і недостатньо враховувала складну картину розвитку соціальних стосунків первісності. До того ж протягом XX ст. помітно змінилася джерельна база, яка свого часу була покладена в основу цієї періодизації. Все це зумовило те, що

вона втратила своє наукове значення ще в першій половині XX ст. В цей час були запропоновані декілька періодизацій первісної історії, але помітний слід залишила лише періодизація С. П. Толстова.

С. П. Толстов поділив первісну історію на три етапи її розвитку: 1) первісне стадо (епоха становлення первісного суспільства); 2) первісна община (епоха розквіту первісного суспільства); 3) воєнна демократія (епоха занепаду первісного суспільства та виникнення передумов становлення політичного суспільства). В основу такого поділу він поклав визначені ним етапи розвитку продуктивних сил. Можна лише здогадуватися, чого більше в цій періодизації: наукової інтуїції чи наукового досвіду, але вона в основному не втратила свого значення до нашого часу, навіть більше, справила значний вплив на всі подальші розробки цієї проблеми як серед етнологів, так і археологів. Незалежно від принципів критеріїв, покладених в основу багатьох сучасних схем періодизації історії первісного суспільства, поділ первісної історії на епохи первісного стада, первісної общини та занепаду первісного суспільства залишається практично незмінним, змінилися лише назви цих етапів та їх внутрішній розподіл.

Запропоновані, починаючи з 50-х років, радянськими етнологами схеми періодизації історії первісного суспільства будувалися вже на «єдино правильному критерії поділу історії первісності», на визначенні етапів змін форм виробничих відносин, тобто на принципі формаційного членування історичного процесу. Для дослідників цього напрямку характерні декілька підходів щодо розробки основного критерію складання періодизації. Одні дослідники намагаються врахувати еволюцію засобів виробництва в цілому, простежуючи якомога більше різноманітних змін у розвитку продуктивних сил та в формах соціальних відносин. Інші за основу беруть лише еволюцію суспільних відносин, перш за все зміни у формах власності та розподілу суспільного продукту. Проте жодному з дослідників цих двох напрямів поки що не вдалося скласти більш-менш обґрунтовану схему періодизації первісної історії. Їхні пропозиції зводяться здебільшого до принципів уточнень внутрішнього поділу основних етапів періодизації С. П. Толстова та уточнення їхніх хронологічних рамок.

Поряд із радянськими дослідниками проблемам періодизації первісної історії приділяли багато уваги й зарубіжні археологи та етнологи (антропологи). Найбільш обґрунтована схема поділу первісного суспільства на три корінні повороти в його розвитку (знаряддєва, аграрна (неолітична) та міська революції) була запропонована видатним англійським археологом Гордо-

ном Чайлдом. Розроблена ще в середині 30-х років нашого століття, вона до сьогодні не втратила популярності серед дослідників, і не тільки археологів. Критеріями Гордона Чайлда час-то користуються й наші вітчизняні археологи і етнологи.

Останнім часом антропологами, (етнологами) і археологами, переважно англomовними широко застосовується схема поділу первісних суспільств на егалітарні, ранжовані і стратифіковані. Ця схема ґрунтується на вивченні етапів ускладнення соціальної організації первісних суспільств. Поряд із цим основним критерієм, прихильниками цього напряму широко застосовуються критерії розподілу виробленого продукту, так звані реципрокація та редистрибуція, розроблені основоположником субстантивістського напряму в економічній антропології Карлом Поланьї. Реципрокація — розподіл продуктів по горизонталі — мала місце лише в егалітарних суспільствах, де ще була відсутня будь-яка диференціація. Редистрибуція — розподіл продуктів по вертикалі — мала місце в ранжованих суспільствах, де вперше починає складатися рангова (престижна) диференціація суспільства (бігменство та вождівство). Однак у ранжованому суспільстві ще відсутній нерівнозначний розподіл життєзабезпечуючих ресурсів. І лише у стратифікованих суспільствах редистрибутивні відносини досягають свого завершення, коли весь вироблений суспільством продукт концентрується в руках політичної влади, яка вважає його своєю власністю, і лише за своїми диференційованими нормами політична влада розподіляє його (продукт) уже згори донизу.

Дискусії з приводу проблем періодизації історії первісного суспільства тривають і в наш час. Єдиної загальноновизначної схеми періодизації первісної історії поки що не вироблено. Нижче ми пропонуємо узагальнену робочу схему, за якою побудовано наш підручник.

Синхронізація історичної періодизації первісної історії

Схема 2

Історичні епохи		Археологічні епохи	Антропологічні епохи
праобщина (первісне стадо)		олдувай, ашель, мустьє (?)	людина вміла архантропи палеоантропи
первісна община	ранньопервісна община	мустьє (?), пізній палеоліт, мезоліт	палеоантропи (?) неоантропи
	пізньопервісна община	неоліт енеоліт (?)	
епоха політогенезу		енеоліт(?), брон- зовий вік, ранній залізний вік	

Розділ 2

П ОХОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ ТА СУСПІЛЬСТВА

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ АНТРОПОСОЦІОГЕНЕЗУ

Місце людини і суспільства у Всесвіті. Проблема походження людства є споконвічною. Ще з незапам'ятних часів різні народи склали дивовижні міфи та легенди про чудодійне походження Всесвіту і людини у ньому. Всі ці перекази свідчать, насамперед, про нездоланну пристрасть людини до пізнання своєї історії. Науковий же розгляд оригінальної народної творчості дає можливість з'ясувати не тільки джерела архаїчного фольклору, а й простежити вплив на його формування того природного і соціального середовища, в якому він народжувався.

Чудові перекази про походження Всесвіту і людини створили архаїчні мисливці, збирачі й землероби Австралії та Океанії. І хоча у різних народів, що мешкають на неосяжних просторах островів і материків південних морів і океанів, міфи і легенди різняться за своїми конкретними сюжетами, все ж їх об'єднує спільна ідея про виникнення людини з морського середовища й участі в її створенні так званих культурних героїв і надприродних сил.

За Біблією, людина була створена із «червоної глини» Богом, який вдихнув у неї безсмертну душу. Подібні міфи і легенди виникли у багатьох народів світу, в яких мистецтво скульпторів і гончарське ремесло досягли значного розвитку.

Пізніше в народних переказах поступово починає простежуватись значна схожість людини з тваринами. З'явилися легенди про різного роду оборотнів, які започаткували вже роздуми про природне, а не божественне походження людини. Першими цю народну здогадку підхопили античні мислителі, які розглянувши будову тіла людини, першими визначили її місце в системі тваринного світу.

Поступово, з повільного накопичення наукових спостережень та випадкових здогадок склалися знання про анатомію і фізіологію людини. На основі цих знань у середині XIX ст. починається вже наукова розробка проблеми походження людини і визначення її місця в систематиці живої природи та Всесвіту в цілому. З самого початку в пошуках, пов'язаних із визначенням природи людини та ролі її діяль-

ності в розвитку Всесвіту, простежуються два підходи: *філософський*, представники якого, розглядаючи людину як частку природи, намагаються визначити місце і роль людства у проходженні природних процесів, та *антропологічний*, метою якого є з'ясування рівня морфологічної своєрідності людини і визначення її місця в зоологічній класифікації.

Визначення місця людини і суспільства у Всесвіті є одним із найважливіших елементів складної системи світосприйняття людства. Як і всі інші наукові та ідеологічні концепції, ці уявлення постійно удосконалювалися впродовж історії. Одна з яскравих картин єдності людини і Всесвіту була створена ще в давньогрецькій міфології. Стародавні греки уявляли Всесвіт як єдність Неба і Землі. На Небі жили боги, на Землі — люди. Боги мало чим відрізнялися від людей. Вони жили тими ж турботами і пристрастями, що й люди. Іноді боги втручалися в життя людей з тим, щоб покарати їх за негідну поведінку чи, навпаки, допомогти вийти із скрутного становища, а в окремих випадках навіть підносили людей на Небо і робили їх рівними собі.

Проте в подальшій історії людства цей цілісний світогляд поступово розпався, і вже в кінці XIX ст. знання про людину і Всесвіт розподіляються між трьома самостійними, мало пов'язаними між собою галузями науки: фізикою, біологією та суспільствознавством. За всіх грандіозних наукових досягнень у вивченні кожної із зазначених сфер Всесвіту, єдиної концепції його розвитку все ж створено не було, хоча спроби у цьому напрямі й робилися. Найближче до вирішення цієї проблеми підійшли російські космісти (В. Соловйов, Н. Федоров, К. Ціолковський, Д. Менделєєв та ін.). Проте найбільш ґрунтовну оцінку діяльності людства в масштабі нашої планети і Всесвіту в цілому дав на початку XX ст. видатний учений В. І. Вернадський в своїй концепції про біосферу, а в подальшому і про ноосферу.

Перші уявлення про біосферу як «зону життя» і зовнішню оболонку Землі були сформульовані ще на початку XIX ст. Ж.-Б. Ламарком. Сам термін «біосфера» був запроваджений у науку австрійським геологом Е. Зюссом. Проте лише В. Вернадський у своїй праці «Геобіохімія» вперше виклав історію розвитку біосфери і здійснив реконструкцію цього процесу. Узагальнюючи величезний емпіричний матеріал, накопичений багаторічними дослідженнями, В. Вернадський довів, що плівка життя, яка виникла на поверхні Землі, різко прискорила всі процеси її розвитку завдяки спроможності за допомогою утилізації енергії космосу трансфор-

мувати земну речовину. Таким чином, Земля і Космос уявлялися єдиною системою, де жива речовина з'єднувала в одне ціле процеси нашої планети з космічними процесами. Як наслідок цього величезного процесу розвитку стала поява на землі людини — носія Розуму. Розум, у свою чергу, значно прискорив всі процеси розвитку у Всесвіті, створивши нову оболонку — ноосферу (сферу розуму). Термін «ноосфера» вперше був запропонований під час обговорення доповіді В. Вернадського в Парижі французькими дослідниками філософом Е. Леруа та палеонтологом П. Тейяр-де-Шарденем. Сам В. Вернадський цей термін почав використовувати значно пізніше.

Згідно з ученням В. Вернадського, генезис людини, а з нею і ноосфери, був наслідком розвитку біогеосфери. Як частина Всесвіту земля свого часу стала природним середовищем, в якому виникло людство. У свою чергу, людина, насичуючи нашу планету штучними знаряддями праці і побуту, перетворила значну її частину в біотехносферу, зробивши її об'єктом цілеспрямованої перебудови та засобом забезпечення своєї життєдіяльності. З часом діяльність людей набуває планетарних, а в наш час уже й позаземних масштабів, перетворюючись на чинник космічного порядку. Отже, учення про ноосферу, об'єднавши процеси розвитку живої і неживої природи, перекинуло міст до вирішення сучасних проблем розвитку людського суспільства.

Завершуючи огляд філософського визначення місця людини у Всесвіті, зазначимо, що в наш час єдиного розуміння поняття «ноосфера» серед дослідників не існує. Так, одні дослідники вважають ноосферою лише ту частину біосфери, яка перебуває під впливом людини, і, розглядаючи її в історичній перспективі, поділяють на ноосферу стародавніх греків, ноосферу середньовіччя й таке інше (М. М. Гумільов). Інші вважають, що епоха ноосфери настане лише тоді, коли людина забезпечить таку взаємодію Людини і Природи, яка дозволить стабільно розвиватися як людині, так і природі (М. М. Мойсеев). Існують й інші тлумачення. Але всі дослідники визнають головне: виникнення людини і суспільства є наслідком розвитку життя не тільки на нашій планеті, а й у Всесвіті в цілому.

Більш конкретним є визначення місця людини в біологічній систематиці. Перші спроби визначити місце людини в органічному світі були зроблені античними філософами. Так, згідно з класифікацією Арістотеля (384 — 322 рр. до н. е.), вона належить до особливої сукупності («роду») ви-

щих тварин — живородних ссавців, вкритих волоссям і дихаючих легенями. Розглядаючи людину як кінцевий результат розвитку живих істот, Арістотель детально описав її тіло і вказав на ті особливості (прямоходіння, наявність розвинутого головного мозку, членороздільна мова, здатність мислити), завдяки яким вона посідає панівне місце в природі. Між людиною та іншими тваринами він розмішував мавп.

У подальшому думку про схожість людини та мавпи розвив відомий римський лікар й анатом Клавдій Гален (II — початок III ст. н. е.), який назвав мавп «смішними копіями людей». Він виявив багато спільних рис у їхній анатомічній будові.

Ідея спорідненості людини та мавпи дістала новий імпульс в епоху Відродження, коли вчені знову повернулися до анатомічних досліджень. У 1699 р. англійський дослідник Е. Тайсон дав анатомічний опис шимпанзе, вказавши, що вищі мавпи є перехідною ланкою між людиною, нижчими мавпами та іншими тваринами. Разом із тим він називав мавп «четверорукими», протиставляючи їх «дворуким», тобто людям.

У середині XVIII ст. розрізнені думки про спорідненість людини з тваринним світом дістали теоретичне обґрунтування. Так, у класифікації видів, складеній визначним шведським натуралістом Карлом Ліннеєм, люди віднесені до загону приматів («головних», «князів»), який включає також роди мавп, лемури та кажанів. У десятому виданні своєї «Системи природи» (1758) вчений розділив рід «Ното» (людина) на дві групи: «Ното sapiens seu dignus» (людина розумна, або денна), яка включає американську, європейську, азійську та африканську людину, та «Ното feras» (людина дика), куди віднесені фантастичні «дивовижні» та «нічні» люди, а також орангутанги — людиноподібні мавпи.

Як відомо, Лінней дотримувався традиційних поглядів про незмінність біологічних видів. Проте його класифікація, яка поставила людину в один ряд із мавпою, сприяла розвиткові еволюційних ідей, остаточно утвердження яких пов'язане з працями видатного англійського вченого Чарльза Дарвіна (1809 — 1882).

Один із послідовників дарвінізму — англійський біолог Томас Гекслі у праці «Про місце людини в ряді органічних істот» (1863) піддав критиці поширені на той час схеми, в яких протиставлялися заgonи — «дворуких», тобто людей, та «четвероруких», себто мавп. На підставі аналізу анатомічних

та ембріологічних даних він довів, що за багатьма ознаками антропоморфні (людиноподібні) мавпи значно ближчі до людей, ніж до нижчих мавп.

Інший прихильник еволюційних ідей, німецький зоолог і анатом Ернст Геккель (1834 — 1919) у книзі «Натуральна історія світобудови» (1868) навів родовідне дерево ссавців, що складалося із 30 послідовних щаблів. За його схемою простежується така генеалогічна лінія: напівмавпи — мавпи — людина. Прямими попередниками людей Геккель вважав антропоморфних мавп, близьких до сучасних гібонів.

У сучасній науці вкорінилася думка про те, що людина з'явилася на Землі в результаті тривалого історико-еволюційного розвитку органічного світу. Численні палеоантропологічні знахідки другої половини XIX ст. дали змогу конкретизувати уявлення про її місце в природі та шляхи еволюції її предків.

Згідно з критеріями зоологічної систематики, всі сучасні люди належать до одного біологічного виду чи навіть підвиду людини розумної — *Homo sapiens* (*Homo sapiens sapiens*) — сукупності поліморфних популяцій, які вільно змішуються між собою і дають плодюче потомство (окремі раси розрізняються між собою за другорядними ознаками, що не мають істотного значення для життєдіяльності людей).

Вид *Homo sapiens* входить до роду людина (*Homo*), який включає також викопних людей — палеоантропів та неоантропів (останнім часом палеоантропів часто розглядають як підвид *Homo sapiens neanderthalensis* виду *Homo sapiens*).

Разом з іншими викопними людьми (архантропами) та безпосередніми попередниками людей — австралопітеками рід *Homo* складає родину гомінідів (*Hominidae*), представникам якої властиві великий мозок, випрямлене положення тіла і двонога ходьба, наявність рухливої, придатної до тонких маніпуляцій кисті з великим пальцем, що різко протиставляється іншим.

Разом з антропоморфними мавпами (шимпанзе, горилами, орангутангами та гібонами) родина гомінідів входить до надсімейства вищих вузьконосих підзагону людиноподібних — *Anthropoidea* (іноді термін «антропоїди» вживають у вузькому значенні — лише стосовно людиноподібних мавп) загону приматів (*Primates*), який включає приблизно 200 видів нижчих і вищих мавп Старого і Нового Світу, напівмавп (лемурів) та довгоп'ятів. У свою чергу, загін приматів відноситься до класу ссавців (*Mammalia*) типу хордових (*Chordata*) царства тварин (*Animala*).

Наведена схема зоологічної систематики приматів у на-

уці не є загально визнаною. Найбільш суперечливим є внутрішній розподіл родини гомінідів (*Hominidae*), від якого, до того ж, значною мірою залежить вирішення проблеми грані людини і тварини.

Рушійні сили процесу антропосоціогенезу. Важливим моментом визначення місця людини у Всесвіті є з'ясування джерел і характеру тих рушійних сил, що згодом спричинили виникнення людства. В наш час уже ніхто не заперечує, що безпосереднім «матеріалом» для виникнення людини була біологічна основа — тривалий і суперечливий шлях розвитку анатомо-фізіологічної і нервово-психічної організації її безпосередніх пращурів. Проте не лише біологічні передумови привели до виникнення людства. Становлення людини і суспільства значною мірою було зумовлене також іншими чинниками, перш за все соціальними, екологічними та космічними.

Вже спроба основоположника наукового підходу до проблеми антропогенезу Ч. Дарвіна звести процес виникнення людини і суспільства лише до біологічних факторів (статевий відбір) не дала очікуваних результатів, що врешті-решт зрозумів і сам її автор. Так, згідно з еволюційною теорією Ч. Дарвіна, фізичний тип сучасної людини сформувався завдяки довготривалому відбору жінками чоловіків, які мали істотні переваги в фізичній будові організму. Надаючи перевагу фізично досконаліше організованим чоловікам, жінки забезпечили народження плодovitіших і морфологічно краще побудованих нащадків, що зрештою і привело до появи людини. Не з'ясовуючи питання, чому жінки надавали перевагу чоловікам з тими чи іншими фізичними якостями, зазначимо, що по суті теорія Ч. Дарвіна не дає відповіді на головне питання: як виникли такі суто людські якості, як моральність, членороздільна мова, свідомість і, нарешті, суспільство.

Намагаючись вирішити питання формування моральних якостей людини Ч. Дарвін свого часу вже практично зіткнувся з проблемою виникнення людського суспільства, яку він не зміг з'ясувати. Він нарешті сам зрозумів, що моральність властива лише людям, що вона є найсуттєвішою відмінністю між людиною і тваринами. Ч. Дарвін змушений був визнати, що люди, наділені високими моральними якостями, такими як самовідданість, хоробрість, доброзичливість тощо, як правило, частіше гинуть і залишають менше нащадків, ніж люди себелюбні, гонористи, схильні до зрадництва та запродавства. В цій непростій ситуації Ч. Дарвін намагається замінити поняття статевого відбору іншим поняттям — груповим природним відбором, який, на його думку, і визначає напрям розвитку моральності шляхом від-

бору вже не індивідуумів, а колективів. Він доводить, що колективи, які мають у своєму складі більше членів з високими моральними якостями, зокрема такими, як патріотизм, хоробрість, самовідданість, дисциплінованість тощо, частіше виживають у складних життєвих ситуаціях.

Близьку до дарвінівської теорію антропогенезу висунув видатний англійський антрополог А. Кізс. За його концепцією, на світанку людства існувало багато ізольованих людських груп, між якими йшла боротьба за виживання, в якій одні перемагали, інші гинули. Перемагали ті групи, де були міцніші соціальні стосунки, таким чином, груповий відбір сприяв формуванню у людей суспільних якостей.

Обидві точки зору мають право на існування. Але це вже не статевий відбір, а щось інше, що виходить за межі біологічних стосунків і потребує іншого обґрунтування.

Поряд із цими концепціями виникнення людства було створено і безліч інших теорій, автори яких намагалися з'ясувати своєрідність людського суспільства, теж у межах біологічної еволюції, спираючись на визнання окремих біологічних чинників як рушійних сил процесу антропогенезу. Одні дослідники вважали вирішальним фактором перебудови морфології людини прямоходіння, інші — розвинуту руку, яка сприяла підкоренню природи людиною, треті — розвиток мозку як «вмістилища» свідомості і розуму. Всі ці чинники дійсно мали величезне значення для морфологічної перебудови людини і формування її як соціального феномена. Без прямоходіння взагалі неможливо уявити формування людини, а без розвинутої руки — становлення й розвиток виробництва, нової, суто людської форми адаптації до мінливого природного середовища. Мозок є не тільки «вмістилищем» свідомості і розуму, а й регулятором внутрішніх функцій організму, «пультом управління» всіма діями людини, «місцем» народження ідей перетворення навколишнього середовища, засобом підтримання балансу між мінливими природними умовами та процесами, що відбуваються в організмі самої людини.

Останнім часом з'явилися нові теорії, в яких велика увага приділяється екологічним та космічним чинникам антропогенезу. Спираючись на сучасні досягнення природничих наук, дедалі більше дослідників намагаються простежити безпосередні зв'язки між циклами еволюційного перетворення природи, ритмами геофізичних і космічних процесів та виникненням людини і суспільства.

Так, відомий американський філософ Говард Парсонс запропонував нове поняття «планетарна людина», змістом якого є як планетарна природа людини та її пристосованість

до умов нашої планети, так і незаперечність факту саме земного її походження та мешкання, що, на думку вченого, не виключає можливості її міжпланетних подорожей. Інакше кажучи, географічні та екологічні умови нашої планети спричинили зародження, проходження та завершення процесу антропогенезу.

Російський дослідник В. А. Анучін звернув увагу на те, що крім своєрідності екологічних умов розвитку флори і фауни земної кулі, для отримання істотних наслідків еволюційної перебудови організмів необхідно ще мати певний час для трансформації існуючих біологічних форм у нові, які лише згодом можна буде розглядати як наслідок впливу географічного чинника. Водночас для еволюції організмів, крім зміни природного середовища, потрібні ще боротьба за існування, природний відбір, спадковість. Однак без різноманітності географічного середовища та його перманентних змін живим істотам не треба було б пристосовуватись.

Останнім часом значно збільшився обсяг поняття «географічне середовище» за рахунок включення в нього, крім традиційного компонента ландшафтно-кліматичної різноманітності, космічного впливу на розвиток живих істот, передусім радіаційних процесів, а також тектонічних, сейсмічних, вулканічних тощо. Серед багатьох гіпотез цього напрямку заслуговує на увагу гіпотеза Г. М. Матюшина. На основі спостережень розміщення знахідок решток найдавніших людей та їхніх предків, які в переважній більшості виявились «прив'язаними» до зони східноафриканського рифтового розлому, він вважає, що одним із найважливіших чинників антропогенезу були мутації, зумовлені радіацією — властивістю уранових руд різко впливати на спадковість високорозвинених істот. Саме такі радіаційні умови мали місце декілька мільйонів років тому, коли внаслідок тектонічних зсувів, на думку французьких учених, у південно-східній Африці виник природний атомний реактор. Він став джерелом тієї радіації, під впливом якої високорозвинені антропоїди перетворились на найдавніших людей.

Ще евристичніший ефект мали спостереження Г. М. Матюшина, який довів, що етапи еволюційного розвитку фізичного типу людини збігаються з циклами геомагнітних інверсій — періодичною зміною магнітних полюсів землі, в інтервалах між якими слабшає захист живих істот від космічної радіації. Таким чином, космічна радіація є одним із важливих чинників поетапного вдосконалення структури людини. В наш час бурхливого розвитку природничих наук неможливо не враховувати їх внесок у розробку теорії антропогенезу.

генезу. Здебільшого йдеться про науково обґрунтовані, а іноді й дійсно евристичні відкриття. Зокрема, це стосується еволюції самої людини як природного феномена. Проте, розкриваючи процес формування сучасного фізичного типу людини, жодна з цих концепцій не дає відповіді на питання, як разом із людиною виникло суспільство, тобто людство як таке. Цілком зрозуміло, що поведінку людини визначає не її біологія, а щось інше, що відрізняється від біологічного.

Немає потреби детально розглядати більшість сучасних соціальних концепцій. Їх, за винятком суто спекулятивних і антинаукових, можна звести до двох основних теоретичних напрямів: так званого культурологічного та трудового.

Серед багатьох західних дослідників, перш за все американських, дістала широке визнання культурологічна теорія, згідно з якою основою соціогенезу є культура, насамперед духовна. Народжуючись і зростаючи, людина формується під впливом культури того чи іншого соціального оточення. Саме культура, а не структура організму, визначає поведінку людини. Це пов'язано з особливостями розвитку культури, яка передається від одного покоління до іншого не генетичним шляхом, а завдяки навчанню. Таким чином, розвиток культури може відбуватися незалежно від біологічної еволюції. Це безперечно. Водночас не можна стверджувати, що культура є єдиною ознакою, завдяки якій людство відрізняється від тваринного світу.

Найбільшого поширення серед дослідників набула трудова теорія Ф. Енгельса, згідно з якою праця створила саму людину, зумовила напрям розвитку її морфологічної структури, сприяла виникненню мислення, свідомості, мови, культури тощо. Визнаючи вирішальну роль праці в становленні людства, трудова теорія надає великого значення також біологічним чинникам, передовсім прямоходінню, розвитку руки і мозку. В зв'язку з цим вона визначається як біосоціальна.

ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ (АНТРОПОГЕНЕЗ)

Ранні етапи антропогенезу. Найдавніші витoki людини. Людина пройшла довготривалий шлях у своєму біологічному розвитку, без глибокого, всебічного дослідження якого неможливо зрозуміти характер та особливості формування її

матеріальної і духовної культури. Сучасна наука у процесі становлення та еволюції фізичного типу людини виділяє кілька етапів. Це насамперед: ранній етап виділення людини з тваринного світу; етап еволюції найдавніших гомінідів; формування давніх людей (неандертальців); становлення людини сучасного фізичного типу.

Більшість сучасних дослідників дотримується думки, як уже зазначалося вище, що Людина з'явилася на Землі внаслідок довготривалого історичного розвитку своїх тваринних предків. Згідно з еволюційною теорією, обґрунтованою Чарлзом Дарвіном, людина та сучасні людиноподібні мавпи (шимпанзе, горила, орангутанг та гібон) походять від спільного прашура, який, за висловом англійського дослідника, «жив у віддалену геологічну епоху». За час, що минув після появи праці Ч. Дарвіна «Походження людини і статевий добір» (1871), це положення не тільки не було спростоване, а й дістало підтвердження в численних палеонтологічних та палеоантропологічних знахідках.

Починаючи з 30-х років нашого століття у різних місцях Старого Світу були виявлені кісткові рештки викопних мавп — дріопітеків, найдавніші представники яких — проконсули — з'явилися у Східній Африці в епоху міоцену близько 20 млн років тому. Африканські дріопітеки мешкали в тропічних джунглях і в лісостеповій зоні, вели напівназемний, напівдеревний спосіб життя. Вони добре лазили по деревах, іноді могли ненадовго підніматися на задні лапи. В морфологічній будові цих істот зберігалось чимало примітивних рис, а саме: різко виступаючий вперед лицевий відділ, слабо розвинутий надочний рельєф, що відрізняє їх від сучасних людиноподібних мавп, тонкий шар емалі на зубах, які не були пристосовані до пережовування грубої їжі та ін.

Проконсули, ймовірно, були предками схожих на них викопних мавп Європи та Кавказу, які з'явилися тут близько 17 — 19 млн років тому. Нижні моляри цих істот характеризуються наявністю так званого «узору дріопітека» — риси, властивої сучасним антропоморфним мавпам та людям.

Приблизно 14 млн років тому від дріопітеків відокремилися рамапітеки, фрагменти щелеп яких уперше виявили на одному із місцезнаходжень Сівалікських пагорбів у Північній Індії. Рамапітек характеризувався відносно короткою зубною дугою, що, очевидно, мала параболічну, тобто близьку до людської, форму. Ікла вже не виступали із зубних рядів, як у тварин, проміжки між ними та різцями (діастеми) відсутні, перший премольяр складався з двох горбиків, що властиво людям. Крім Індії, кісткові рештки рамапі-

теків виявлені також в інших регіонах Азії (Туреччина, Пакистан, Китай), в Африці (Кенія), Європі (Греція, Угорщина). Згідно з сучасними уявленнями ці викопні мавпи вимерли близько 8 млн років тому.

Ще порівняно недавно рамапітеків розглядали як спільних пращурів сучасних антропоморфних мавп та людей чи навіть перших гомінідів — безпосередніх попередників австралопітеків. Висловлювались припущення, що вони пересувалися на задніх кінцівках і вміли використовувати природні предмети для знаряддевої діяльності. Однак достовірних палеонтологічних доказів наявності прямоходіння у них немає. Крім того, за підсумками порівняльно-біохімічних досліджень білків сироватки крові, гемоглобінів, ферментів, а також ДНК, проведених американськими вченими, еволюція людської лінії вищих приматів тривала не більше 10 млн років. Виходячи з сучасних методів оцінки молекулярних відмінностей між окремими таксонами («молекулярний годинник»), дати відокремлення антропоморфних мавп від спільного з людьми еволюційного стовбура визначаються різними дослідниками в таких межах: гібон — 18 — 22 млн років тому, орангутанг — 13 — 16, горила — 8 — 10, шимпанзе — 6,3 — 7,3 млн років тому. Отже, рамапітек не міг бути спільним пращуром усіх сучасних людиноподібних мавп та людей.

Що ж до пращура гомінідів — вищих мавп, які перейшли до прямоходіння, та людей — то він, очевидно, був схожим із сучасним шимпанзе. Згідно з наявними, вкрай фрагментарними палеонтологічними матеріалами, ця гіпотетична істота мала невеликі розміри тіла і відносно велику масу мозку. Висловлювалося кілька припущень щодо її локомоції: від брахіації, тобто пересування здебільшого з допомогою подовжених верхніх кінцівок, властивого сучасним людиноподібним мавпам, до деревного чи наземного четверо-, або двоногого. Зубна система «спільного пращура» була адаптована до жорсткої рослинної їжі, яка переважала на відкритих просторах. Етологічні спостереження дають підстави вважати, що він вів суспільний спосіб життя. Це було запорукою виживання в нових екологічних умовах: помічено, що всі члени стада павіанів, навіть підлеглі, мають більшу тривалість життя, ніж одинокі особини. Висловлювались припущення, що найближчі попередники перших прямоходячих мавп були здатні використовувати природні предмети (Є. Н. Хрисанфова). За даними «молекулярного годинника», вони жили приблизно 8 — 6 млн років тому.

Австралопітеки — безпосередні попередники людей. Наприкінці третинного періоду на земній кулі відбувалися різкі еколого-кліматичні зміни. Зменшення площі лісів і збільшення

площі степів змушувало гіпотетичних пращурів гомінідів дедалі частіше переходити до наземного способу життя і привчало до випрямленого положення тіла. Поступово в раціоні вищих мавп все відчутнішу роль почала відігравати м'ясна їжа, що привело до змін зубо-щелепного апарату, збільшення маси і вдосконалення функції мозку. Згодом вони навчилися використовувати природні предмети — палиці, каміння, уламки кісток для захисту від хижаків і полювання на дрібних та середніх звірів. Знаряддева діяльність сприяла поступовому вдосконаленню руки. Близько 6 — 4 млн років тому на Африканському континенті з'явилися перші «мавполюди» — високорозвинуті прямоходячі мавпи, які дістали назву австралопітеків.

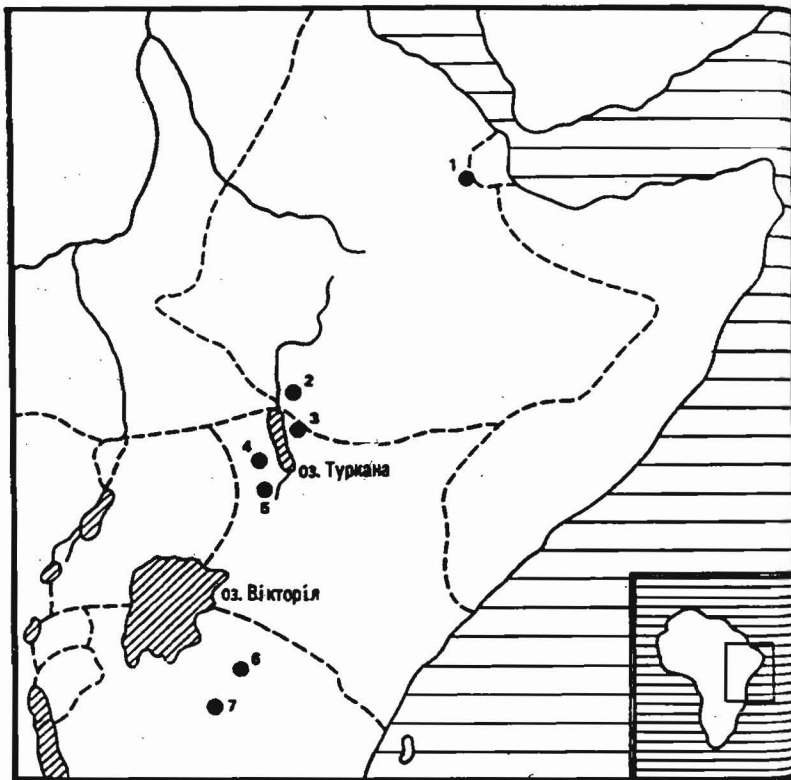
Вперше кісткові рештки цих істот були виявлені в середині 20 — 30-х років нинішнього століття на території Південної Африки в місцезнаходженнях Таунг, Стеркфонтейн, Макапасгат, Кромдрай та Сварткранс, де вони здебільшого розміщувались у карстових печерах. Ще в 1925 р. професор Йоганнесбургського університету Раймонт Дарт на підставі дослідження черепа з Таунга («бєбі з Таунга») дійшов висновку, що він належав прямоходячій мавпі. Однак цей висновок не знайшов підтримки в більшості провідних антропологів того часу.

Упродовж наступних десятиліть австралопітеків розглядали як бічну, відокремлену гілку високорозвинутих мавп. Це пояснювалося тим, що географія знахідок їхніх кісткових решток обмежувалася крайнім півднем Африканського континенту — регіону, віддаленого від тих місць земної кулі, де були виявлені сліди первісних людей. Однак у 1959 р. подружжя Луїс та Мері Лікі розкопали фрагменти кістяка австралопітека в найдавнішому шарі Олдувайської ущелини в Танзанії — яруги глибиною до 100 метрів і довжиною кілька кілометрів, що утворилася на дні висохлого озера кінця третинного — початку четвертинного періоду. Упродовж наступних десятиліть рештки австралопітеків були виявлені на багатьох інших місцезнаходженнях Східної Африки.

Важливе значення мало відкриття двоногих «мавполюдей» в місцевості Хадар, у так званому Афарському трикутнику (Ефіопія), де протягом тривалого часу проводила розкопки міжнародна Афарська експедиція. В 1972 р. тут була виявлена ціла колекція кісток, які належали 13 особинам різного віку. Висловлювалось припущення, що вони загинули в результаті раптової катастрофи (М. Теб).

Ще більшого розголосу набула знахідка решток молодої жіночої особини («Люсі»), яка жила близько 3 млн років тому. Збереглося приблизно 40 % усіх кісток скелета, що дало змогу реконструювати зовнішній вигляд цієї істоти.

Загалом, на сьогодні в Південній та Східній Африці виявлені кісткові рештки близько 500 особин австралопітеків, які, крім згаданих вище, походять із Танзанії (Летолі, Гарусі, Пенінж), Кенії (Кооба Фора, Імерет, Канапої, Лотагам, Лукайно, Західна Туркана), Ефіопії (Омо). Зауважимо, що місцезнаходження австралопітеків зосереджені здебільшого в зоні Східноафриканського рифту — гірського розлому, що тягнеться від Червоного моря до півдня Африканського континенту.

Найважливіші знахідки кісткових решток австралопітеків у Східній Африці:
1 — Хадар; 2 — Омо; 3 — Кообі-Фора; 4 — Лотагам; 5 — Канапої; 6 — Олдувай; 7 — Летолі

Різке розширення географії знахідок докорінно змінило уявлення про роль австралопітеків у процесі антропогенезу. Нині вже ні в кого не викликає сумніву, що вони були першими істотами на Землі («мавполюдьми»), які засвоїли прямоходіння. За будовою тазового поясу та кісток нижніх кінцівок вони значно ближче до людей, ніж до мавп.

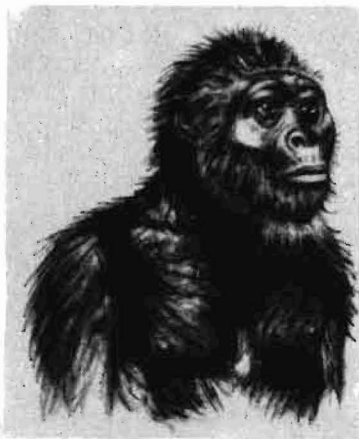
Виявлені в Летолі викопні відбитки стоп австралопітека свідчать про те, що прямоходіння виникло принаймні 3,8 — 3,6 млн років тому. На думку фахівців, ранні австралопітеки ще не могли повністю розгинати ноги в тазостегнових суглобах і пересувалися досить повільно, короткими кроками. Висловлювалось припущення, що їхнє тіло було вкрите волоссям (Д. Ламберг); згодом волосяний покрив зник, а натомість з'явилися пітні залози. Ці зміни захищали давніх гомінідів від перегріву на відкритих, позбавлених рослинності рівнинах.

У будові черепа австралопітеків поєднувалися примітивні та прогресивні риси. З одного боку, вони мали спадистий лоб з великим, нависаючим над очними орбітами валиком, обличчя, висунуте вперед, плоский і широкий «мавп'ячий» ніс, скошене підборіддя. З іншого — відносно менший лицевий і більший мозковий відділ, не властиву мавпам параболічну форму зубної дуги, «узор дріопітека» на нижніх молярах і т. ін. Нижні кінцівки цих істот були довші, ніж верхні, і слугували виключно для пересування; верхні звільнялись для трудової діяльності. Що ж до об'єму мозку, то він становив близько 520 см³. Це значно менше, ніж у сучасних людей (1450 см³), проте більше, ніж у шимпанзе (345 см³) чи горили (420 см³).

Р. Дарт, Р. Брум, Л. Лікі, Д. Джохансон та інші дослідники, які брали участь у вивченні кісткових решток австралопітеків, розрізняють серед них дві групи: грацильних, або ранніх, та масивних, або пізніх.

Грацильні австралопітеки, представлені двома видами або підвидами двох видів («австралопітек африканський» та «австралопітек афарський»), які характеризувались невеликими розмірами та масою тіла. Так, зріст особини, сліди якої були виявлені на вулканічному попелі в Летолі, становив приблизно 103 см, а «Люсі» — 108 см. Загалом він, очевидно, не перевищував 120 см. Відповідно невеликою була й вага цієї істоти: від 25 до 40 кг.

На думку фахівців, грацильні австралопітеки належали до всеїдних форм, у харчовому раціоні яких значне місце посідала м'ясна їжа.

Реконструкція зовнішності грацильного австралопітека (за Т. Уайтом та Д. Меттернсом)

Найбільш ранні кісткові рештки цієї групи гомінідів датуються 5,5 — 4,5 млн років тому (фрагмент нижньої щелепи з Лотагама та плечової кістки з Канапої), проте більшість із них припадає на період 4 — 2,9 млн років тому.

Масивні австралопітеки, серед яких розрізняють «австралопітека могутнього» та «австралопітека бойсового», чи «зинджантропа», вирізнялися вищим зростом (до 160 см) і більшою вагою тіла (до 70 кг). У порівнянні з попередньою групою вони мали більший за розмірами череп з високим гребенем, до якого прикріплювались могутні жувальні м'язи. Корінні зуби цих істот були вкриті товстим шаром емалі, проте, здебільшого, сильно стерті. Це свідчить про те, що вони харчувалися переважно твердою, жорсткою їжею, зокрема зернами злаків.

Час поширення масивних австралопітеків, головним ареалом яких була Африка, — 2,5 — 1,5 млн років тому.

Серед сучасних фахівців утвердилася думка, що подальша еволюція предків людей пов'язана з грацильними представниками роду австралопітеків. Що ж до його масивної гілки, то вона належить до бічної, тупикової гілки еволюції. Імовірною причиною їхнього вимирання була відсутність достатньої кількості м'ясної їжі, що не стимулювало роботу мозку і розвиток знаряддевої діяльності.

Згідно з сучасними уявленнями, основним типом об'єднання найдавніших гомінідів було первісне стадо, характерними рисами якого були взаємодопомога і доступність здобичі усім без винятку членам колективу. Етологічні дослідження останніх десятиліть дали підстави для перегляду поширених раніше уявлень щодо надмірної агресивності членів такого об'єднання, притаманного їм так званого зоологічного індивідуалізму. Так, російський антрополог М. О. Дерягіна з'ясувала, що найінтенсивніша предметна діяльність спостерігається в тих групах людиноподібних мавп, які відзначаються пониженою агресивністю особин.

Найбільш ранні гомініди — афарські австралопітеки — жили невеликими ізольованими популяціями, для яких, очевидно, була властива плінність чоловічої і стабільність жіночої частин. Вони займалися збиранням рослинної їжі: жорстких і волокнистих зерен та плодів, їли м'ясо убитих хижаками тварин, і, можливо, самі полювали на них, використовуючи природні дерев'яні, кам'яні та кістяні предмети. Відмовившись від тези Р. Дарта про існування так званої «остеодонтокератичної культури» (культури кісток, зубів та рогів), сучасні дослідники визнають, що австралопітеки вже вміли розколупати камені. За даними Дж. Харріса та Д. Джохансона, найдавніші у світі кам'яні знаряддя, знайде-

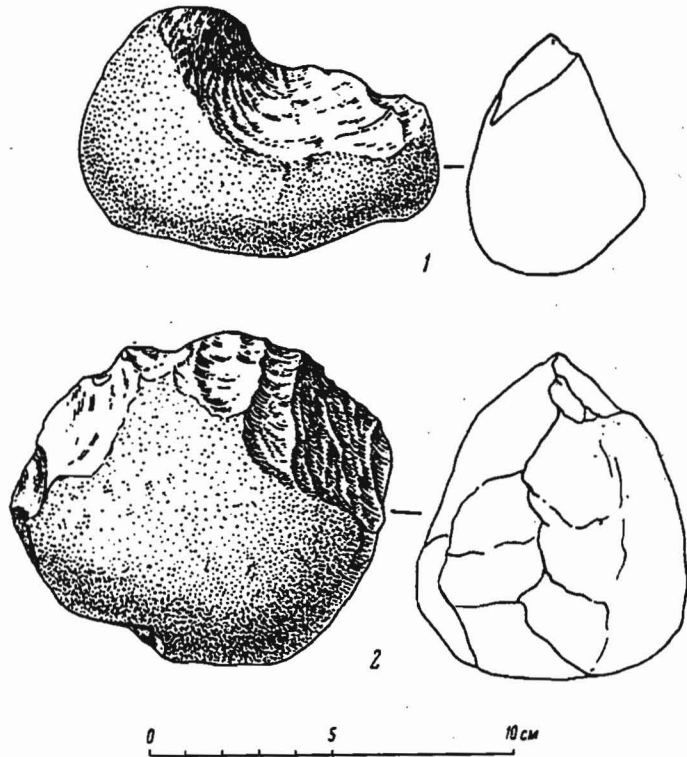
ні на стоянці Гона в Афарській пустелі, були виготовлені 2,7 — 2,9 млн років тому.

Збираючи плоди, зерна, коріння рослин, шукаючи м'ясу їжу, невеликі групи австралопітеків вели бродячий спосіб життя, часом здійснюючи досить значні переходи. Деякі з них, імовірно, перебирались на територію Європи та Азії, де відомі близькі до них форми: гігантопитек у Північній Індії та мезантроп на острові Ява. Але основним ареалом австралопітеків, які остаточно вимерли приблизно 850 тис. років тому, залишалася Африка.

Перші представники роду *Ното* на Землі. В 1960 р. в першому, найдавнішому шарі Олдувайської ущелини, що датується 2 — 1,7 млн років тому, Луїс Лікі виявив кісткові рештки досі не відомих істот, а саме: нижню щелепу з зубами та дві тім'яні кістки жіночої особини 11 — 12 років; ключицю і кістки рук ще двох особин, дорослої та молодої; більшу частину кісток ноги четвертої особини. Поруч із ними містилися кам'яні знаряддя зі слідами штучної обробки та кістки тварин. Згадані фрагменти кісток належали новому виду гомінідів, які за розмірами тіла (зріст до 120 см, вага — приблизно 25 — 40 кг) нагадували грацильних австралопітеків, проте характеризувались відносно великим обсягом мозку — 645 — 680 см³. За локомоцією вони впритул наблизились до сучасних людей, утримуючи тіло в майже повністю випрямленому положенні. В будові кисті цих істот поєднувались як архаїчні ознаки, пов'язані з адаптацією до деревного способу життя, так і деякі прогресивні риси (наприклад, розширення нігтьових фаланг, що свідчить про початок формування властивих людям широких пальцевих подушечок і добре розвинутого дотикового апарату). На думку Джона Нейпіра (Англія), вони вже могли виготовляти знаряддя праці з допомогою так званого «силового» охоплення, коли предмет згрібається всією жменюю і затискується нею, немов обценьками. Вважають, що воно передувало властивому сучасним людям «точному» обхвату, який вимагає повного протиставлення великого пальця. Для підтвердження своєї гіпотези Нейпір провів експеримент, власноручно виготовивши чопер — примітивне кам'яне знаряддя з грубими сколами, використовуючи лише силове охоплення.

Л. Лікі відніс свою знахідку до роду *Ното* («людина»), надавши їй видову назву *Ното habilis* — «людина вміла». Однак Ле Гро Кларк (США), В. П. Якимов та В. І. Кочеткова (Росія) не погодилися з думкою про належність *habilis* до людського роду, вказавши на їхню схожість з грацильними австралопітеками.

Нові знахідки кісткових решток *Homo habilis* були зроблені на східному пустельному березі озера Туркан у Кенії, де з 1969 р. протягом тривалого часу працювала експедиція під керівництвом Річарда Лікі. Особливого розголосу набув череп «№ 1470» (за інвентарним номером Національного музею в Найробі, де він зберігається), знайдений разом із кістками нижніх кінцівок. Він характеризувався відсутністю надочного валика, а головне — значно вищою, ніж у його олдувайських «родичів», місткістю мозку — близько 780 см³. Зріст кенійського *habilis*, який жив 1,88 — 1,89 млн років тому, становив 156 — 160 см.

Знаряддя праці олдувайської культури:

1 — чопери; 2 — чопінги

Це та інші відкриття змусили скептиків змінити своє ставлення до *Homo habilis*, погодившись із висновками Л. Лікі. На сьогодні в Олдувайській ущелині та на березі озера Туркан виявлено близько двох десятків кісткових решток представників даного біологічного виду. Деякі дослідники відно-

сять до нього також телантропа, що мешкав на півдні Африканського континенту, та чадантропа з Центральної Африки. Більшість знахідок *habilis* датуються 1,7 — 2 млн років тому. Це дало підстави висунути гіпотезу про те, що відокремлення «людської» лінії гомінідів від спільного з австралопітеками еволюційного стовбура відбулося приблизно 2 — 2,5 млн років тому.

Habilis були творцями першої у світі археологічної культури — олдувайської, або олдованської (2,5 — 1,5 млн років тому), яка характеризується, передусім, примітивними знаряддями з гальки, кварциту, вулканічної лави: чоперами (галька з одностороннім оббиванням), чопінгами (камені або галька, оббиті з двох боків, що мали загострений край), скребками з відщепів, відщепами з кількома сколами, сфероїдами (оббиті з усіх боків камені округлої форми, що використовувалися для метання). Крім Олдувайської ущелини, вони виявлені на стоянках *Homo habilis* у Марокко, Тунісі, Кенії, Ефіопії. Знаряддя, що нагадують олдувайські, виявлені також на території Південної Азії. Їхні риси притаманні також знаряддям з окремих стоянок Якутії, Туви, Китаю, Закавказзя тощо. На думку вчених, кам'яні знаряддя використовувалися для свіжування та розгину туш тварин, різання м'яса, роздроблювання кісток і видобування мозку. Експериментальним шляхом доведено, що вони могли застосовуватися також для заточування палиць, якими легко викопати їстівне коріння і плоди рослин чи розкопати нору дрібної тварини (Дж. Кларк). У найдавнішому шарі Олдувайської ущелини виявлені також окремі кістки з борозенками та відшліфованими поверхнями, що утворюються під час скребіння шкір або копання землі.

Характерною рисою олдувайської культури є наявність базових стоянок, де члени первісних колективів ділили між собою їжу, виготовляли знаряддя праці, виховували дітей. Більшість із них були розташовані поблизу джерел питної води. На одній із стоянок у першому шарі Олдувайської ущелини виявлене коло із каменів діаметром близько 4 метрів, які в давнину, як вважають дослідники, підтримували каркас найдавнішого житла. Ці необроблені камені — манупорти — могли також слугувати для захисту їстівних припасів від хижих тварин.

Етологічні спостереження дають підстави вважати, що колективи *habilis* склалися з кількох сімей, які включали самок і дітей та трьох-чотирьох самців. Такі колективи не мали постійного складу і були відкриті для чужаків. Самки доглядали за дітьми та підлітками, передаючи їм навички, необхідні для життя в колективі. Крім того, вони займалися збиранням рослинної їжі в околицях базової стоянки, вико-

ристовуючи для перенесення плодів куски кори та шкіри. Самці та бездітні самки брали участь у колективному загоному полюванні на дрібних та середніх тварин: молодих антилоп, свиней, ящірок, яких убивали або голими руками, або за допомогою палиць чи каменів (так досі полюють бушмени та деякі інші відсталі в культурному відношенні африканські народи). Цілком імовірно, що *habilis* уживався також м'ясо великих тварин, які загинули природною смертю. Про це, зокрема, свідчить виявлення у верхній частині шару I і в основі шару II Олдувайської ущелини кістяка слона, що досить добре зберігся, в супроводі 123 кам'яних знарядь. Виявлені на базових стоянках окремі кістки великих тварин свідчать про те, що творці першої у світі археологічної культури приносили сюди розчленовані шматки туш, розподіляючи здобич серед членів колективів. Успіх життєдіяльності стад *habilis* значною мірою залежав від використання знарядь праці і передачі навичок їхнього виготовлення від батьків до дітей.

Поступове фізичне вдосконалення найдавніших представників роду *Homo* на Землі супроводжувалося еволюцією їхньої матеріальної культури. Приблизно 1 млн 500 тис. років тому в різних місцях Старого Світу з'явилися архантропи, поява котрих ознаменувала початок нової історичної епохи.

Сучасна наука про прабатьківщину людства. Виходячи із загальнотеоретичних міркувань, найдавніші гомініди — мавполюди, які першими почали використовувати спочатку природні, а потім і штучні знаряддя, — мали з'явитися на відкритій місцевості, схожій на сучасні савани, багатій водними ресурсами, рослинною й, особливо, тваринною їжею. Про це свідчать також етологічні спостереження: двоногість рідко зустрічається в тих популяціях шимпанзе, які живуть у непрохідних джунглях, і значно частіше — в мешканців менш густих тропічних лісів. Експериментальним шляхом доведена необхідність м'ясної їжі для нормального розвитку головного мозку: за тривалої відсутності достатньої кількості білків спостерігається порушення ультраструктури нейронів його кори. Іншою важливою вимогою до екологічної ніші найдавніших гомінідів була наявність скелястого ландшафту, розсіпів каміння, з яких були виготовлені перші знаряддя. Й, нарешті, фізичне вдосконалення давніх мавполюдей відбувалося шляхом природного добору корисних мутацій, викликаних впливами природного середовища, а саме: коливань радіаційного рівня, напруження геомагнітного поля й т. ін. Як відомо, згадані природні катаклізми найчас-

тіше спостерігаються в тих регіонах земної кулі, де має місце активна тектонічна діяльність (землетруси, виверження вулканів і т. ін.).

Ці загальнотеоретичні міркування, палеонтологічні знахідки та археологічні відкриття останніх десятиліть дають підстави зробити висновок, що «прабатьківщиною» людства, найімовірніше, був Африканський континент, і в першу чергу — зона Східноафриканського рифту. На користь цієї точки зору свідчать такі аргументи:

а) наприкінці третинного періоду на терені Східної Африки склався комплекс умов, сприятливих для «олюднення» мавп, а саме: зникнення лісів і поширення рівнинного ландшафту, наявність багатих водних ресурсів і різноманітної фауни, підвищення рівня радіації, викликане розломами земної кори і частими виверженнями вулканів. Нові природні умови сприяли переходу частини вищих приматів до прямоходіння, зростанню ролі м'ясної їжі в їхньому харчовому раціоні, вдосконаленню руки та мозку, застосуванню природних, а згодом і штучних знарядь, й урешті-решт — активній трудовій діяльності;

б) саме у Східній Африці виявлені численні рештки дріопітеків, австралопітеків — двоногих мавп, або мавполюдей, *habilis* і близьких до них форм — перших представників роду *Homo* на Землі, архантропів, або найдавніших людей тощо. Слід також ураховувати, що з цього регіону земної кулі походять найдавніші у світі знаряддя, виготовлені з гальки. Тут же отримані унікальні дані, що дозволяють простежити зміни в фізичному типі та матеріальній культурі першолюдей. Наприклад, нижня половина шару II Олдувайської ущелини містить кісткові рештки *habilis* у супроводі знарядь праці олдувайської культури, а верхня — архантропа, поруч з яким знайдені ашельські знаряддя;

в) слід також ураховувати те, що Африка й нині є ареалом найближчих тваринних «родичів» людини — шимпанзе та горилю, які пізніше, ніж інші, відокремились від спільної з людьми еволюційної лінії.

Крім африканської, існує також південноазійська гіпотеза «прабатьківщини» людства, на користь якої свідчить таке:

а) у цьому регіоні земної кулі виявлені численні кісткові рештки високорозвинутих приматів кінця третинного періоду: рамаліптеків, удабноптеків, гігантоптеків та ін.;

б) Південно-Східна Азія була ареалом однієї з найчисленніших груп архантропів — яванських пітекантропів, а також їхніх попередників — мегантропів, за своєю будовою близьких до африканських австралопітеків;

в) у Південно-Східній Азії мешкають сучасні людиноподібні мавпи — гібони та орангутанги;

г) скелястий відкритий ландшафт Центральноазійського узгір'я спричинив перехід предка людини до прямоходіння, а помірний клімат передгір'їв у подальшому сприяв підкоренню людиною вогню (що в умовах постійного теплого клімату Африки, на думку П. П. Сушкіна, було біологічно недоцільним), без якого важко уявити процес антропосоціогенезу.

Однак, попри всі свої «переваги», південноазійська гіпотеза «прабатьківщини» людства нині має значно менше прихильників, ніж африканська.

Останнім часом Ю. О. Мочанов повернувся до гіпотези про позатропічну «прабатьківщину» людства. На підставі знахідок знарядь, близьких за формою до олдувайських, на стоянках Діринг-Юрах та Улалінка в Сибіру, він висловив припущення, що першолюди могли виникнути одночасно, за екстремальних умов, у кількох регіонах земної кулі: у Східній Африці, з її постійними екологічними катаклізмами, та в Сибіру, де два мільйони років тому були такі ж низькі температури повітря, як і тепер, що сприяло консолідації предків людини в боротьбі за виживання. Проте віддаленість Сибіру від основних осередків гомінізації, відсутність будь-яких палеоантропологічних доказів «олюднення» мавп у цьому регіоні, невизначеність стратиграфії знахідок кам'яних знарядь не дає змоги поки що прийняти цю гіпотезу.

Проблема грані між людиною і тваринами. В антропологічній та філософській літературі останніх десятиліть неодноразово порушувалося питання щодо грані між людиною та твариною. З цього приводу висловлювалися найрізноманітніші точки зору, серед яких донедавна найпоширенішими були такі:

— морфологічної грані між високорозвинутими людиноподібними мавпами і першолюдьми не існує; лише знахідки штучно виготовлених знарядь праці вказують на те, що вони належать людині (французький нейрофізіолог Ж. Антоні, російський антрополог М. Й. Урисон);

— між людиною та твариною можна провести так званий «мозковий рубікон», який складає 700 — 800 см³ (російські дослідники В. П. Якимов, В. І. Кочеткова).

Сучасні дослідники відмовилися від спрощених підходів до цієї проблеми. Більшість із них вважає, що при вивченні кісткових решток тієї чи іншої людиноподібної істоти слід передусім звертати увагу на морфологічні особливості, пов'язані з її культурною адаптацією до умов зовнішнього середовища й, зокрема, трудовою діяльністю, виготовленням знарядь праці. Це — ознаки прямоходіння, розвиток

кисті, розміри й структура мозку, а також дентиція — будова зубної системи. При цьому жодній із цих властивостей не слід віддавати переваги, оскільки гомінізація — надзвичайно тривалий і вкрай суперечливий процес.

Звідси — й нерівномірність у розвитку гоміноїдних ознак. Так, якщо комплекс ознак, пов'язаний з прямоходінням, в загальних рисах сформувався 3,6 — 3,8 млн років тому, а можливо й раніше, то істотне збільшення маси мозку і еволюція будови кисті відбулися значно пізніше. Слід також мати на увазі, що наявність знарядь праці поблизу кісткових решток не можна вважати незаперечним аргументом їхньої належності до першолюдини. Наприклад, у Хадарі (Ефіопія) знаряддя олдувайського типу, вік яких сягає 2,5 млн років, знайдені на місцезнаходженнях афарських (традиційних) австралопітеків. Ще складніша ситуація на місцезнаходженні Чесованджа в Північній Кенії, де близько 1500 знарядь і навіть сліди застосування вогню у вигляді кількох десятків шматків обпаленої глини виявлені у супроводі кісткових решток масивного австралопітека. Отже, не виключено, що він міг виготовляти чи, принаймні, використовувати вже готові штучні знаряддя праці.

З наведеного можна зробити висновок, що проблема грані між людиною та твариною ще далека від остаточного вирішення. На думку багатьох провідних фахівців, першими «справжніми людьми» були архантропи — представники виду *Homo erectus* («людина прямоходяча»), виділеного американським антропологом В. Кембеллом у 1962 р.

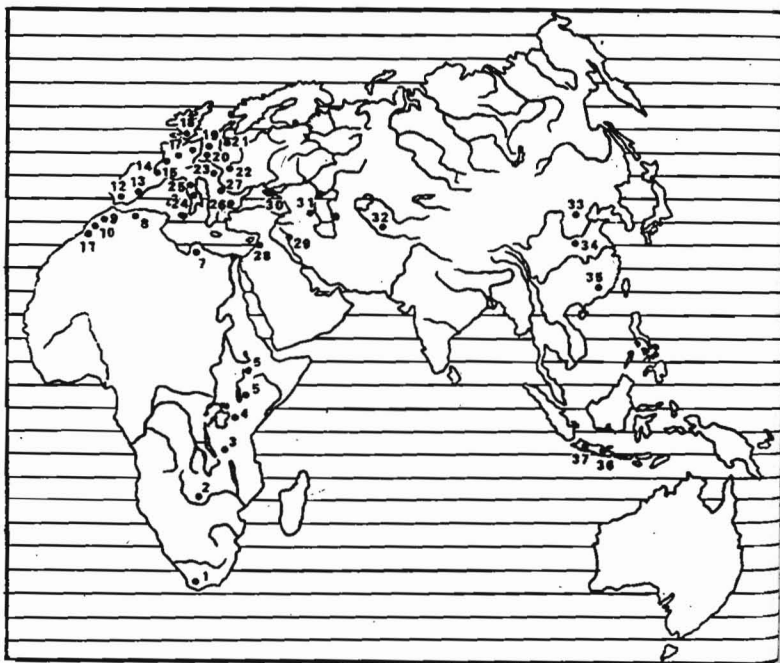
Найдавніші люди. Подальше удосконалення фізичного типу стародавніх людей відбувалося упродовж тривалого часу в умовах загального похолодання, що супроводжувалося періодичними наступами льодовиків у північних широтах Європи, Азії та Америки. Під час наступу льодовиків у прилеглих до них зонах утворювалися заболочені рівнини й тундри, які південніше змінювалися холодними лісами й лісостепами. У тропічних широтах Африки та Азії спостерігалася аридизація клімату, внаслідок чого зменшувалася площа саван.

Неодноразові зміни природних умов протягом четвертинного періоду прискорювали процес удосконалення фізичної будови, соціального та культурного розвитку людей. Приблизно 1,5 млн років тому на земній кулі з'явилися архантропи — творці ашельської археологічної культури.

Фізичний тип архантропа (*Homo erectus*). Як і в попередні часи одним із найважливіших осередків гомінізації була Східна Африка. Тут у 1960 р. в другому (нижньоплейстоценовому) шарі Олдувайської ущелини Луїс Лікі виявив мозковий

череп архантропа у супроводі грубих кам'яних знарядь. Місткість мозкової порожнини «олдувайського пітекантропа» становила приблизно 1000 см³, тобто була значно більшою, ніж у його попередника — «людини вмілої». Згодом тут була виявлена нижня щелепа «№ 730», що характеризувалася наявністю помірно розвинутого підборідного виступу — морфологічної особливості, властивої людям сучасного фізичного типу. Важливе відкриття було зроблене на стоянці Наріокомате III (західний берег озера Туркана), де Річард Лікі розкопав майже повний скелет підлітка-архантропа, що жив приблизно 1,5 — 1,6 млн років тому. Характерною рисою скелета є досить велика довжина кісток кінцівок. Розрахунки показали, що в дорослому віці цей підліток міг досягти зросту 180 см.

Кісткові рештки архантропа були виявлені також у Південній Африці. Так, із печери Сварткранс походять нижні

Найважливіші знахідки кісткових решток архантропів та палеоантропів:
 1 — Салданья (Хопфільд); 2 — Брокен-Хілл; 3 — Еясі; 4 — Олдувай; 5 — Велика Туркана; 6 — Омб
 7 — Хауа-Фтеах; 8 — Терніфіна; 9 — Джебел-Ірхуд; 10 — Сілі-Абдерраман; 11 — Темара, Раба
 12 — Гібралтар; 13 — Баньюола; 14 — Араго, Монтморен; 15 — Фонтешевад; 16 — Ла Шапель-о-Сен, Ла Феррассі, Ле Мустье, Пеш-де-Лазе; 17 — Спі, Ла Нолетт; 18 — Сванскомб; 19 — Нса
 дерталь; 20 — Мауер, Штенгейм; 21 — Ерінгсдорф; 22 — Гановці; 23 — Вертешселеш; 24 — Са
 копасторе, Кастель-ді-Гундо; 25 — Монте-Черчео; 26 — Петралоне; 27 — Старосілля, Заскель
 31 — Азіх; 32 — Тешик-Таш; 33 — Чжоукоудянь; 34 — Лантьян; 35 — Мала; 36 — Трініль, Нга
 донг (Соло), Моджокерто; 37 — Сангіран

щелепи так званих «телантропів капських», яким властиві архаїчні риси морфологічної будови (великі розміри, загальна масивність, відсутність підборідкового виступу та інші).

Чимало важливих знахідок було зроблено в Північно-Західній Африці, де в 1954 — 1956 рр. французький палеонтолог К. Арамбур розкопав кісткові рештки «атлантропів» (три нижні щелепи і права тім'яна кістка). За своїми морфологічними особливостями (великі розміри нижньої щелепи і корінних зубів, товсті стінки черепа, об'єм мозку близько 1300 см³) атлантроп, що мешкав приблизно 360 — 115 тис. років тому на території сучасних Алжиру та Марокко, нагадував ранніх європейських гомінідів.

Уперше людина з'явилася на території Європи, ймовірно, понад 2 млн років тому, про що свідчать знахідки її знарядь праці на стійбищі Пердікка (Греція). Однак широке заселення континенту відбулося значно пізніше — приблизно 1 млн років тому. 600 — 200 тис. років тому предки сучасних людей уже досить широко освоїли Південь, Центр і Схід Європи, про що свідчать дані археології. Їхні кісткові рештки виявлені в Німеччині (Гейдельберг, Більцингслебен), Франції (Араго), Греції (Петралона), Угорщині (Вертешселеш) та в деяких інших місцезнаходженнях.

Характерною рисою фізичної будови найдавніших «європейців» є поєднання архаїчних та прогресивних ознак. Так, нижня щелепа з каменоломні с. Мауер поблизу Гейдельберга, описана німецьким ученим Отто Шотензаком (1908), відзначається дуже великими розмірами, загальною масивністю і відсутністю підборідкового виступу — рисами, властивими типовим архантропам. За будовою зубів «гейдельберзька людина», що жила понад 500 тис. років тому, близька до безпосередніх попередників сучасних людей — неандертальців.

У 1971 р. французькі археологи, подружжя Люмлеїв, відк-

Людина з Араго
(реконструкція Г. В. Лебединської)

рили в печері Араго поблизу м. Тотавель у Східних Піренеях череп двадцятирічного чоловіка, який загинув приблизно 450 тис. років тому. В зовнішності «мисливця з Араго» переважали архаїчні риси (сильно розвинутий надбрівний рельєф, витягнуте вперед широке обличчя, довга вузька черепна коробка та ін.), що добре видно на малюнку. Поряд із цим, на ендокрані — зліпку внутрішньої порожнини черепа — виділяється прогресивний розвиток нижньої лобної звивини мозку.

Ще своєріднішим поєднанням архаїчних і «сапієнтичних» рис характеризуються потилична кістка тридцятирічної людини з Вертешселлеша поблизу Будапешта. Вік цієї знахідки — близько 350 тис. років. Американський антрополог А. Тома з'ясував, що череп «вертешселлешця» загалом характеризувався архаїчними ознаками (товсті стінки, сильний розвиток рельєфу), проте мав цілком сучасний об'єм — приблизно 1400 см³.

Це ж стосується й черепа, знайденого в печері Петралона поблизу м. Салоніки. Відрізняючись товстими стінками черепної коробки, скошеним лобом із розвинутим надбрівним рельєфом, широким лицем і вигнутою потиличною кісткою, він характеризувався водночас значною місткістю — 1230 см³. Вік знахідки — близько 700 тис. років.

Одним із найдавніших осередків гомінізації на Землі є територія Південно-Східної Азії. Тут у 1891 — 1893 рр. на острові Ява поблизу м. Трініль голландський учений Е. Дюбуа уперше в історії науки виявив зуби, черепну кришку, стегнову кістку архантропа, назвавши його пітекантропом, тобто мавполюдиною. Згодом на Яві голландський палеонтолог В. Кенігсвальд та індонезійський геолог С. Сартонг відкрили нові кісткові рештки первісних людей (череп IV, VII та ін.), що мешкали тут, в основному, 1,2 — 0,5 млн років тому. Зауважимо, що дитячий череп із Моджокерто датується ще більш раннім часом — 1,7 млн років тому.

Яванські пітекантропи характеризувались досить високим зростом (165 — 175 см), загальною масивністю кісток, значним розвитком м'язового рельєфу, невисоким склепінням черепа, місткістю якого сягала 750 — 975 см³ (у середньому 930 см³), спадистим лобом із сильно розвинутим надбрівним рельєфом, вигнутою потиличною кісткою, відсутністю підборідного виступу на нижній щелепі, наявністю діастеми — проміжку між зубами, притаманного архаїчним морфологічним формам. Цікаво, що властивий пітекантропам фізичний тип зберігався на острові Ява принаймні ще 100 тис. років тому в так званого «явантропа».

Іншим важливим осередком формування людини сучас-

ного фізичного типу була територія Китаю, де з 1921 по 1937 р. у печері Котцетанг на «Пагорбі дракона» поблизу селища Чжоукоудянь експедиція під керівництвом шведського геолога Ю. Андерсона та канадського анатома Д. Блека виявила кісткові рештки понад 40 чоловіків, жінок та дітей, зокрема 5 черепів, 9 фрагментів черепних кришок, 6 фрагментів лицевих кісток, 14 нижніх щелеп, 152 зуби, дві стегнові та одну плечову кістки. За будовою черепа «синантроп», тобто «китайська людина», загалом нагадував пітекантропа, однак мав більший об'єм мозку — від 880 до 1220 см³ (у середньому 1055 см³). За підрахунками німецького анатома К. Вейденрейха, зріст чоловіка-синантропа становив 163, а жінки — 152 см. «Вік» цієї групи архантропів — 500 — 400 тис. років.

Синантроп із Чжоукоудяня (реконструкція М. М. Герасимова)

Ще архаїчнішою будовою відзначалися ранні архантропи Південного Китаю (юньнанська та лантьянська людини), місткість черепної коробки яких становила 775 — 783 см³.

Загалом, усі без винятку різновиди архантропів (олдувайський та яванський пітекантропи, атлантропи, деякі ранні гомініди Європи, китайські синантропи та ін.) належать до виду *Homo erectus* («людина прямоходяча»), що мешкав на земній кулі приблизно 1,5 — 0,3 млн років тому. У порівнянні з *H. habilis* архантропи характеризувалися значно більшими розмірами тіла (середній зріст чоловіків становив приблизно 160 — 170 см) і об'ємом мозку (в середньому — 1029 см³). Крім того, їм були властиві масивна будова черепа, який характеризувався спадистим лобом, сильно розвинутим надочним та потиличним рельєфом (виступаюче вперед обличчя з плоскими носовими кістками, важка нижня щелепа без підборідного виступу і великі зуби).

Побут і трудова діяльність архантропів. Як уже зазначалося вище, трудова діяльність *H. habilis* була пов'язана з простими операціями по виготовленню знарядь праці з каменю. Ми ще не пояснили, чому саме з каменю. Річ у тім, що в ті безмежно віддалені від нас часи лише за допомогою каменю мог-

ли бути виготовлені зняряддя з інших матеріалів: дерева, кістки, рогу тощо. Лише кам'яні уламки мали гострі краї, завдяки чому первісна людина могла не тільки обробляти іншу сировину, а й добувати, розчленовувати й готувати продукти споживання — м'ясо, кістки, рослини, корені тощо. Й нарешті, зняряддя праці з інших матеріалів практично не збереглися, й тому дослідники, здебільшого, лише відтворюють їх гіпотетичні види (рогатина, спис, дубина, просто виламана з дерева палиця тощо). Завдяки цим властивостям кам'яна технологія була основною на ранніх етапах розвитку людства, а кам'яні зняряддя, таким чином, стали основним критерієм визначення місць перебування стародавніх людей на земній кулі, становлення, розвитку та особливостей їхньої трудової діяльності.

Штучно виготовленим зняряддям передував період простого використання антропоїдами природних уламків та гострих відколів каменю. Проте вже *H. habilis*, коли не знаходив зручного гострого уламка, просто розбивав камінь об камінь. Більшість отриманих у такий спосіб уламків мали гострі краї, але вони поки що мало чим відрізнялися від природних відламків. На цій стадії обробки каменю людина знає лише переваги гострого леза і намагається найпростішим шляхом його здобути. Навіть більше, повсякденна практика вже показала, що гострий край є у будь-якому камені і що його треба лише «вивільнити». Як зазначав відомий французький археолог Ф. Борд, процес обробки каменю в цей час не був націлений на те, щоб надати йому певної форми. Людина прагнула лише отримати гостре лезо. До цієї стадії він відніс усі індустрії з гальковими зняряддями, тобто олдувайської культури. Протягом багатьох тисяч років розвитку галькових індустрій поступово в їх складі почали з'являтися окремі зняряддя, які ще не мали сталої форми, проте в них уже можна помітити перші ознаки майбутніх стандартизованих виробів — це так звані проторубила. За класифікацією Ф. Борда — це ще просто загострені вироби, проте в них уже помітні риси наступної епохи — ашельської.

Поняття «ашельська епоха розвитку первісної культури» (ця епоха пов'язана вже з найдавнішими людьми — *Номо егестус*) потребує деякого пояснення. Справа в тому, що починаючи з Г. Мортілье (кінець XIX ст.) — автора першої періодизації стародавнього кам'яного віку (палеоліту) — протягом майже століття більшість дослідників простежувала таку послідовність стадій еволюції індустрій початкового етапу кам'яного віку: шель, ашель, мустье. З відкриттям давніших індустрій простого оббивання кременю («культури оббитих гальок») деякі археологи почали виділяти додатко-

во ще так звану дошельську епоху. Проте останнім часом з'ясувалося, що за основним складом знярядь та технологією їх виготовлення шельська епоха принципово не відрізняється від ашельської, що дало можливість багатьом дослідникам розглядати шельську епоху як ранній етап ашеля, а дошель відокремити, як уже зазначалося вище, в окрему олдувайську епоху. Справді, основним зняряддям, як в шельську, так і в ашельську епохи, залишалось ручне рубило — перше зняряддя сталої стандартизованої форми.

Ашельська епоха займає надзвичайно великий проміжок часу (1,5 млн — 150 тис. років тому) і поділяється на давній ашель (1,5 млн — 400 тис. років тому) та пізній ашель (400 тис. — 150 тис. років тому).

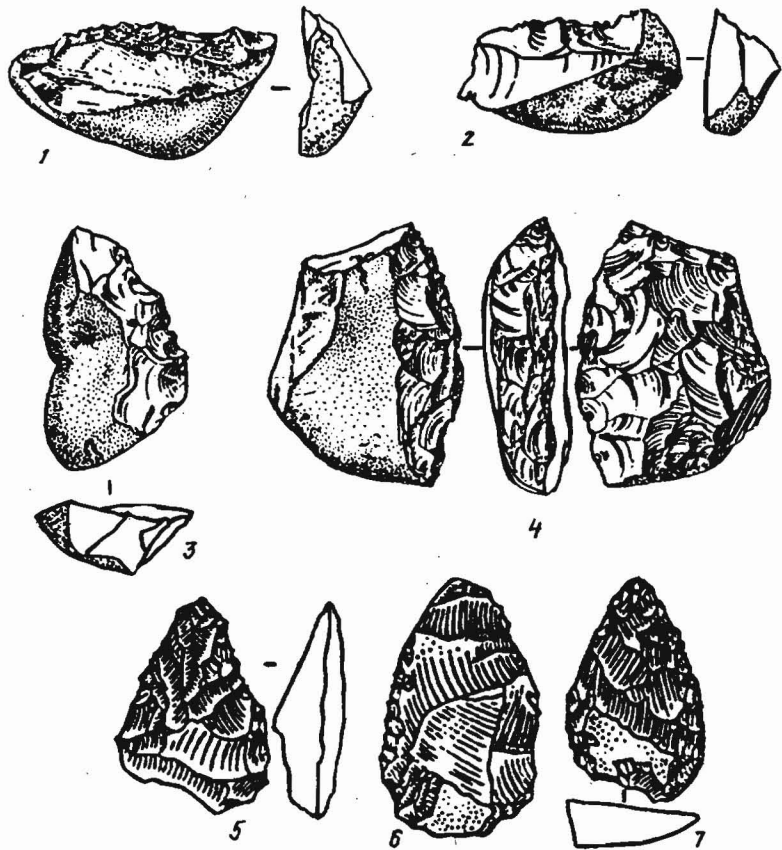
Давній ашель за альпійською схемою періодизації антропогену відповідає епохам двох зледенінь: гюнц та міндель. Геологи визнають, що похолодання в цей проміжок часу було незначним і клімат у Євразії залишався теплим. На неосяжних просторах цього суперконтиненту паслись і полювали такі теплолюбні тварини, як південний та давній слон, етрусський носоріг, великий гіпопотам, кінь Стенона, шаблезубий тигр, викопний бобер, які в наш час уже не існують. Поряд із ними були широко представлені у біоценозах того часу й такі характерні для сучасного клімату помірної зони тварини, як бізон, кабан, благородний олень, лось, косуля, їжак, ведмідь, вовк, лисиця, росомаха тощо.

Основним зняряддям праці ашельської епохи було ручне рубило — масивне кам'яне зняряддя, яке, здебільшого, мало мигдалеподібну форму з гострими краями та кінцем. Опуклий кінець рубила (так звана п'ятка) залишався необробленим, щоб його було зручніше тримати в руці під час роботи. Ранні рубила здебільшого мали хвилеподібне у профілі робоче лезо.

Кінці пізніших зразків були рівними, а самі зняряддя — меншими за розмірами й мали більш чітку стандартизовану форму. За призначенням рубила були поліфункціональними зняряддями і використовувались як для здобування та обробки продуктів харчування (розчленування туш мисливської здобичі, різання та рубання м'яса, викопування корнеплодів та їстівних кореневищ, розбивання кісток для добування мозку), так і для виготовлення з інших матеріалів різних знярядь: дерев'яних списів, рогатин, дубин, відокремлення рогів тощо.

Поява стандартизованого ручного рубила, за Ф. Бордом, пов'язана з якісно вищим рівнем абстракції, ніж отримання гострого леза. Виготовляючи рубило, людина вже розуміла,

що в камені «міститься» не тільки гостре лезо, а й форма, яка теж може бути «звільнена», але не простим членуванням жовна або гальки, а внаслідок послідовних вольових, цілеспрямованих дій виробника. Як зазначав американський археолог Г. Айзек, форми знарядь ашельської епохи мають інший характер і принципово відрізняються від попередніх, олдувайських «форм» чоперів, чопінгів та ін. Олдувайські форми знарядь були наслідком не цілеспрямованих дій виробника, а результатом випадкового збігу обставин у проце-

Знаряддя праці архантропів:
1 — 4, 7 — скребла; 5 — 6 — ручні рубила

сі їх «виробництва». На думку Г. Айзека, виробник стандартизованих рубил безперечно володів мовою і мисленням.

Ручні рубила дійсно є найвиразнішою формою знарядь праці ашелю. Проте для визначення цього етапу розвитку матеріальної культури первісного суспільства не завжди необхідна наявність значної кількості саме цих знарядь. Стандартизовані та наперед запрограмовані форми в ашельську епоху були надані іншим знаряддям із відщепів: колунам, сікачам, скреблам, ножам тощо.

У ранньому ашелі, за даними антропологічних і археологічних досліджень, людина практично опанувала більшу частину території Старого Світу. Крім Африки, були заселені Азія та Європа до 50-ї паралелі північної широти. На цей час припадає й розселення людини по території України. Проте, якщо ашельський час заселення України в останні роки визнається більшістю дослідників, то шляхи, якими прийшла перша людина на нашу територію, остаточно не з'ясовані. Одні дослідники вважають, що перші люди просувалися зі Східної Африки — прабатьківщини людства, через Західну Азію, Балкани в Центральну Європу, й далі, в сучасне українське Закарпаття, а вже згодом, обминаючи Карпати, досягли Подністров'я і поступово розселилися по всій території сучасної України. На користь цієї думки свідчать розкопки одного з найдавніших поселень Європи — Королево — у Закарпатті, проведені українським археологом В. М. Гладиліним. Виявлені ним матеріали свідчать, що стародавні люди поселилися на високому мальовничому схилі Тиси, неподалік від сучасного с. Королево, близько 1 млн років тому. Інші дослідники наполягають на тому, що перші люди безпосередньо з Балкан заселили насамперед Південь України, зокрема Крим, а вже згодом розселились на неосяжних степових і лісостепових просторах. На підтвердження своєї позиції ці дослідники залучають знахідки ашельських виробів, виявлені А. О. Щепинським у Бодракській долині в Північно-Західному Криму. Й нарешті, С. М. Бібіков та його послідовники намагаються довести, що перша людина прийшла у Східну Європу не з заходу, а зі сходу — безпосередньо із Західної Азії через Кавказ. На сьогодні важко віддати перевагу котрійсь із цих гіпотез. Однак ця ситуація може найближчим часом докорінно змінитися, якщо буде остаточно доведений вік невеличкого стійбища Перділка у Грецькій Македонії, який за палеомагнітними вимірами становить 2,9 — 3,3 млн років і може рівнятися лише зі знахідками в Хадарі (Північно-Східна Африка) — на сьогодні найдавнішими у світі. Зрозуміло, що тоді будуть пе-

реглянуті не тільки шляхи, а й час заселення людиною території України, і не тільки України, а й усїєї Європи.

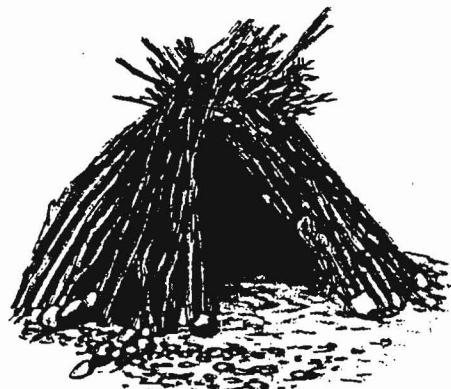
В умовах Східної Африки — своєї прабатьківщини, в «царстві одвічної весни з багатою їжею і без потреби у штучному теплі», за П. П. Сушкіним, найдавніші люди (архантропи), об'єднані в більш-менш згуртовані колективи, вільно пересувалися з місця на місце. Проте вже в ті часи тут виникають досить обжиті стійбища. Так, на ашельському місцезнаходженні Олоргесайліє (Кенія) зібрано понад тонну кам'яних знарядь і манупортів. Виявлення такої кількості археологічних решток безперечно засвідчує відносно довготривале перебування людини на цьому місці (принаймні не менше як 2 — 3 місяці).

Перші тимчасові поселення найдавніших людей (*Homo erectus*) виникають із різних причин. По-перше, це місця, де проводилося розчленування тварин (слонів, гіпопотамів, носорогів тощо). По-друге, особливим видом стоянок були «майстерні» — місця, де поблизу джерел сировини проводилася її первинна обробка. По-третє, первісні мисливці часто поверталися на місця колишніх стоянок або засновували нові поряд із ними, що також сприяло накопиченню знарядь праці і решток мисливської здобичі — кісток тварин. В Африці стійбища архантропів розташовувалися поблизу води (на берегах річок, струмків, озер).

Проте з часом ашельська людина покинула свою коліску (Африку) і поступово почала освоювати безкраї простори Старого Світу.

Умови життя на нових місцях далеко не завжди були сприятливими. В нових умовах помірному клімату для нормальної життєдіяльності архантропу, крім знарядь праці, вкрай необхідне було ще й штучне тепло. Це привело до підкорення тут вогню і виникнення житла.

Уперше залишки «житлових конструкцій», як уже зазначалося вище, простежуються на місцях проживання *H. habilis*. Але більш упевнено наявність житлових споруд археологи відтворюють уже за часів архантропа. А. Люмлей, який ретельно дослідив ашельську

Реконструкція одного з найдавніших жител (стоянка Терра Амата)

стоянку Терра Амата на півдні Франції, яка існувала під час міндельського зледеніння, довів, що, незважаючи на короточасні зупинки первісних людей на цьому місці (декілька днів), вони споруджували легкі житла з жердин. Житла мали овальне планування, довжина їх сягала 7 — 15 м, ширина — 4 — 6 м. Підлогу часто посипали галькою. Посередині таких жител розміщувалися вогнища, захищені стінкою із каменю від північно-східного вітру. Штучні споруди виявлені на інших місцезнаходженнях Європи і Азії (Латамна, Азих, Назаре тощо).

Перші вогнища архантропами були запалені по всій зоні помірному клімату від західних куточків Європи до віддалених регіонів Східної Азії. Вогнища та інші сліди використання вогню засвідчені археологами в печерах Ескаль (Франція), Азих (Азербайджан), Чжоукоудянь (Китай) та на відкритих стійбищах Торральба і Амброна (Іспанія), Терра Амата (Франція), Вергешселлеш (Угорщина), Латамна (Сирія), Лангтян (Китай).

Поширеним є уявлення про те, що первісні люди почали спочатку використовувати вогонь, який виник природним шляхом (під час вивержень вулканів, удару блискавки в дерево, стихійних пожеж тощо). Іншими словами, архантропи підтримували отриманий таким чином вогонь і лише згодом навчилися його здобувати. Деякі дослідники, навпаки, вважають, що людина, як і її попередник — тварина, побоювалася природних пожеж і тому почала «приручати» насамперед невеличкі «пожежі», які виникали під час виготовлення знарядь праці у процесі розщеплювання каменю. Відомий російський історик Б. Ф. Поршнев здійснив спеціальний експеримент. Ударом каменя об камінь йому вдалося викресати іскру й запалити сухий матеріал. Лише таким чином, на думку Б. Ф. Поршнева, людина могла близько познайомитися з вогнем, поступово оцінити його корисні властивості і згодом почати запроваджувати у побуті та виробництві.

Опанування вогню і використання його ашельською людиною в повсякденній практиці життєдіяльності важко переоцінити. Вогонь захистив людину від холоду, зробив її незалежною від примхів клімату й надав їй можливість опанувати райони, які для неї раніше були недоступними. Оволодівши вогнем, людина не тільки захистила себе від примхів погоди, а й отримала додатковий засіб захисту від хижаків, приготування їжі, виготовлення знарядь праці та запровадження своєрідного вогневого полювання.

Виявлення на ашельських поселеннях значної кількості знарядь праці та кісток тварин свідчить про важливе значення полювання в житті архантропа. Озброєні більш досконалими знаряддями, вони могли вже полювати на великих

тварин. Найімовірніше, в той час переважало загонне полювання. За свідченням М. Лікі, в давній заболоченій протоці Олдувая II були виявлені залишки 24 пелворисів — копитних тварин ашельської епохи, разом із кам'яними знаряддями архантропа. Не викликає сумніву припущення дослідниці, що під час полювання в болото було загнане й знищене ціле стадо диких тварин. Безперечно, це зміг здійснити лише згуртований колектив мисливців.

Значна кількість кісток великих тварин на ашельських стоянках Торральба і Амброн в Іспанії, серед яких 70% становлять дорослі слони, частіше всього самці, свідчить про досить високу ефективність як самого способу полювання, так і оснащення його досконалою мисливською зброєю, серед залишків якої, крім кам'яних знарядь, в Амброні був знайдений загострений уламок дерев'яного списа довжиною 50 см. Поряд із цим на Торральбі та Амброні були виявлені купи спеціально заготовленого каміння, яке могло бути використане не тільки під час полювання, а й для захисту від хижаків.

Крім полювання, архантропи, безперечно, займалися збиральництвом, частка якого в загальному обсязі життєзабезпечуючих ресурсів, очевидно, залежала від кліматичних умов. У тропічних і субтропічних зонах воно забезпечувало, ймовірно, 60 — 80% загального обсягу продуктів харчування. Водночас у помірних зонах із холодними, сніжними зимами продукти збиральництва іноді становили 20 — 40% харчового раціону. Значення і місце мисливства та збиральництва у процесі прогресивного розвитку людства буде показано нижче.

Давні люди. Під час останнього міжльодовиків'я (інтергляціалу) на території Європи з'явилися пам'ятки мустьєрської культури, творцями якої були палеоантропи, або неандертальці (від долини Неандерталь, поблизу німецького міста Дюссельдорфа, де в 1856 р. вперше знайшли черепну коробку, кістки кінцівок, уламки ребер та тазових кісток цієї істоти). Серед європейських палеоантропів дослідники виділяють дві групи: ранніх, або «*пренеандертальців*», та пізніх, або «*класичних*».

Фізичний тип палеоантропа (*Homo neanderthalensis*). Кісткові рештки ранніх неандертальців, які проживали приблизно 200 тис. років тому, походять із місцезнаходжень Фонтешевал (Франція), Ерінгсдорф, Штейнгейм (Німеччина), Саккопасторе (Італія). У фізичній будові цієї групи первісних людей досить химерно поєднувалися архаїчні та прогресивні риси. Наприклад, череп, знайдений поблизу селища Ерінгсдорф, характеризується наявністю великого надочного валика, сплющеною потилицею, альвеолярним прогнатизмом — виступанням вперед

зубного відділу, відсутністю підборідного виступу. З іншого боку, йому властиве відносно високе склепіння, місткість якого становила 1450 см³, та досить опуклий лоб.

Що ж до «класичних» неандертальців, які заселяли значні території в Європі 80 — 35 тис. років тому, то їхні кісткові рештки виявили в Німеччині (Неандерталь), Франції (Ла Шапель-о-Сен, Ле-Мустье, Ла Феррассі та ін.), Бельгії (Ла Нолетт, Спісюрль-Орно, острів Джерсі), Іспанії (Херона), Італії (Монте-Черчео), на Гібралтарській скелі та в деяких інших регіонах континенту. Судячи з географії цих місцезнаходжень, вони жили у прильодовиковій зоні, тобто південніше 52 — 50° північної широти, де проходила межа останнього (вюрмського, або валдайського) льодовика. У зв'язку з цим фізичний тип пізніх європейських палеоантропів характеризується багатьма ознаками, пов'язаними з пристосуванням до суворих кліматичних умов, — загальною масивністю кісток, дуже широкими плечима, помірним зростом (у середньому 155 — 156 см), укороченими передпліччям та го-мількою, вигнутою стегною кісткою та ін.

Череп «класичних» неандертальців мав видовжену форму, спадистий лоб із великим надочним валиком, приплюснуту потилицю з добре розвинутим рельєфом. Обличчя високе, ніс широкий, підборідний виступ відсутній або ледве простежується; зуби характеризуються наявністю великої внутрішньої порожнини (тавродонтизмом). Місткість черепної коробки дуже велика — об'єм мозку становив приблизно 1350 — 1700 см³ (середня величина 1400 — 1500 см³).

Жінка із Штейнгейма (реконструкція М. М. Герасимова)

Неандерталець з Ла Шапель-о-Сен (реконструкція М. М. Герасимова)

Загалом, пізні європейські палеоантропи мали досить своєрідний зовнішній вигляд. Однак сучасні дослідники відмовились від уявлень про них, як незграбних, згорблених істот, що склалися під впливом вивчення скелета з печери Буффія поблизу с. Ла Шапель-о-Сен. З'ясувалося, що на будову кісток «шапелльця», виявлених 1908 р. французьким ученим Марселеном Булем, вплинули наслідки захворювання артритом, який призводить до дистрофії суглобів, та вікові зміни.

Крім того, одночасно з «класичними» неандертальцями в Європі мешкали також носії більш сапієнтного комплексу ознак, про що свідчать результати досліджень кісткових решток людей мустьєрського часу з печери Крапіна в Хорватії. Так, серед них зустрічаються фрагменти черепів двох типів: масивних, із похилим лобом і сильно розвинутим рельєфом, та грацильніших, із прямим лобом і надбрівними дугами замість суцільного валика. На думку автора розкопок Г. Коряновича-Краберга, у печері певний час співіснували представники двох «рас» неандертальців: «класичної» і «власне крапінської», що характеризувалася довшою фізичною будовою. Зауважимо, що з ним погоджуються не всі дослідники: деякі з них дотримуються гіпотези про «битву під Крапіною», за якою тут мав місце двобій між палеоантропами та людьми сучасного фізичного типу.

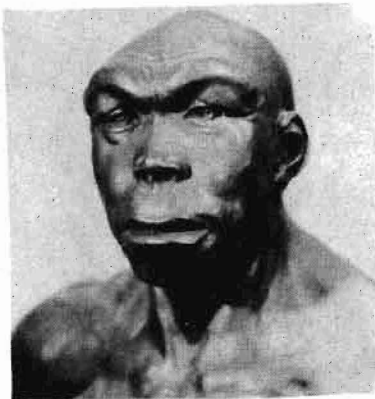
Кісткові рештки «класичних» неандертальців виявлені також на терені України, у Криму. Йдеться про печеру Кіік-Коба, поблизу Сімферополя, де в 1924 р. Г. А. Бонч-Осмоловський розкопав фрагменти двох кістяків (дорослого й дитини 6 — 8 місяців), та місцезнаходження Заскельна V і VI поблизу Білогорська, де Ю. Колосов виявив фрагменти черепів дорослого і двох дітей віком 5 і 1,5 — 2 роки. Вивчення цих знахідок дало дуже цікаві результати. Так, на підставі вивчення морфологічних особливостей кісток кисти дорослого кіік-кобинця вдалося з'ясувати, що пізнім палеоантропам було властиве «силове» охоплення предметів. «Кіік-кобинець не брав, а охоплював предмет усією кистю, — писав із цього приводу Бонч-Осмоловський. — У цьому затиску була міць лещат». А деякі особливості дитячого кістяка з Кіік-Коби вказують на те, що специфічні риси фізичного типу неандертальців (наприклад, дуже товсті стінки кісток кінцівок) закладалися вже у грудному віці.

Кісткові рештки давніх людей були виявлені також на території Африки. Так, у 1921 р. в печері пагорба Брокен-Хілл у Замбії (колишня Північна Родезія) знайшли череп, фрагменти тазу та окремі кістки нижніх кінцівок істоти, яку назвали «родезійською людиною». В її фізичному типі поєднувалися

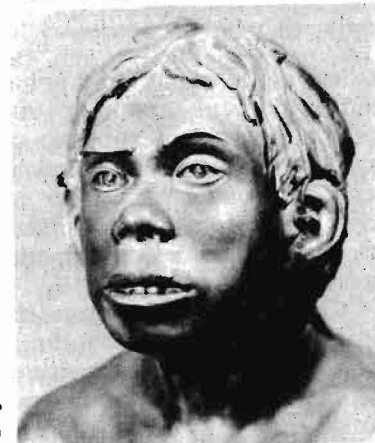
архаїчні риси, а саме: видовжена форма черепної коробки, об'єм якої сягав 1325 см^3 , дуже спадистий лоб, великий «дахоподібний» надочний валик, що за своїми розмірами та масивністю не має аналогів серед інших гомінідів, сильний розвиток рельєфу на потилиці, високий зріст (близько 180 см). Одночасно з «родезійською людиною» на півдні та на сході Африканського континенту мешкали палеоантропи з виразними «сапієнтними» рисами.

Численні стоянки мустьєрської культури відомі на території Середньої Азії. На одній з них (печера Тешик-Таш поблизу міста Байсун на півдні Узбекистану) російський археолог О. П. Окладніков у 1938 р. розкопав кісткові рештки хлопчика-палеоантропа віком 8 — 10 років. Більшість фахівців-антропологів дійшли висновку, що в його морфологічній будові простежується переплетення рис давніх та сучасних людей. До перших із них належать сильний розвиток надочного рельєфу, виступання вперед середньої частини обличчя та ін., до других — структура ендокрана, кінодонтія, тобто вузька порожнина зубів тощо. За розрахунками відомого російського антрополога В. В. Бунака, об'єм мозку дорослого «тешик-ташця» сягав би не менше 1600 см^3 .

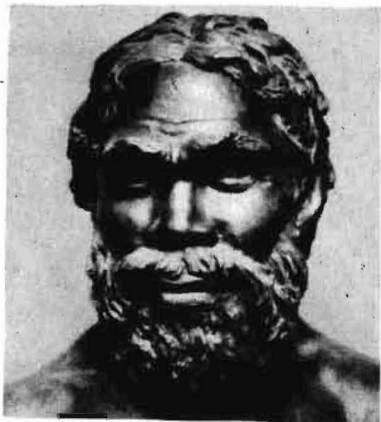
Особливу роль у формуванні людини сучасного фізичного типу відіграла територія Передньої Азії — своєрідний міст між Африкою, Азією та Європою. Не випадково тут відкриті пам'ятки майже всіх хронологічних «зрізів» палеоліту, включаючи мустьєрські. В 1931 — 1936 рр. у печерах Схул і Табун на горі Кармел поблизу м. Хайфа та в печері Джебел-Кафзах поблизу м. Назарет були виявлені кісткові рештки 13 палеоантропів, які мешкали тут 100 — 70 тис. років тому.

Палеоантроп із Брокен-Хілла
(реконструкція М. М. Герасимова)

Палеоантроп із Тешик-Таша
(реконструкція М. М. Герасимова)

«Прогресивний» палестинський палеоантроп із печери Схул V (реконструкція М. М. Герасимова)

Передньоазійських, або «палестинських», палеоантропів можна поділити на дві групи. Одна з них, численніша, за більшістю ознак будови черепа нагадує «класичних» неандертальців Європи, іншій (череп Схул IV, V, Кафзеф) — властиві риси людей сучасного фізичного типу: високе склепіння, місткість яко-го — 1550 — 1600 см³, відносно випуклий лоб та менш виражений надочний рельєф. На деяких нижніх шелепах фіксується помірно розвинутий підборідний виступ. Крім того, для носіїв даного ком-

плексу ознак характерні високий зріст (180—182 см у чоловіків) і «тропічні» пропорції тіла (відносна видовженість гомілки й передпліччя стосовно стегна і плеча), що їх пов'язують із доброю координацією рухів, здатністю швидко бігати, далеко й високо стрибати і т. ін. За зростом і пропорціями тіла вони нагадують кроманьйонців — представників найбільшої групи неантропів, поширеної в Західній Європі в добу верхнього палеоліту.

Серед учених-антропологів немає одностайної думки щодо відмінностей в морфологічній будові передньоазійських палеоантропів. За однією з гіпотез, властиве їм мозаїчне переплетення архаїчних та прогресивних рис є результатом еволюційного розвитку палеоантропів, які були безпосередніми попередниками людей сучасного фізичного типу. Згідно з іншою — воно викликане змішуванням місцевих популяцій класичних неандертальців із прийшлими групами неантропів.

Трудова діяльність та побут неандертальців. Найбільш характерним знаряддям епохи архантропів усіх континентів Старого Світу, як уже зазначалося вище, було ручне рубило — двостороннє оббите жовно з гострими краями і п'яткою, яке фахівці частіше називають просто біфасом. За часів неандертальців основою кам'яної індустрії була вже стандартизована заготовка (відщеп та пластина), з якої за допомогою додаткової (вторинної) обробки виготовляли справжні знаряддя, серед яких найпоширенішими були скребла та гостроконечники.

Фахівці в галузі вивчення палеоліту виділяють для епохи мустьє декілька технологічних засобів розчленування кам'я-

ного жовна й отримання відщепів і пластин. Не применшуючи історичного значення жодного з напрямків еволюції технології обробки каменю (мікоксського, тейякського, клектонського тощо), більшість фахівців вважають, що справжнім переворотом у розвитку кам'яної індустрії була поява леваллуазької, а згодом і протопризматичної технології розчленування каменю.

У чому полягає історичне значення цього «технологічного перевороту» первісності?

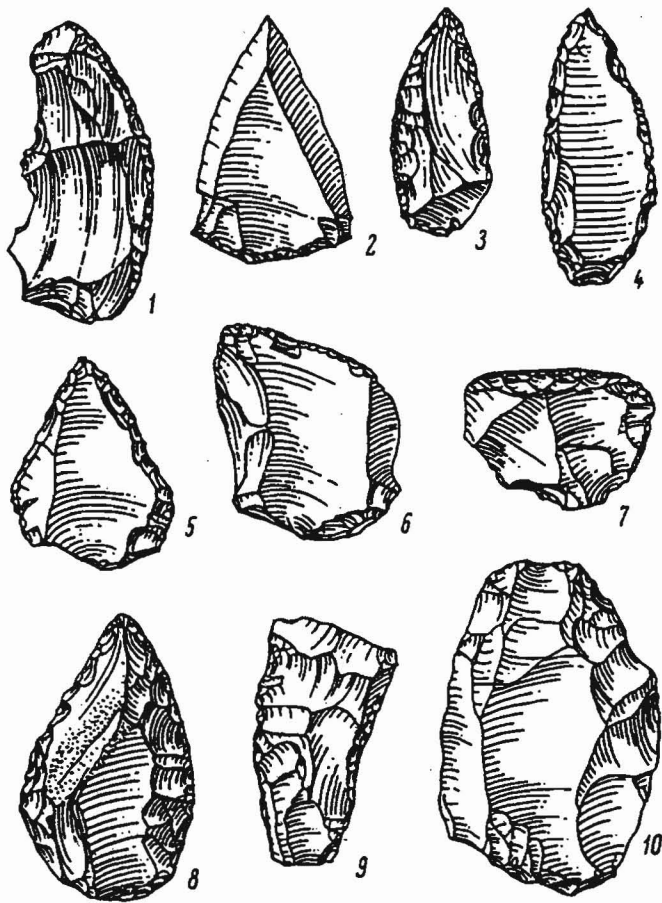
Справа в тому, що вся попередня технологія обробки каменю і виготовлення знарядь праці ґрунтувалася на простих операціях оббивання жовна або гальки до надання їм відповідної форми. В основу нової леваллуазької технології були закладені вже зовсім інші, принципово відмінні засади членування каменю. Суть нової технології полягала в тому, що від жовна або гальки спочатку відокремлювались так звані заготовки (відщепи або пластини), але вже наперед заданої форми, з тим щоб надалі за допомогою додаткової обробки, а частіше без неї, перетворити їх на відповідні знаряддя бажаної форми і потрібного функціонального призначення.

Для цього людині потрібно було уявити собі не тільки кінцеву форму виготовлюваного знаряддя, а й навчитися моделювати у своїй свідомості весь технологічний процес обробки каменю. А це вже не що інше, як революційна перебудова не лише технології, а й людської свідомості. Кінцевим результатом цієї докорінної перебудови первісної технології було виникнення призматичної техніки і поява тонких призматичних пластин пізнього палеоліту.

За новою технологією жовна або гальки спочатку системою цілеспрямованих ударів перетворювали на ядрища (нуклеуси) певної форми, з тим щоб у подальшому з них зняти одну чи декілька пластин заданої форми. Отримані таким чином пластини мали трикутну, овальну або призматичну форму, відрізнялися правильними обрисами — тонкими гострими краями. Такі пластини легко, не гаючи часу, можна було перетворити на ефективне знаряддя, до того ж естетично привабливої форми. Це привело до появи в мустьєрську епоху різноманітних індустрій з численними типами знарядь праці. Лише для мустьє Франції свого часу Ф. Борд виділив понад 60 типів кам'яних знарядь. У наш час фахівці в галузі раннього палеоліту визначають понад 100 різновидів знарядь неандертальської людини.

Слід зазначити, що в епоху мустьє, поряд із провідною леваллуазькою технологією, продовжували існувати й розвиватись також інші системи обробки каменю, що зумовлюва-

до ще більшу різноманітність як кам'яних індустрій, так і конкретних форм знарядь праці. Як з'ясували археологи, мозаїчність мустьєрських індустрій пов'язана, передусім, з конкретно-історичними формами розвитку людства, обмеженими як у часі, так і у просторі. На цій основі археологи намагаються відтворити культурно-історичний процес у первісному суспільстві. Але ця проблема ще залишається дискусійною і потребує подальшого вивчення.

Знаряддя праці мустьєрської культури:

1, 6, 7, 8, 9 — різні типи скребел; 2 — 5 — гостроконечники; 10 — віщеп

Наведемо лише короткий огляд засобів виробництва неандертальської людини. Найбільш поширеними кам'яними

виробами були скребло, скобель, гостроконечник, пилка тощо. Скребла, виготовлені з масивних відщепів або пластин, мали крутий робочий край, придатний для скобління, скребління та різання. Вони використовувались як для розрізання м'яса та інших продуктів харчування, так і для обробки шкіри та інших предметів домашнього вжитку. Скобелі — близькі за своїми ознаками до скребел, але мали виімчастий робочий край і застосовувались здебільшого для обробки дерева та кістки. За їх допомогою виготовляли списи, рогатини, дубини та інші дерев'яні вироби. Гостроконечники — універсальне знаряддя, яким різали й обробляли тушу мисливської здобичі (кінджали, наконечники списів, шила тощо).

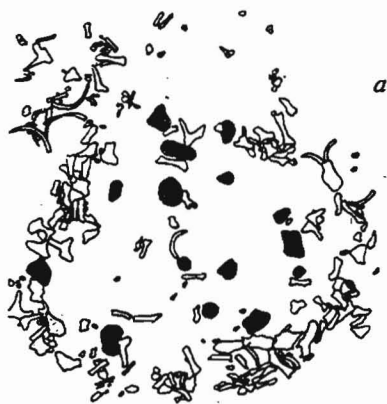
Поряд із кам'яними знаряддями неандертальська людина широко використовувала знаряддя з дерева та кістки.

Кістка в цей час ще не дуже широко сприймалася як сировина для виготовлення знарядь. Однак на мустьєрських поселеннях, хоча й в невеликій кількості, були знайдені кістяні лопаточки, шила, різноманітні вістря, наконечники списів та дротиків. Так, на поселенні Зальцгіттер-Лебенштадт (Німеччина) були знайдені уламки гострого кістяного кінджала довжиною 70 см та ратище з рогу оленя.

Дерев'яних знарядь було значно більше, проте, як уже зауважувалося, зберігаються вони дуже рідко. Найбільш виразний комплекс дерев'яних знарядь представлений з поселення Каламбо (Замбія): копальні кувільки, ножі, ратища, виготовлені за допомогою вогню. Загостреним і загартованим на вогні був кінець списа, який лежав між ребрами слона на поселенні Лерінген (Німеччина). Спис був виготовлений з тису і мав довжину 244 см. Цікавим є також знайдення дерев'яної дубини з кам'яним наконечником в Африці. Останнім часом кількість знахідок із дерева на мустьєрських поселеннях значно збільшилась. Тому немає потреби наводити багато прикладів використання дерева в побуті та господарстві неандертальською людиною. Головним, на нашу думку, є те, що з цього часу дедалі більше поширюються перші складені знаряддя з різних матеріалів: дерева, кістки, каменю. Для подальшого розвитку первісного виробництва цей ефективний технологічний засіб, поряд із леваллуазькою технологією, набуває перспективно важливого значення.

Під час відчутного похолодання у зв'язку з наступом максимального рисського зледеніння люди все частіше почали шукати затишного притулку в печерах, запалювали в них вогнища й додатково обладнували під постійне помешкання. Такі штучні житлові споруди неандертальців виявлені в багатьох печерах Старого Світу. Досліджені вони і в нас

у Криму. Так, житла в печерах Кіік-Коба і Чокурча, на думку дослідників, були штучно обладнані загорожею з кісток тварин.

План (а) і реконструкція (б) мустьєрського житла з Молодово:
1 — вогнище; 2 — великі кістки;
3 — каміння

б

Проте найцікавішою, й до того ж ретельно дослідженою є житлова споруда в печері Лазаре (Франція). Тут археологом А. Люмлеєм були розкриті залишки житлової споруди довжиною 11 м і шириною 3,5 м. Каркас житла складався з 15 стожків, переплетених жердинами. Покрівля була зроблена зі шкур тварин. Для захисту житла на випадок непогоди та шквального вітру з моря перед входом до печери була збудована кам'яна стінка, а сам вхід до житла був повернутий усере-

дину печери. Складалося воно із двох кімнат. У цьому, добре обладнаному, як на той час, житлі неандертальці проживали з листопада по березень. Під час жорстоких морозів узимку вони запалювали два вогнища у другій (внутрішній) кімнаті.

Не менш зручним і затишним було житло на високому схилі правого берега Дністра поблизу нинішнього села Молодово. Дослідження цього житла О. П. Чернишем у 1961 р. стало світовою сенсацією. Це було найдавніше житло у світі. Згодом, як уже згадувалося в попередньому розділі, були відкриті й древніші житла, але всі вони були виявлені після

Полювання неандертальців на печерного ведмедя (за С. Буріаном)

того, як О. П. Черниш довів, що неандертальці й більш ранні люди вміли споруджувати житла, більше того, в період мустьє вони мали вже великий досвід у будівництві штучних споруд.

«Молодовське» житло являло собою округлу споруду з жердин у вигляді чуму або яранги, вкриту шкурами тварин й обкладену кістками мамута. Від житла залишилася лише кільцева викладка з кісток, яка огорожувала площу приблизно в 40 м² (5 × 8 м). За спостереженнями О. П. Черниша, воно також було поділене на дві приблизно однакові кімнати й мало ще дві легкі прибудови з заходу і сходу. В житлі під час мешкання неандертальців запалювалися два вогнища. Крім того, на підлозі простежуються ще сліди від декількох невеликих кострищ.

Поява постійних жител свідчить про відчутні зміни в поведінці неандертальських людей, їхньому способі життя, господарстві. Більшість дослідників, спираючись на ці факти, доходять висновку, що неандертальці вели осілий спосіб життя, підтримували добрі стосунки не лише з мешканцями свого поселення, а й з усіма своїми сусідами, обмінювалися з ними досвідом, вступали у шлюбні стосунки.

Накопичений досвід колективного полювання, а також зростання свідомості, удосконалення знарядь праці, налагодження тісних соціальних стосунків між мешканцями поселень, склад яких став більш стабільним, а кількість досвідчених членів значно зросла, сприяли чіткішій організації як мисливства, так і збиральництва.

Спостереження над складом мисливської здобичі за рештками кісток тварин на поселеннях виявили цікаву закономірність: на багатьох із них переважали здебільшого кістки одного виду тварин: ведмедя, мамута, бізона, північного оленя, коня, віслюка. Безперечно, така закономірність дає змогу припустити, що в кінці ашелья та в ранньому мустьє склалося спеціалізоване полювання.

Таке полювання було значно ефективнішим. Спеціалізовані мисливці, як показують етнографічні дослідження, досконаліше володіли засобами полювання на конкретні види тварин, оскільки вони добре вивчили поведінку промислового звіра, його екологію та етологію, улюблені місця відпочинку тощо. Це давало змогу таким мисливцям не тільки добре підготуватися до наступного промислу, а й провести його з урахуванням усіх можливих ситуацій. Спеціалізація господарства на промисел одного з видів тварин у конкретному природному середовищі не виключала полювання на інші види тварин, навпаки, неандертальці робили це завжди.

Особливого значення набуло мисливство в європейських неандертальців, яким доводилося полювати у важких умовах холодного клімату. До того ж збиральництво у прильодовикових зонах неефективне і забезпечує лише близько 10% продуктів споживання. Проте в цілому збиральництво не втратило свого господарського значення. Археологи доводять, що неандертальська людина, навпаки, значно вдосконалила обробку продуктів збиральництва шляхом запровадження нових знарядь, таких як пест, тертка, ступа тощо.

В цілому господарство і побут неандертальської людини порівняно з архантропами зазнали значних і в деяких випадках принципово важливих змін. Зародилася й почала швидко розвиватися і поширюватися нова технологія обробки каменю. Мисливство оснащувалося досконалішими знаряддями, набувало спеціалізації, а значить ставало ефективнішим, і в багатьох випадках складало основу життєдіяльності первісних колективів. Поселення і житла стали справжніми осередками соціалізації людини.

ПОХОДЖЕННЯ СУСПІЛЬСТВА (СОЦІОГЕНЕЗ)

Характерною рисою раннього етапу становлення людини та її трудової діяльності було виникнення специфічних стосунків між ранніми гомінідами, не властивих для тваринного світу. Це був своєрідний період формування нових, соціальних відносин, протягом якого в об'єднаннях перших людей існували поряд зі старими, тваринними формами поведінки, нові, суто людські взаємовідносини. У процесі діалектичної взаємодії інстинктивних та соціальних форм поведінки ранніх представників роду Номо виникла нова історична спільність — суспільство, ранню форму якого в історичній науці останнім часом прийнято визначати як праобщину.

Джерела вивчення соціогенезу. Відтворення процесу виникнення людського суспільства — одна з найскладніших і найсуперечливіших проблем історії первісного суспільства. Прямі історичні джерела для її вирішення практично відсутні. Дослідник має справу лише з побічними джерелами, крім невеликої частки свідчень археології і антропології.

Справді, до нашого часу не збереглося жодного суспільства, в якому бодай у трансформованому вигляді залишили-

ся елементи соціальних стосунків раннього палеоліту. Тлумачення пережитків у середовищі деяких синполітейних суспільств для реконструкції соціальних відносин у праобщині завжди має імовірний характер, а їх співвідношення в часі взагалі проблематичні. Практично етнологія не може навіть із малою часткою упевненості встановити час виникнення того чи іншого елемента поведінки людей синполітейних суспільств, який, вочевидь, залишився в їхній свідомості від неймовірно далеких часів архантропів чи неандертальців.

Проте, незважаючи на здавалося б критичну ситуацію, історична наука накопичила значну кількість опосередкованих джерел, які дають змогу зі значною мірою вірогідності відтворити основні моменти виникнення і розвитку людського суспільства. Втім варто зауважити, що всі наведені далі реконструкції мають імовірний характер і не є остаточними, а тим більше безперечними. І все-таки, які засоби має у своєму розпорядженні історик для вивчення праобщини?

Перш за все це безпосередні дані археології та антропології про знаряддя праці та фізичний вигляд найдавніших людей та їхніх пращурів, науковий аналіз яких дає змогу реконструювати процес виникнення та ранніх етапів розвитку, насамперед, суспільного виробництва — основи соціальних відносин первісності. На стику біологічних (становлення прямоходіння, розвиток руки і мозку — палеоантропологія) та соціальних (час виникнення і вигляд перших знарядь праці, наявність слідів їхнього функціонального використання, сліди будівництва перших «жител» або використання природних сховищ — археологія) проблем історик має відтворити ймовірний напрям процесу поступового зародження та подальшого розвитку суспільного виробництва, тобто розв'язати ще одну, але вже «свою проблему».

Розміри і структура жител раннього палеоліту є, хоча й опосередкованим, проте досить надійним джерелом для реконструкції чисельного складу первісних колективів. Розміщення археологічних решток на площі поселення та житла дають змогу зі значною мірою вірогідності розглядати питання соціальних стосунків між їхніми мешканцями. Важливі матеріали отримані останнім часом археологами щодо реконструкції методів полювання та організації і структури первісного мисливства.

Крім даних археології та антропології, історики первісного суспільства для відтворення процесу виникнення та ранніх стадій розвитку соціальних відносин досить широко залучають свідчення таких наук, як приматологія, зоопсихологія,

психобіологія, етологія тощо. Сучасна людина у своїй поведінці далеко відійшла від тваринного світу. Давно розійшлися у напрямках свого як біологічного, так і соціального розвитку предки людей і сучасних антропоїдів. Однак залучення останнім часом матеріалів, пов'язаних із поведінкою приматів, а іноді й інших тварин, відкрили значні перспективи для відтворення соціальних відносин у праобщині (Ю. І. Семенов, Н. О. Тіх, І. Л. Андреев, К. Е. Фабрі, В. П. Алексеев, Д. Мак-Фарленд, Ф. Патерсон та ін.). На жаль, обсяг підручника не дає нам можливості розглянути запропоновані ними концепції соціальних стосунків у праобщині.

Праобщина. Структура й розміри першого людського суспільства зумовлювалися, насамперед, рівнем розвитку виробництва і життєзабезпечуючими ресурсами навколишнього середовища. В екологічних умовах раннього палеоліту для забезпечення однієї людини продуктами харчування потрібна була територія приблизно 25 км². Таким чином, на групу архантропів у 30 осіб, а саме так оцінюється фахівцями середній розмір праобщини, необхідно було приблизно 750 км² так званої «кормової» території, тобто досить насиченого біомасою простору розміром 25 × 30 км.

Така ситуація зумовила відносно рухливий спосіб життєдіяльності й необхідність поступового розселення первісних колективів, що й призвело до розселення ще в ранньому палеоліті архантропів по всій території Старого Світу. Не виключено, що саме в цей час першого «великого переселення народів» і почали складатися перші, суто соціальні, зв'язки між людськими спільнотами. На зміну тваринній боротьбі за виживання прийшло нове розуміння корисності спільних дій по забезпеченню відносно спокійної життєдіяльності.

Структура праобщини значною мірою зумовлювалася й тим, що вирощування людської дитини потребує тривалого часу, догляду за нею. Це явище зумовлене як біологічними, так і соціальними причинами. Великий об'єм головного мозку людини формується, головним чином, у перші роки її життя, а не в утробі матері. Об'єм мозку народженого немовляти становить всього 25 % об'єму мозку дорослої людини, тоді як, скажімо, у шимпанзе — 65 %.

З іншого боку, формування дорослої людини зумовлене засвоєнням культурного надбання суспільства та форм соціальної поведінки. Біологічна будова людини є лише природною передумовою для опанування культурою. Красива казка про Мауглі є літературною формою відображення ідеї єдності людини та природи. Насправді, в реальних випадках «виховання» тваринами дітей останні мали можливість збе-

регти своє біологічне життя протягом певного часу, проте, внаслідок існування у тваринному середовищі, вони не підіймалися вище рівня поведінки тварин. Більше того, вони навіть втрачали можливість опанувати людську мову та соціальні форми поведінки.

Щоб дитина змогла стати людиною, їй необхідно жити серед людей і навчатися бути людиною. Це — складний, тривалий і досить суперечливий процес. Якщо тварина стає дорослою за 1 — 3 роки, то дитині для цього потрібно не менше, як 12 — 16 років. За цей час дитина засвоює основні елементи людської культури. Біологічна дорослість настає навіть пізніше. Отже, соціалізація дітей є одним із важливих чинників становлення суспільства і запорукою його успішного розвитку в майбутньому.

Догляд за дитиною відволікав жінку від участі в полюванні, але давав їй можливість удосконалювати свою майстерність у збиральництві та веденні домашнього господарства. Полювання, яким займалися переважно чоловіки, забезпечувало калорійну їжу, але не було достатньо надійним джерелом життєзабезпечення праобщини. Збиральництво ж, навпаки, було досить стабільним джерелом харчування, проте давало малокалорійні продукти харчування. Лише разом ці два напрями господарювання забезпечували успішне існування праобщини. Тому немає ніяких підстав ставити питання про якусь залежність чоловіків від жінок, чи навпаки. Як показали сучасні дослідження, більш-менш спокійно вирішувались у праобщині й «проблеми» стосунків на ниві відтворення самої людини як біологічного виду.

Крім матері, значну роль у догляді за дитиною відігравали й літні люди, проте вони, як і діти, недостатньо рухливі і потребують спокійнішого, осілого побуту. Рухливий спосіб життя мисливців і збирачів, при наявності дітей і літніх людей, потребував якогось базового помешкання, де ця частина праобщини могла перебувати у більш-менш стабільному стані. Найпростішою формою такого базового табору було стійбище просто неба, або зручна печера. Більш складною формою організації простору праобщини згодом стала побудова житла.

Житла праобщини на ранньому етапі свого розвитку багато в чому нагадували сховища тварин. Печери, нори, лігвища, влаштовані в затишних місцях, відображали природну потребу біологічних організмів у захисті від негативних впливів природи, таких як низька температура, опади, вітри тощо. Побудова сховищ тваринами є проявом інстинктивної поведінки, зумовленої пристосуванням до навколишнього

середовища. Такі форми поведінки можуть бути досить складними і включати цілу низку послідовних операцій з певною зміною найближчих ділянок ландшафту. Яскравим прикладом у цьому відношенні є хатки бобрів, побудовані з дерева, гілок, мулу в системі загат, які бобри влаштовують для підвищення рівня води. Прикладом складної, інстинктивної поведінки є також влаштування птахами різних типів гнізд із використанням прийомів сплітання стебел рослин, ліплення з глини, видовбування дупел у стовбурах дерев та ін. Дуже складними є сховища мурашок у вигляді мурашників і термітників. Отже, будівництво сховищ є природною властивістю живих організмів, яку людина успадкувала й розвивала далі.

Проте житла людей принципово відрізняються від сховищ тварин своїми соціальними функціями. Житло, в якому відбувається відтворення працездатного населення, відіграє не тільки адаптивну роль, пов'язану з пристосуванням людини до навколишнього середовища, а й стає середовищем складних соціальних процесів виховання людини. Отже, різниця між сховищами тварин і житлами людей полягає не стільки в архітектурній складності житла, скільки в наявності соціальних функцій.

Найпростішими формами людських «жител» є загорожі від вітру з гілля та хмизу і прості ями в піску або ґрунті, в яких люди ховалися від негоди. Більш складними конструкціями є курені з гілок, вкриті травою, листям, очеретом і т. ін. Досить поширеним був прийом облаштування печер штучним загородженням вхідної частини.

Від самого початку житла, очевидно, виконували також виробничі функції, оскільки в них могли здійснюватися виробничі операції, такі як виготовлення знарядь праці, пошиття одягу, приготування їжі. Пізніше житла перетворювалися, почасти, на виробничі приміщення (житла ремісників), поки, зрештою, від них не відокремилися виробничі приміщення типу майстерень, в яких люди вже не жили, а тільки працювали.

Не завжди легко вичленити площу житла в культурному шарі, що залишився від стародавніх поселень. Основними археологічними ознаками жител вважається наявність конструктивних елементів. Це може бути огорожа з різних матеріалів, скажімо, залишків стін, заглиблення на місці будівлі від неглибокого котловану, оформлення входу у вигляді розломів у стіні або ескарпу в котловані й т. ін. Опосередкованою ознакою колишніх стін чи огорожі з органічних матеріалів, від яких не залишилося решток у культур-

ному шарі, може бути чітка локалізація побутових решток у вигляді кола чи овала, за межами якого знахідки зустрічаються помітно менше. Додатковими ознаками житла можуть бути залишки вогнища, «шлейфи» знахідок поблизу входу тощо. Вище вже наводилися приклади виявлення жител на стародавніх поселеннях ашельського та мустьєрського часу.

Організуючим центром житла чи поселення праобщини було вогнище. Інтенсивне використання вогню стародавньою людиною, як уже зазначалося вище, фіксується з ашельської доби. Водночас сфери використання вогню були досить різноманітні. Вогнище слугувало не тільки для обігрівання та освітлення, а й приготування їжі, виготовлення знарядь, наприклад, обпалення кінців ратищ або копальних паличок. Використовувався вогонь при загонних полюваннях, а також для захисту поселень від хижаків.

Видобування вогню фіксується з кінця ашелю — початку мустьє. Так, на поселенні Зальцгіттер-Лебенштадт (Нижня Саксонія, Німеччина), яке датується раннім вюрмом (приблизно 50 тис. років тому), знайдено сухий гриб — трутовник, який міг використовуватись при видобуванні вогню кресанням. У печері Крапіна, в Югославії, знайдена веретеноподібна паличка, обпалена на кінці. Вона могла використовуватись для видобування вогню свердленням. Ще одним способом видобування вогню було пилення в поперечному напрямку двома дерев'яними дощечками. Від цього способу пішли відомі символічні зображення вогню у вигляді хреста. Такі зображення відомі з мустьєрського часу. Отже, використання вогню значною мірою забезпечувало існування праобщини і сприяло виробленню людських форм поведінки.

Роль полювання у формуванні суспільства. Вище вже зазначалося, що полювання і збиральництво були однаково необхідними для забезпечення продуктами харчування первісних суспільств. І це справді так. Проте полювання, на відміну від збиральництва, мало свої переваги у плані соціалізації людини, розвитку соціальних стосунків у праобщині.

По-перше. Надійне і продуктивне полювання неможливе без досконалої зброї. Саме необхідність збільшення продуктивності полювання, його ефективності й надійності в забезпеченні первісних людей калорійною їжею зумовлювала поступовий прогресивний розвиток знарядь праці, зокрема мисливської зброї. Чого не можна сказати про збиральництво, яке в більшості випадків взагалі не потребувало

знарядь праці, хіба що найпростішої копалки, форма й функціональне призначення якої залишалися незмінними протягом усього періоду первісного суспільства. Водночас усі найдавніші знаряддя праці людей були пов'язані з полюванням та обробкою мисливської здобичі. В першу чергу вдосконалювалися мисливська зброя — рогатина, спис, кинджал, лук зі стрілами, а також знаряддя для їх виготовлення та обробки продуктів полювання — ручні рубила, гостроконечники, скребла, сокири, ножі тощо.

По-друге. На відміну від збиральництва, мисливство потребувало переважно спільних, узгоджених дій колективу, що вело до його згуртування й, безперечно, сприяло виникненню досконаліших засобів комунікації, передовсім мови. Колективне полювання вимагало від його членів здатності передбачати необхідні колективні дії, вміння користуватися вогнем, дисципліни та взаємодопомоги, забезпечення необхідної частки їжі для всіх членів угруповання незалежно від міри їхньої участі у процесі самого полювання.

Похибки в полюванні досить болюче відбивались на соціальних стосунках первісних колективів, оскільки нестача їжі вела до порушення налагоджених соціальних зв'язків між усіма верствами общини. Найбільше від нестачі їжі страждали діти, жінки і літні люди. Особливого значення ця проблема набула в помірних і прильодовикових зонах, де збиральництво не могло забезпечити людей необхідною кількістю продуктів харчування.

По-третє. Саме полювання забезпечувало праобщину м'ясною їжею, яка стала важливим джерелом енергії, недосконалою нашим прашурам. Відомий дослідник первісності Том Прідо писав із цього приводу: «Поживні речовини, що містяться в м'ясі, зрештою є продуктами переробки рослинної їжі, в тому числі тієї, яку людина сама споживати не може». Далі він зауважував, що полюванням людина добувала й тих тварин, які кочували далеко за межами її промислової території, і таким чином отримувала енергію тих віддалених регіонів, де вона сама не була. Так, неандерталець, який вполював оленів на півдні Франції, здобував пожиток від північних пасовищ, де влітку паслися олені, а сам він у ті райони якщо й потрапляв, то дуже рідко. Дослідники називають таке «дистанційне» отримання їжі «існуванням за рахунок дармових ресурсів». Т. Прідо вважає, що «з усіх засобів пристосування організмів для отримання харчування із навколишнього середовища цей спосіб, якщо не враховувати пряме підкорення його собі, найбільш ефективний».

Варто також зауважити, що м'ясо, яке містить у собі білки, жири та вуглеводи — найважливіші речовини, необхідні для існування організму, було не тільки смачною їжею, особливо після приготування його на вогнищі. Воно прискорювало зростання людини, сприяло зміцненню її фізичної будови й, особливо, розвитку мозку. Споживання м'ясної їжі змінило біохімічні процеси в організмі людини, що стало важливим стимулом її біологічного прогресу в період становлення фізичного типу сучасної людини.

Сімейно-шлюбні відносини. Одним із важливих компонентів розвитку праобщини було формування сімейно-шлюбних відносин.

Однак перш ніж розглянути цю проблему, дамо визначення самих понять «шлюб» і «сім'я». Сучасна наука визначає їх так: шлюб — це інститут, який регулює статеві відносини між чоловіками і жінками. Сім'я — це інститут, який регулює відносини між подружжям, а також між батьками і дітьми.

Шлюб і сім'я, як соціальні інститути, мають вирішити дві важливі проблеми функціонування суспільства: 1) кооперація між жінками і чоловіками у виробничій діяльності, а також у відтворенні людського роду і вихованні дітей, яке потребує багато зусиль; 2) налагодження і підтримка широкої мережі соціальних зв'язків як у самій праобщині, так і, насамперед, за її межами. Відіграючи вирішальну роль у відтворенні людського роду, статеві стосунки є складовою процесу становлення соціальних відносин і суспільства взагалі.

Повна відсутність прямих джерел з цієї проблематики не дає змоги конкретизувати форми, етапи і сам процес становлення сімейно-шлюбних відносин в історії людства. Проте для історика важливо, передусім, усвідомити соціальний характер статевих стосунків у праобщині, на відміну від зоологічних у тваринному світі.

Серед фахівців із проблем походження шлюбу і сім'ї існує чимало гіпотез, заснованих на відтворенні процесу становлення статевих відносин у праобщині на основі спостережень над організацією цих стосунків у зоологічних об'єднаннях. Однак наука не має ніяких даних і про характер статевих стосунків у безпосередніх попередників людей — австралопітеків. І тоді як опосередковане історичне джерело використовуються спостереження над статевими стосунками сучасних приматів, перш за все антропоїдів. Проте в даному випадку гіпотези науковців, як і прояви статевих стосунків антропоїдів, вкрай суперечливі.

За прикладом організації статевих стосунків у шимпанзе, горил та інших тварин, які живуть парними сім'ями, фахівці визнають наявність парної сім'ї в людському суспільстві на найранніших етапах його формування, чи навіть у пращурів людей. На ранніх етапах соціогенезу вони припускають можливість більш-менш вільних «позашлюбних» стосунків обох партнерів шлюбної пари.

Інші дослідники, спираючись на приклади наявності гаремної сім'ї в антропоїдів та інших приматів, вважають, що саме така сім'я мала місце на початковому етапі розвитку праобщини. За їхніми припущеннями праобщина складалася з кількох гаремних об'єднань, які час від часу під впливом потреб виробництва та з інших причин перегруповувалися, що згодом призвело до повного їх розчинення у праобщині.

Більшість радянських дослідників, слідом за Л. Морганом та Ф. Енгельсом, дотримувалися думки, що праобщина могла виникнути лише за умови, що як парні, так і гаремні стосунки попередніх зоологічних угруповань зникли на шляху до людського суспільства. На їхню думку, вже на початку формування праобщини існували усталені, не регламентовані, не упорядковані статеві відносини — проміскуїтет. Ми навели лише три основні гіпотези щодо статевих відносин у праобщині. Їх, зрозуміло, набагато більше.

На наш погляд, сім'я є структурою, що складається з таких компонентів: чоловічий, жіночий, дитячий та група літніх людей. У праобщині вони перебувають у певній господарській і соціальній взаємозалежності, зумовленій статевовіковим поділом праці та необхідністю відтворення суспільства шляхом народження і виховання дітей. При цьому конкретний склад сім'ї, чи то мала індивідуальна сім'я, чи то якісь форми групового шлюбу, мав уже другорядне значення.

Протягом тривалого періоду свого існування (понад 2 млн років) праобщина, звичайно, не залишалася незмінною. Якщо на початку її становлення в угрупованнях перших людей, що формувалися, переважав біологічний компонент, а соціальний лише народжувався, то наприкінці, навпаки, повністю домінував соціальний компонент, практично не залишаючи місця для біологічних проявів у стосунках чи то окремих індивідуумів, чи людських спільнот. Деякі дослідники поділяють епоху соціогенезу на кілька етапів (здебільшого на три): ранній (первісне людське стадо — одлувайська епоха), середній (первісна орда — ашельська епоха), пізній (первісна община неандертальців —

мустьєрська епоха). На наш погляд, поділ цей умовний, хоча виділення самостійної епохи — первісної общини неандертальців — заслуговує на увагу.

Історичне значення праобщини полягало в тому, що в її надрах відбулася докорінна перебудова стада тварин на людське суспільство. Основним змістом цієї перебудови було зародження і вдосконалення виробничої діяльності, будівництво перших жител та організація поселень, підкорення вогню, налагодження соціальних стосунків між членами виробничих колективів та становлення сімейно-шлюбних відносин. У цілому це сприяло згуртуванню колективів первісних людей та формуванню першої соціальної організації — первісної общини.

ВИНИКНЕННЯ МИСЛЕННЯ ТА МОВИ

Розвиток мозку предків сучасних людей. Вдосконалення фізичного вигляду гомінідів, що мало місце в плейстоцені, супроводжувалося збільшенням маси мозку та ускладненням його структури. Перший крок у цьому напрямі зробили австралопітеки, мозок яких у порівнянні з сучасними людиноподібними мавпами в середньому був більшим як за абсолютною, так і відносною величиною. Так, за даними південноафриканського антрополога Р. Брума, коефіцієнт церебралізації в останніх дорівнює двом-дев'яти, а в австралопітеків — десяти-шістнадцяти одиницям. Вивчення ендокранів — зліпків внутрішньої порожнини черепів — показали, що в структурі мозку безпосередніх попередників людей відбулися важливі зрушення, пов'язані з розвитком суто людських зон кори — мовно-рухової та мовно-слухової.

Конструктивні перетворення в будові мозку, які розпочалися у австралопітеків і продовжилися в архантропів та палеоантропів, виявилися у випинанні окремих зон, пов'язаних зі сприйняттям зорових образів, мовою, контролем за діями оточення; маніпулюванням предметами, цілеспрямованою діяльністю, контролем за послідовністю цієї діяльності; а також зі сприйняттям звукової смислової мови; з мовно-руховими функціями, аналізом і синтезом ритмів рухів та ін. (Ю. Шевченко).

Аналіз будови ендокранів найдавніших та давніх людей свідчить про неухильне розширення суто «людських» зон

мозку та ускладнення його топографії по лінії: бітекантроп → синантроп → неандерталець. Зауважимо, у синантропа їхнє випинання виявлене значно сильніше, ніж у його попередника — бітекантропа. Значне збільшення цих зон спостерігається в тим'яновисковій та лобній областях неандертальця. Так, у лобній області вони поширилися вище — на найновіші поля кори головного мозку, пов'язані із різними формами абстрактного мислення. Лише верхня частина півкуль мозку — склепіння — залишалася сплющеною аж до появи неоантропа.

Подальший прогрес у розвитку мозку виявився у збільшенні верхньої частини півкуль, розширенні нових областей за рахунок старих, зменшенні виступів на півкулях, поглибленні головних і появи вторинних борозен і звивин. Загалом, упродовж процесу формування *Homo sapiens* мозок гомінідів збільшився приблизно втричі, причому нові області ніні становлять приблизно 31% його ваги.

Виникнення мови. Формування людського суспільства було б неможливим без виникнення усної мови — найважливішого засобу комунікації, кінце необхідного для соціальної взаємодії людей. Мова нерозривно пов'язана з абстрактним мисленням, здатністю формулювати певні поняття, осмислювати свої дії, ставити перед собою певні завдання і вирішувати їх. Завдяки мові людина передавала наступним поколінням не лише природжені стереотипи поведінки, а й навички, набуті протягом життя. «Не стільки сама думка, скільки передача її іншим, — писали з цього приводу антропологи Ш. Ушберн та Ш. Стрем, — є суто людською властивістю, що робить можливою людську культуру і є головним критерієм, який відрізняє людину від тварин».

Як відомо, у повсякденному житті мовою часто називають будь-які звуки, що видобуваються за допомогою голосових органів не лише людьми, а й тваринами (звідси уявлення про мову дельфінів, вовків чи навіть риб), а будь-який логічний вчинок вважається доказом наявності мислення. Однак із наукової точки зору одиницею мовної діяльності є слово, а мислення, поняття (абстрактний образ предмета та дії, що стоять за ним). Слова і поняття тісно пов'язані між собою: звуки, що не виражають якихось понять, не є словами, а поняття не виникає без дії голосових органів: дослідники показали, що вони рухаються навіть тоді, коли слово вимовляється подумки. З наведеного випливає, що мова та мислення відсутні у тварин і з'явилися разом із людьми.

Початки словотворення пов'язані з розвитком мозку і поліпшенням структури голосових органів пращурів сучасних людей. На думку В. Бунака, важливу роль у процесі перетворення звукового апарату тварин у людські органи мови відіграло посилення голосових зв'язок, поліпшення рухомості язика і закрут його кореня в гортанну порожнину, що дало змогу чіткіше вимовляти окремі звуки. Істотне значення для розвитку мовної діяльності мало зменшення масивності нижньої щелепи, яка перешкоджала швидкій зміні артикуляції. Подальший прогрес виявився в утворенні особливого голосового м'яза. В ході еволюції мовного апарату стародавні люди поступово виробили здатність відтворювати голосні «а», «і» та «у», які відіграють провідну роль в усіх сучасних мовах: згідно з дослідженнями американського лінгвіста Ф. Лібермена, буквально всі більш-менш важливі мовні одиниці містять принаймні один із цих звуків. Об'єднуючи їх з приголосними звуками, люди здатні створювати незліченні фонетичні комбінації, що складають основу різноманітних варіантів усної мови.

Спеціальні дослідження показали, що збудження ділянок кори головного мозку, які керують утворенням звуків, тісно пов'язані зі слуховими, зоровими, дотиковими та іншими подразниками, на основі яких складаються уявлення про зовнішній світ. Вивчення ендокранів попередників *Homo sapiens* свідчить про те, що на останніх етапах формування мовної діяльності та мислення мало місце посилене розростання тих звивин (нижньолобної, верхньовискової, верхньолобної та ін.) і полів (сорокового, десятого тощо), які координують різні збудження і зв'язують їх зі збудженнями голосових органів.

Згідно з сучасними уявленнями, мислення найдавніших людей було нерозривно пов'язане з конкретною дією, а їхня мовна діяльність зводилася до спілкування з допомогою експресивно-вказівних часток, які не мали чіткого смислового навантаження і змінювали своє значення в залежності від ситуації. Мовний апарат пітекантропів та синантропів мало чим відрізнявся від мовного апарату сучасних людиноподібних мавп і не був пристосований для розвинутої артикуляції. Так, на їхніх нижніх щелепах відсутній властивий людям сучасного фізичного типу підборідний виступ, до якого зсередини кріпляться м'язи, що рухають язиком. «Слід думати, що архантропи, — писав із цього приводу В. Бунак, — унаслідок масивності щелеп могли відтворювати тільки невелику кількість різних звуків».

Чимало вчених вважає, що в пізніх архантропів, а також ранніх палеоантропів з'явилися довершеніші, ніж попередні, форми мовного спілкування, а саме: *вербоїди*, або *лалії* — односкладові частки, які збереглися навіть у сучасних мовах (в українській мові до них відносяться вирази «ну», «на», «дай-но», «геть», «хлоп» тощо). На відміну від експресивно-вказівних часток, вербоїди в кожному з конкретних випадків мали певне самостійне значення. Вони могли повідомляти про початок або закінчення якихось дій, забороняти або ж дозволяти щось робити, ставити якісь вимоги й т. ін. Все ж, вербоїди ще не були «справжніми» словами, оскільки вони не пов'язані зі сталими абстрактними поняттями.

Подальша еволюція мислення і мови пов'язана з поступовим виділенням таких мовних одиниць, які узагальнювали уявлення про предмети та дії і мали сталі значення. Їх підстави стверджувати, що вже палеоантропи могли формулювати певні поняття і, відповідно, відтворювати їх мовними засобами. Однак їхня мова мала ще досить примітивний характер. Уже згадуваний вище Ф. Лібермен, разом з іншим американським ученим — анатомом Е. Креліном, на підставі палеоантропологічних знахідок реконструював голосовий апарат неандертальців і з'ясував, що він не давав змоги швидко артикулювати основні звуки людської мови. Більшість сучасних учених вважає, що безпосередні предки неантропів ще не могли об'єднувати окремі слова в речення.

Початок доби верхнього палеоліту став тим історичним рубежем, на якому закінчилась передісторія людського мислення й остаточно утвердився зв'язок між окремими елементами мови (діючою особою чи предметом і дією). Надалі мала місце диференціація частин мови і її граматичних елементів. У кінці доби мезоліту — на початку доби неоліту формуються великі мовні сім'ї.

ВИТОКИ ІДЕОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕНЬ ТА МИСТЕЦТВА

У наш час серед дослідників практично не залишилося тих, хто б безапеляційно (як це мало місце ще декілька десятиліть тому) заперечував наявність неандертальських поховань та ідео-логічних уявлень у неандертальської людини. Проте стосовно

витоків ранніх форм мистецтва, насамперед у мустьєрську епоху, питання поки що залишається невирішеним.

Основними джерелами для відтворення процесу виникнення і ранніх проявів ідеологічних уявлень і мистецтва є археологічні знахідки. Їх багато, вони різноманітні. Це — поховання неандертальців і своєрідні «сховища» черепів ведмедів і биків, натуральні макети тварин і овальні заглиблення на кам'яних плитах, залишки фарби і нарізки на кістках та інші знахідки. Джерела ці — не тільки різноманітні, а й складні для інтерпретації. Вони потребують особливо ретельного і об'єктивного джерелознавчого підходу. Знахідок, які засвідчують естетичне сприйняття дійсності неандертальською людиною, поки що значно менше, аніж свідчень про формування світоглядних уявлень. Проте у всіх випадках тлумачення цих матеріалів вимагає обережності і зваженості, оскільки дослідник не має права домислити щось за неандертальця, а відтворене ним світоглядне та естетичне відношення неандертальської людини до реального життя і Всесвіту мають бути адекватними дійсності того часу, а не штучно сконструйованими моделями сьогодення.

Витоки світоглядних уявлень. Сучасна наука пов'язує витоки ідеологічних уявлень, у тому числі й релігійних, із виникненням неандертальських поховань та своєрідних сховищ черепів і кісток тварин. Деякі ознаки світосприйняття неандертальців можна знайти у перших спробах естетичного відображення дійсності.

Вперше питання про час найдавнішого навмисного поховання людини було поставлене у зв'язку з відкриттям французькими абатами А. і Ж. Буїссоні та Л. Бардоном поховання неандертальця в печері Ла Шапелль-о-Сен. Водночас ця знахідка знову привернула увагу дослідників до питання про безпосередній зв'язок появи релігійних уявлень з фактом навмисного поховання людини. «Неможливість» у той час визнати наявність релігійних уявлень у неандертальця призвела до вкрай суперечливого тлумачення поховання в Ла Шапелль-о-Сен. Річ у тім, що більшість дослідників того часу, в тому числі й такі авторитети, як французький археолог Г. Мортильє і англійський антрополог М. Буль, вважали неандертальську людину настільки примітивною, що вона, на їхню думку, не могла навмисне ховати своїх небіжчиків, а тим більше мати релігійні уявлення. На жаль, така точка зору щодо неандертальців у науковій практиці переважала до недавнього часу.

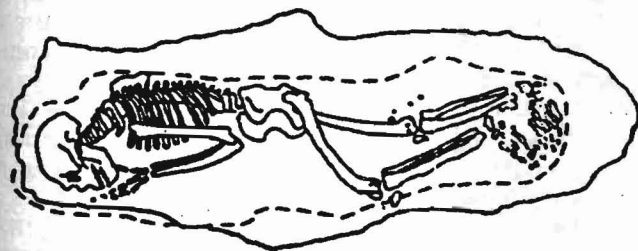
І лише значна кількість знахідок безсумнівних поховань

неандертальської людини, ретельно досліджених протягом ХХ ст. на значній частині Старого Світу, дала змогу довести не тільки реальність існування навмисних неандертальських поховань, а й відтворити світоглядні уявлення неандертальської людини, якими зумовлювалося виникнення поховального комплексу.

Безперечно, поведінка людей, які споруджують поховальний комплекс, докорінно відрізняється від простої їхньої діяльності з забезпечення себе їжею, житлом, вогнищем. Ця діяльність уперше вийшла за межі утилітарної виробничої практики, яка повністю була пов'язана з адаптацією людини до навколишнього середовища. Нова поведінка людей щодо небіжчика могла виникнути лише з усвідомленням кожним членом колективу своєї єдності з останнім, а групи людей в цілому — своїх соціальних зв'язків. До того ж, із виникненням неандертальських поховань почали складатися принципово нові соціальні зв'язки: витрати людської енергії на спорудження поховання, виділення небіжчикам частки мисливської здобичі, піклування про них тощо.

Разом із тим поховальна практика неандертальців дала змогу їм, на відміну від тварин, уперше створити свій особистий штучний світ — світ мертвих, і розпочати суто свою міфологічну історію. Як зазначає Ю. О. Смирнов, «... дотримання пієтету щодо померлих поставило людину незмірно вище інших представників живої природи. А ритуальне поховання — одна з форм відображення такого пієтету — стало загальною особливістю людської культури, одним із панкультурних її елементів».

Неандертальські поховання різноманітні як за складом небіжчиків та способом їх розміщення (чоловіки, жінки, діти, витягнуті, скорчені, на лівому боці, на спині тощо), так

Поховання неандертальця з Кіік-Коби
(пунктир — нижній контур могильної ями, суцільна лінія — верхній контур)

і за характером поховальної споруди та складом супроводжувачого інвентаря. Проте є в них і одна спільна риса — це орієнтація померлого щодо сторін світу. Переважна більшість розкопаних на наш час поховань має сталу орієнтацію тіла небіжчика зі сходу на захід. На думку дослідників, така орієнтація пов'язана з усвідомленням неандертальцями напрямку руху Сонця і поєднаними з цим космологічними моделями Світу.

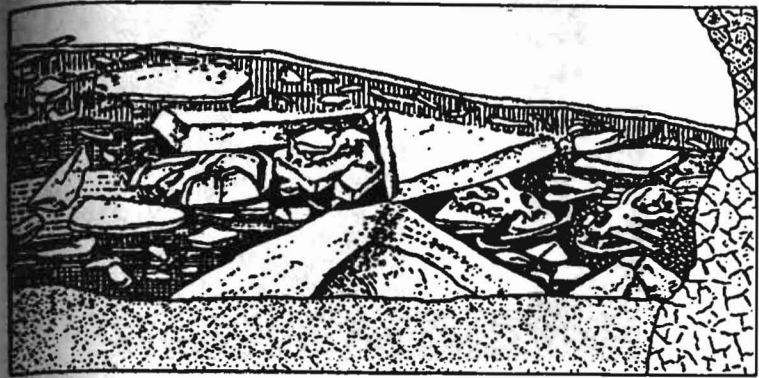
Схожу думку ще наприкінці 30-х років висловив відомий російський археолог О. П. Окладніков після ретельного дослідження поховання неандертальського підлітка в печері Тешик-Таш (Середня Азія). Ця печера в мустьєрський час була обладнана під житло. Тут знайдені різноманітні знаряддя праці, кістки гірського козла-кііка, леопарда, бурого ведмедя, зайця, а також сліди вогнища. Основою промислу мешканців печери був кіік. Підлітка було поховано в підлозі житла, що свідчило про бажання мешканців печери не розлучатись із ним і продовжувати вважати його членом колективу. Навколо могили були вкопані в землю шість пар рогів кііка, з'єднаних між собою лобними кістками. Споруда із рогів нагадувала округлу огорожу. О. П. Окладніков вважав її відображенням культу Сонця, яке, на його думку, шанували мешканці печери.

Проблема неандертальських поховань у сучасній науці набула широкого розголосу. Дослідники наводять безліч прикладів, що підтверджують різні прояви соціалізації неандертальців. Проте за всіх ситуацій головним, на нашу думку, є факт появи навмисного поховання, яке, безперечно, було наслідком релігійних уявлень, що зароджувалися в цей час.

Які прояви і форми мали ці зародкові релігійні уявлення, встановити важко. Серед дослідників з цього приводу існують різні гіпотези. Дехто з них навіть вважає, що в неандертальця були досить сталі аніمالістичні уявлення. Якщо припустити наявність у неандертальця міфологічного мислення, про що згадувалося вище, то з цим можна погодитися. Проте, найімовірніше, йдеться про поховальний культ, що засвідчується не тільки наявністю самих поховань, а й зрілістю обрядової культури неандертальців (ритуальне ставлення до людських черепів, «сімейні поховання», стала орієнтація, підстилки й супроводжуюча їжа тощо).

Не меншу зацікавленість дослідників викликають своєрідні «поховання» черепів тварин. Наведемо спочатку опис деяких із них.

У печері Драхенлох (Швейцарія), у вхідній частині якої жили неандертальці, розміщувався кам'яний ящик кубічної

Сховище черепів печерного ведмедя в печері Драхенлох (Швейцарія)

форми, розміром приблизно 1 м³. Зверху він перекривався великим плоским каменем. Усередині містилися сім ведмежих черепів, повернутих пашами до входу в печеру. В нішах під стінами знайдено ще шість черепів. Тут же виявлено кістки кінцівок ведмедів, проте не в усіх випадках кістки кінцівок і черепи належали одній тварині. В печері Регурду на півдні Франції виявлена прямокутна яма, перекрита кам'яною брилою вагою майже в тонну. В ній містилися кістки понад двадцяти ведмедів.

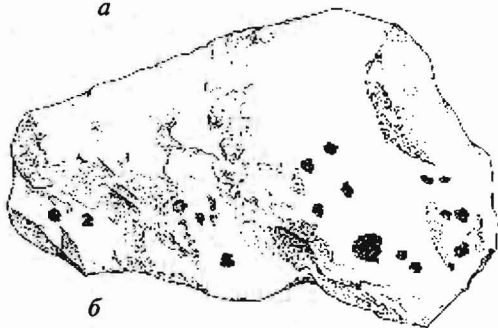
У печері Іллінка під Одесою А. В. Добровольський зафіксував більше десяти черепів печерного ведмедя, навмисне складених під стінкою. Деякі з них були обкладені пліскуватими каменями, покладеними на ребро.

Таке штучне поховання черепів і кісток печерного ведмедя Ю. І. Семенов, А. Д. Столяр та інші дослідники пов'язують із т. з. святами ведмедя, які присвячувалися культу головної промислової тварини первісної спільноти (праобщини). Крім культу ведмедя, засвідчений ще культ бика на поселенні Льська на Кубані.

Витоки образотворчого мистецтва. Не заперечуючи магічного значення наведених вище прикладів навмисного поховання черепів і кісток тварин, А. Д. Столяр пропонує й інше тлумачення цих споруд. Він вважає, що вони є початковими формами естетичного відображення зовнішнього середовища. «Натуральний макет», що передував блискучим скульптурам пізнього палеоліту, зароджувався як естетична й водночас магічна споруда. Яскравим прикладом цього є знахідка в печері Відьом (Італія), де у глибокій темряві, на відстані 0,5 км від входу, неандертальці кидали шматки глини в сталагміт, що нагадував фігуру тварини. В

a

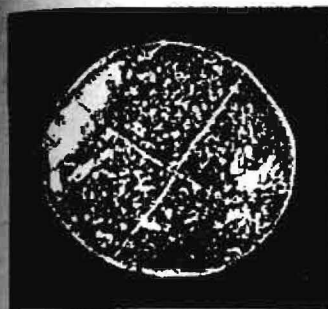
б

Вапнякова брила з чашоподібними заглибинами
(Ла Феррассі, Франція): а) фото; б) малюнок

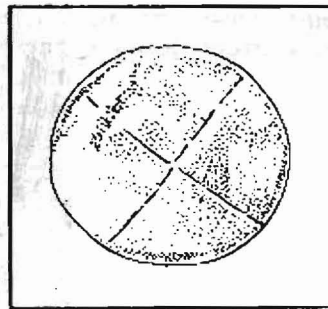
інших випадках людина сама виготовляла чучело тварини і використовувала його у своїй обрядовій практиці. Можна припустити, що таким «макетом» слугувала й плита з округлими заглибленнями з Ла Феррассі, яка, на думку С. М. Замятніна, могла бути початковим зображенням тварини, а заглиблення — зображенням ран.

Зображеннями ран вважаються також плями червоної фарби на кам'яних плитках, знайдених на тому ж поселенні Ла Феррассі та в Ле Мустье. Дехто з дослідників розглядає ці пофарбовані плитки як зображення тварини з ранами, отриманими під час ритуального відтворення процесу полювання або репетиції, в ході якої відбувався розподіл ролей серед мисливців перед наступним полюванням.

Археологами виявлені ще декілька решток зі слідами «естетичної» творчості неандертальців (ребро бика з нарізками та кістка з свердлиною з печери Пеш-де-л'Азе

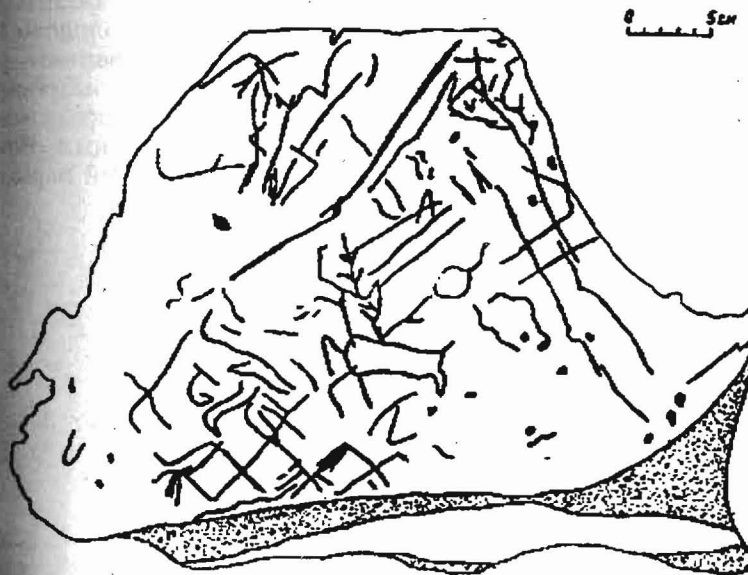

a

б

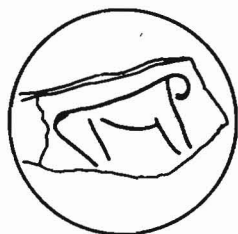
Прокреслена хрестоподібна фігура на нуммуліті з печери Тата:
а) фото; б) малюнок

Зображення оленя (?) на лопатці мамута з мустьєрської стоянки Молодово I на півдні Франції, кістка з хрестоподібною зарубкою з поселення Вілен у Німеччині, фаланга оленя з прорізними лініями тощо), які поки що важко інтерпретувати, хоча, звичайно, в них також можна вбачати початки естетичної діяльності.

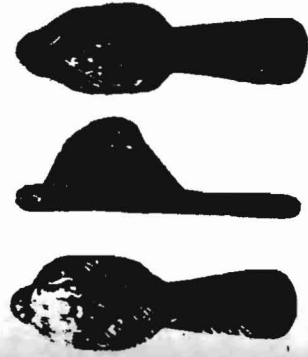
Найвиразнішими на сьогодні є знахідки угорського археолога Л. Вертеша на поселенні Тата (нуммуліту з хресто-

подібним знаком та відшліфованої пластинки з гравіюванням, покритої червоною фарбою). По-різному можна тлумачити функціональне призначення цих знахідок, проте не викликає сумніву, що вони є витвором мистецтва.

Зображення звіра на кістці з мустьєрського шару стоянки Пронятин. *Прорисовка*

Сенсаційним є знайдення О. Ситником на поселенні Пронятин у Подністров'ї трубчастої кістки із зображенням тварини. Раніше А. П. Чернишем на поселенні Молодово I була знайдена лопатка мамута з складним гравіюванням, у хаосі ліній якого дехто з дослідників теж убачає зооморфне зображення. Знахідки предметів з найдавнішими зразками образотворчого мистецтва в Україні не є випадковими. Вони лише упереджують розквіт мистецтва в наступний період на території України, про що йтиметься далі.

Розділ 3

П **ЕРВІСНА** **ОБЩИНА**

Час і місце формування неоантропа. Ще кілька десятиліть тому появу людини сучасного фізичного типу беззастережно пов'язували з рубезем мустье — пізнього палеоліту (35 — 40 тис. років тому), коли відбулися важливі зміни в розвитку матеріальної та духовної культури, виникло мистецтво і значно ускладнилися релігійні уявлення. Саме цим часом датуються найдавніші знахідки кісткових решток первісних людей, черепи яких характеризуються високим опуклим лобом, надбрівними дугами (замість властивого архантропам та палеоантропам суцільного валика) та наявністю підборідного виступу.

Однак нові палеоантропологічні відкриття та успіхи молекулярної біології відкрили ширші можливості для розгляду цієї проблеми. Останнім часом помітно зросла кількість дослідників, які припускають більш раннє виокремлення сапієнтної лінії в еволюції гомінідів, початки якої іноді пов'язують навіть з австралопітеками, чи, принаймні, з архантропами. Прихильники цієї гіпотези звертали увагу на наявність підборідного підвищення на нижній щелепі «кенійської людини», яка жила 2 млн років тому; досить грацильну будову лоба деяких «родичів» цієї істоти; редукцію зубів мудрості в архаїчного лангьянського синантропа.

Активно обговорюється питання про роль ранніх європейських гомінідів у формуванні людини сучасного фізичного типу. Більшість учених погоджується з думкою, що саме в Європі 400 — 250 тис. років тому остаточно виокремились дві лінії — «пресапієнсів» та «пренеандертальців», а перші «справжні сапієнси» сформувалися приблизно 100 тис. років тому. Проте в цілому питання про час появи на Землі безпосередніх прашурів сучасних людей — представників підвиду «*Homo sapiens sapiens*» виду «*Homo sapiens*», куди входить також підвид «*Homo sapiens neanderthalensis*», — ще дуже далеке від остаточного вирішення.

Де ж уперше з'явилися неоантропи? Питання це не менш складне, ніж попереднє. З цього приводу існує чимало різних гіпотез, які умовно можна поділити на дві групи: моноцентризм та поліцентризм. Перша моноцентристська гіпотеза в розгорнутому вигляді була викладена Я. Я. Рогинським у другій половині 1940-х років і мала багато прихильників серед радянських учених. Згідно з цією гіпотезою процес формування неоантропа відбувався в одній, щоправда досить широкій, зоні: Північно-Східна Африка, Передня Азія, Південна та Південно-Східна Європа. Звідси він розселився в інші регіони земної кулі. Саме цим, стверджував Я. Я. Рогинський, можна пояснити морфологічну спорідненість людських рас, відмінності між якими зводяться до другорядних ознак, та відсутність прямого зв'язку між фізичним типом давніх та сучасних людей у багатьох регіонах.

Інші варіанти моноцентризму розробляють сучасні західноєвропейські та американські дослідники (П. Ендрюс, Г. Брейер, Л. Шотт, Х. Стрінгер та ін.), які дотримуються афро-європейської концепції прабатьківщини сучасних людей. Згідно з цією концепцією, прашури неоантропів — «протокроманьйонці» — вперше з'явилися на Африканському континенті, звідки згодом мігрували до Європи.

На думку Л. Шотта, африканські неоантропи характеризувалися мозаїчним переплетенням архаїчних та прогресивних ознак фізичної будови. Переселившись на територію Європи, ці люди започаткували дві морфологічні лінії — «*Homo sapiens sapiens*» та «*Homo sapiens neanderthalensis*». Далі він робить припущення, що морфологічні особливості пізніх, «класичних» неандертальців сформувалися в Європі під впливом ізоляції та генного дрейфу.

Схожих поглядів дотримується П. Ендрюс, який виводить родовід неоантропів лише від африканських архантропів. На його думку, під час раннього палеоліту мали місце дві хвилі міграції африканських першолудей в Європу. Наслідком першої з них було формування «класичних» неандертальців, а наслідком другої — «прогресивних» палеоантропів типу Схул-Кафзах, від яких походять неоантропи. Одним з аргументів на користь цієї гіпотези є «тропічні» пропорції тіла «прогресивних» передньоазійських палеоантропів та найчисленнішої групи пізньопалеолітичної людності Європи — кроманьйонців.

Ще більше прихильників мають гіпотези поліцентризму, одну з яких уперше обгрунтував наприкінці 1930-х років німецький вчений Ф. Вейденрейх. На основі аналізу палеоантропологічних матеріалів він виділив 4 основні осеред-

ки формування неантропа, а саме: 1) Східна Азія, де синантроп, трансформований в «синонеандертальця», став пращуrom монголоїдних народів Азії та індіанців Америки; 2) Південно-Східна Азія — ареал пітекантропів, морфологічний тип яких ліг в основу фізичних рис австралоїдів; 3) Південна Африка, де простежується еволюційна лінія від «родезіанської» людини до негроїдів та «капоноїдів» — носіїв бушменського типу; 4) Передня Азія — колиска «прогресивних» передньоазійських неандертальців, від яких походять кроманьйонці Західної Європи. Основою концепції Ф. Вейденрейха є автогенетична теорія еволюції, яка визнає внутрішню здатність організмів до цілеспрямованого розвитку. Так, головною тенденцією розвитку гомінідів дослідник вважав збільшення маси мозку, що спричинило зміни в будові черепа та обличчя предків сучасних людей. Формування фізичного типу «*Homo sapiens*» у різних регіонах земної кулі, за Ф. Вейденрейхом, відбувалося неоднаковими темпами: в Європі він з'явився раніше, ніж у Південно-Східній Азії.

Схожі погляди розвивав і американський вчений К. Кун. Щоправда, він виділяв не чотири, а п'ять центрів формування «*Homo sapiens*». Два з них знаходяться в Африці: 1) на півночі і в центрі континенту, де спочатку сформувались капоноїди, які згодом поступово розселились на півдні; 2) на півдні, де склалися негрські народи, які з часом перемістилися на північ. Зауважимо, що К. Кун намагався ще більше «удревнити» предків сучасних європейців та африканців, відтворюючи їхній родовід не від палеоантропів, як це робив Ф. Вейденрейх, а від архантропів. У зв'язку з цим деякі вчені вважають, що схема К. Куна може бути використана для обґрунтування расистських теорій, хоча сам автор категорично відкидав такі припущення.

Своє бачення проблеми походження неантропа виклав також відомий американський антрополог А. Тома. Він виділив три основні осередки сапієнтації: 1) західний — європеоїдно-негроїдний, 2) східний — монголоїдний, 3) південно-східний — веддо-айноїдний.

Формування західного центру А. Тома пов'язує з міграціями африканських першолюдей на територію Європейського континенту, що відбувалися під час наступу льодовиків, коли між Африкою та Європою утворювалися сухопутні переходи. Кожна нова хвиля переселенців витискувала своїх попередників на околицю ойкумени, де вони мешкали невеликими ізольованими групами. Так, нащадки «пре-сапієнсів» та ранніх неандертальців під тиском класичних

неандертальців були змушені переселитися до Південно-Східної Європи, започаткувавши формування західної групи неантропів. Згодом окремі популяції цих людей повернулися до центральних та західних районів Європейського континенту, а інші — просунулись у Передню Азію. Тут вони змішалися з місцевими палеоантропами, що було основною причиною «мозаїчного» переплетення прогресивних та архаїчних ознак, властивого «палестинським» неандертальцям. У західному осередку сапієнтації сформувались протоєвропеоїди та протонегроїди.

Поштовхом до виникнення східних центрів, за А. Тома, стали міграції західносибірських першолюдей до Центральної Азії. Тут вони змішалися з популяціями, близькими до синантропів, що спричинило появу протомонголоїдів. Згодом вони вирушили на південний схід континенту, де виник ще один осередок формування неантропів — веддо-австрало-айнський.

В основі даної схеми лежать теоретичні уявлення про кібернетичний механізм зворотного зв'язку між розвитком мозку та культурою. Слід мати на увазі, що А. Тома припускав еволюційні зміни в межах одного виду — *Homo sapiens*, до якого він відносив не лише неантропів та палеоантропів, а й архантропів.

Останні десятиліття в російській антропології активно розроблялася гіпотеза «децентризму», згідно з якою існувало лише два первинних осередки сапієнтації — західний, або євро-африканський, та східний — азійсько-океанійський (В. П. Алексєєв, О. О. Зубов, М. М. Чебоксаров).

Для її обґрунтування широко використовувались морфологічні маркери з простою формою спадковості (лопатоподібні різці, папілярні візерунки на пальцях, групи крові тощо), які вказують на існування в минулому двох великих расових стовбурів — європеоїдно-негроїдного та монголоїдно-австралоїдного, а також краніологічні ознаки, що свідчать про морфологічну та хронологічну спадкоємність первісних людей у багатьох регіонах Євразії. Залучалися також дані археології, які, на думку деяких учених, дають підстави для виокремлення в межах ранньопалеолітичної ойкумени двох провінцій з певними технологічними традиціями — західної, де були поширені ручні рубила з двобічною обробкою, та східної, де переважали грубі кам'яні знаряддя невизначеної форми. Виникнення кількох незалежних центрів формування «*Homo sapiens*» пояснювалось визначальною роллю соціальних чинників на пізніх етапах процесу антропогенезу.

В цілому, до останнього часу більшість дослідників схилялася до поліцентризму. Проте нові відкриття в галузі молекулярної біології змушують певною мірою знову переглянути більш-менш усталені концепції формування людини сучасного фізичного типу.

Фізичний тип неоантропів. У 1868 р. під час будівельних робіт у гроті поблизу містечка Кро-Маньйон у долині річки Везер виявили п'ять людських кістяків у супроводі багатого пізньопалеолітичного інвентаря. Згодом, після відкриття схожих людей на інших місцезнаходженнях Європи цей тип неантропа дістав назву кроманьйонського, яка часто нефахівцями використовується для назви всіх людей сучасного фізичного типу. На ранніх етапах вивчення неантропів фахівці теж користувалися цією назвою для визначення всіх людей сучасного фізичного типу.

Однак у наш час антропологи серед європейських неантропів найчастіше виділяють три морфологічні варіанти — кроманьйонський, грімальдійський та брюннський.

Неоантроп з печери Кро-Маньйон
(реконструкція М. М. Герасимова)

Неоантроп зі стоянки Маркіна Гора
(реконструкція М. М. Герасимова)

Кроманьйонці, рештки яких виявлені на території Франції, Великобританії, Італії, Росії, України, — яскраві носії сапієнтих рис (високе склепіння черепа місткістю до 1700 — 1800 см³, прямий лоб, чітко окреслений підборідний виступ). Поряд із цим вони мали деякі специфічні ознаки, а саме: різко виражену доліхокранію, що поєднувалася з досить широким і низьким обличчям, помітний розвиток надбрівних дуг, низькі вугласті орбіти очей, вузький прямий, іноді злегка випуклий, ніс, що різко виступає з пло-

щини обличчя, дещо сплюснені вилицеві кістки та масивні нижні щелепи.

Ще однією особливістю фізичного типу кроманьйонців є високий зріст. Так, у п'яти дорослих чоловіків, кістяки яких були виявлені в 1872 — 1894 рр. у гротах поблизу міста Ментона (Італія), зріст коливався від 179 до 194 см. Усім їм також були властиві «тропічні» пропорції тіла, тобто відносно велика довжина передпліччя та гомілки у порівнянні з плечовою та стегною кістками. На кістках рук та ніг сильно розвинутий м'язовий рельєф, що свідчить про неабияку фізичну силу. Цікаво, що більшість кістяків мають своєрідну будову гомілки, яка, на думку антропологів, сформувалась у процесі постійного навантаження ікроніжних м'язів під час бігу, що спричинювалося специфічними умовами життя кроманьйонців, основою господарської діяльності яких було полювання на рухливих тварин.

Характерні риси грімальдійського типу вперше були відзначені на кістках із парного поховання у «Гроті дітей» поблизу Ментони, розкопки якого проводилися в 1901 р. Вони належали дорослій жінці та юнаку 16 — 17 років (очевидно, матері та сину). Їм була властива доліхокранія, відносно широке обличчя, а головне — досить широкий, слабо виступаючий ніс, масивна нижня щелепа з помірно розвинутим підборідним виступом і яскраво виражена прогнатність верхньої щелепи. Поховані мали невеликий зріст — 155 — 157 см.

Близький комплекс ознак — надто широкий ніс, загальну прогнатність обличчя, відносно слабо розвинуте підборіддя, невисокий зріст, мав також чоловік 20 — 25 років, кістяк якого був виявлений 1954 р. на поселенні Маркіна Гора поблизу села Костьонки в Росії.

Загалом грімальдійському типу притаманне поєднання кроманьйонських та негроїдних рис. У зв'язку з цим відомий російський антрополог Г. Ф. Дебец вважав, що цей тип був властивий окремим найдавнішим групам неантропів — спільних прашурів сучасних європеїдів та негроїдів. Проте повторна реконструкція черепів з «Гроту дітей», виконана чеським антропологом Є. Влчком, показала, що широконосність та прогнатизм «грімальдійців» дещо перебільшувалися. На цій підставі Влчек висунув тезу про те, що в них переважали риси південних європеїдів.

Брюннський тип антропологи виділили на підставі країніологічних матеріалів (понад 20 черепів), виявлених наприкінці минулого — на початку нашого століття в Моравії поблизу міст Брно (німецька назва — Брюнн), Брюкса та Пржедмосця. Представники даного типу були менш масив-

ні, ніж кроманьйонці. За деякими специфічними особливостями будови черепа (відносно низьке склепіння, спадикий лоб з сильно розвинутим надбрів'ям, слабкіше виступання носа) вони, на думку М. Матейка, ближчі до неандертальців.

Неоантроп зі стоянки Пржедмосця (реконструкція Г. В. Лебединської)

Архаїчні риси морфологічної будови були притаманні також деяким групам неоантропів на теренах Східної Європи, про що свідчать знахідки черепних кришок на річці Підкумка поблизу П'ятигорська, на березі річки Сходня поблизу Москви та на Хорошенському острові на Волзі. Окремі «неандерталоїдні» ознаки виявлені на черепах дітей з парного поховання на стоянці Сунгирь поблизу Владимира (Росія), хоча загалом вони належали людям сучасного фізичного типу.

Аналізуючи ці факти, вчені дійшли висновку про відсутність жорсткого зв'язку між неандертальцями та добою мустьє і неоантропами та добою пізнього палеоліту. Очевидно, перші «справжні» сапієнси з'явилися задовго до рубежа 40 — 35 тис. років тому, а останні палеоантропи часто долали його. Так, нещодавно кісткові рештки «класичного» неандертальця у супроводі пізньопалеолітичного інвентаря були виявлені в місцезнаходженні Сен-Сезер (Франція).

В Африці в пізньому палеоліті переважали популяції людей, зовнішньо схожих на сучасних бушменів та готтентотів — носіїв так зв. койсанського, або боскопського комплексу ознак (витягнута, низька черепна коробка, широкий ніс, який ледь виступає з площини обличчя тощо). Наведені риси морфологічної будови властиві черепам із Асселяра (Алжир), Сінга (Судан), Фіш-Хука (Південно-Африканська Республіка). Крім того, у Тропічній та Південній Африці (місцезнаходження Флорісбад, Кеп-Флетс та ін.) був представлений також протоавстралоїдний масивний тип неоантропа. Як буде показано нижче, в добу пізнього палеоліту його ареал виходив далеко за межі Африки.

Неоднорідними в антропологічному відношенні були пізньопалеолітичні популяції Азії. На підставі наявних на сьогодні палеоантропологічних матеріалів серед них виділяють кілька типів (деякі вчені вважають їх варіантами одного й того ж протоморфного типу, на основі якого згодом сформувались сучасні расові комплекси), представники яких мали тісні контакти між собою.

Цікава знахідка була зроблена на одній з ділянок Верхньої печери в місцезнаходженні Чжоукоудянь, де археологи виявили кісткові рештки трьох осіб: чоловіка зрілого віку, череп якого мав деякі монголоїдні ознаки, та двох жінок — старшої, що характеризувалась наявністю меланезійського (австралоїдного) компоненту, та молодшої, якій були притаманні деякі північноазійські (ескімоські) риси. На думку Ф. Вейденрейха, тут були поховані члени однієї родини: чоловік та його дві дружини — вихідці з різних регіонів Азії.

На стоянці Афонтова гора, поблизу Красноярська (Сибір), знайдено фрагмент лобової кістки й носового відростка, будова яких свідчить про сплюсненість обличчя — ознака, властива сучасним монголоїдам; з печери Міногава в Японії походить череп, що має спільні риси з синантропом. Особливої уваги заслуговують кісткові рештки жінки 15 — 17 років з печери Ніа на півночі острова Калімантан (Індонезія), які мають дату 40 — 38 тис. років тому. За деякими ознаками ця жінка була подібною до сучасних папуасів — представників меланезійського варіанта австралоїдної раси. Що ж до черепів з Вадьяка на острові Ява (Індонезія), то в їхній будові (значні розміри обличчя, верхня частина якого сплюснена, розвинуті надбрівні дуги, альвеолярний прогнатизм тощо) переважають австралоїдні і деякі «нейтральні» риси.

Добою пізнього палеоліту датуються окремі черепи, знайдені в Австралії (Тальгай, Кахуна, Кейлор). За антропологічними ознаками дослідники відносять їх до «нейтральних» або австралоїдних расових типів.

Деякі американські археологи датують пізньопалеолітичним часом черепи зі стоянок Лагоа-Санта і Санта (Бразилія), Пунін (Еквадор), яким притаманні високе склепіння черепа, помірний розвиток рельєфу, прогнатизм. Проте ці дати викликають серйозні заперечення. Питання про фізичний тип найдавніших людей Америки залишається відкритим.

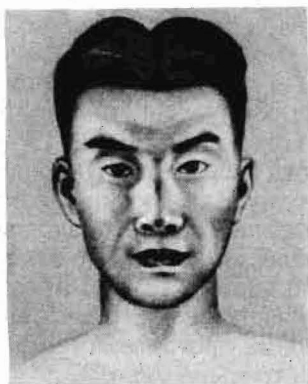
Виникнення рас. Більшість сучасних дослідників відхиляють традиційні гіпотези поліцентристів, які пов'язували процес формування основних (великих) рас людства — європеїдної, монголоїдної та негроїдної — з певними групами палеоантропів і навіть архантропів. Палеоантропологічні

1

2

3

Представники великих
расових груп:

1 — негроїд; 2 — європеїд;
3 — монголоїд

знахідки свідчать про те, що в ашельську та мустьєрську епохи з'явилися лише окремі расові ознаки — властива монголоїдам лопатоподібність різців або виразне виступання носа у європеїдів, — а суто расові комплекси навіть у пізньому палеоліті ще не склалися остаточно.

Свого часу В. В. Бунак об-

грунтував тезу про належність неоантропів до одного типу, який сформувався з суміші поліморфних його варіантів. Лише згодом, у процесі розселення неоантропа в різні регіони земної кулі, цей поліморфний тип розпався на окремі раси. Як же відбувався цей процес?

На думку фахівців, багато расових прикмет склалися під впливом зовнішнього середовища, тобто мали адаптивний характер. «Цілком очевидно, — писали з цього приводу М. М. Чебоксаров та І. О. Чебоксарова, — що на ранніх етапах свого розвитку люди сучасного фізичного типу ще пристосовувалися, подібно до всіх живих організмів, до природно-географічних умов свого існування, тобто поступово виробляли морфологічні та фізіологічні особливості, тією чи іншою мірою корисні в конкретних умовах життя різних популяцій».

Характерні риси екваторіальних рас сформувалися в Африці на південь від Сахари (негроїди) й Південно-Східної Азії (австралоїди). Деякі з них відрізняються адаптацією до жаркого й вологого клімату та підвищеної сонячної інсоляції (випромінювання). Так, темний колір шкіри з великою кількістю пігменту (меланіну) оберігає організм від шкідливої дії ультрафіолетового випромінювання, яке призводить до перегріву й опіків шкіри. Схожу роль відіграє й густе волосся спіральної форми, котре утворює на голові щось подібне до суцільної природної пористої «шапки»: воно не пропускає тепло, захищаючи шкіру й кровоносні судини від надмірного нагрівання. Певне пристосувальне значення має й форма голови, властива негроїдним популяціям, — вузька й видовжена, вона нагрівається повільніше, ніж широка і низька. Це стосується й таких особливостей будови обличчя, як дуже широкий ніс із великими отворами й розвинута слизова частина губ, що забезпечують посилене виділення вологи, необхідне для охолодження організму в умовах спекотного клімату. Завдяки цим та іншим рисам негроїди Африки і аборигени Австралії мають змогу без будь-якої шкоди для здоров'я перебувати під палючим сонячним промінням протягом тривалого часу.

Серед ознак європеїдної раси, сформованих під впливом зовнішнього середовища, слід передусім виділити світлий колір шкіри. На думку багатьох фахівців, він сприяє глибшому проникненню сонячних променів у тіло людини й виробленню вітаміну D, який захищає організм від рахіту. То ж не дивно, що найсвітліші відтінки шкіри, волосся й очей властиві населенню Скандинавії та сусідніх регіонів Північної Європи, де після відступу льодовика переважав прохолодний клімат із дуже слабкою інсоляцією. Певне адаптивне значення мав і характерний для європеїдів вузький ніс, що різко виступав із площини обличчя. Завдяки його будові збільшувався носоглотковий шлях, і холодне повітря, перш ніж потрапити до гортані та легенів, устигало нагрітися.

Фізичний тип представників монголоїдної раси склався в напівпустелях і степах Центральної Азії, де, принаймні з кінця зледеніння, установився різко континентальний клімат із високими добовими коливаннями температур і частими пиловими суховіями. Ці кліматичні чинники разом із сильним відбиванням сонячних променів від снігу і скель узимку негативно впливали на органи зору, спричинивши появу складки верхньої повіки та епікантусу. Завдяки цим специфічним рисам будови обличчя корінні мешканці Азії нині значно рідше хворіють на кон'юнктивіт (запалення слизової оболонки очного яблука), ніж європейці.

Ще в 1774 р. німецький філософ І. Кант висловив припущення, що властива монголоїдам плескатість обличчя захищає його від обмороження. Цю здогадку підтвердив експеримент, проведений у 70-х роках нинішнього століття фінськими вченими в Арктиці: особи з плескатим обличчям обморожувались рідше, ніж інші.

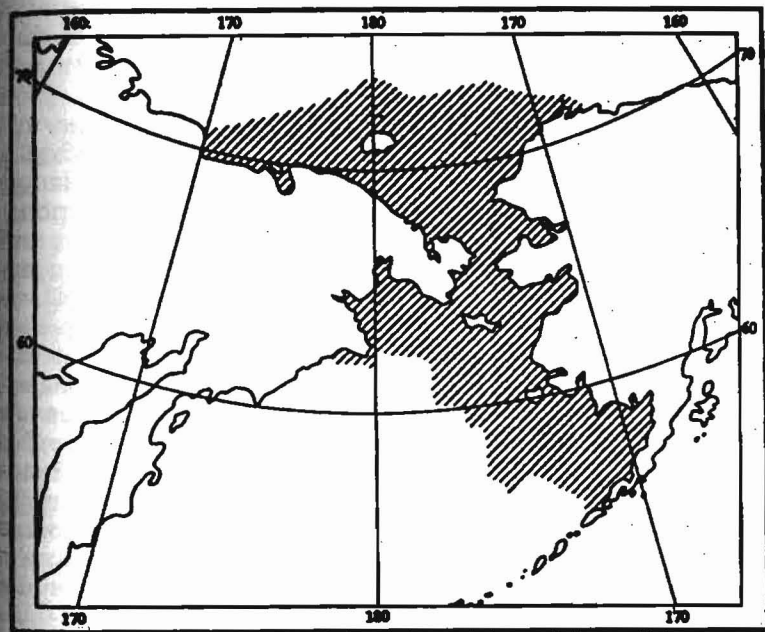
Як же пристосовувались до умов зовнішнього середовища люди сучасного фізичного типу? Очевидно, для формування ознак, корисних у певному середовищі, існував якийсь біологічний механізм. На думку фахівців, ним був природний добір. Наприклад, в умовах жаркого клімату і підвищеної сонячної інсоляції темношкірі, широконосі та товстогубі люди мали більше шансів вижити і залишити плодюче потомство, ніж світлошкірі, тонконосі та тонкогубі. «Корисні» ознаки передавалися у спадок і через кілька поколінь ставали домінуючими в популяції. Окремі расові ознаки (складка верхньої повіки, епікантус тощо) могли виникнути внаслідок мутацій, тобто зміни генетичної основи. Якщо вони були корисними в даних кліматогеографічних умовах, то також закріплювалися природним добром.

Із розвитком виробничих відносин і вдосконаленням соціальної організації первісного суспільства природний добір поступово втратив своє значення. Активно пристосовуючи оточуюче середовище для господарських і культурно-побутових потреб, люди дедалі менше залежали від кліматогеографічних умов. Так, житло, одяг, взуття значно краще захищали їх від холоду та спеки, ніж ті чи інші расові адаптації. Очевидно, роль природного добору в життєдіяльності первісних колективів різко впала вже на рубежі пізнього палеоліту та мезоліту.

Важливу роль у процесі расоутворення відіграла ізоляція, пов'язана з нечисленністю колективів на ранніх етапах існування людського суспільства. Так, общини мисливців та збирачів доби пізнього палеоліту та мезоліту в середньому складалися з 30 — 60, а за сприятливих умов — приблизно 100 осіб. Розселяючись у віддалених куточках земної кулі, первісні колективи часто перетворювалися на замкнуті популяції, ізолювані одна від одної природними перепонами: широкими ріками, високими гірськими хребтами, пустелями або непролазними джунглями. В таких популяціях, де протягом тривалого часу мали місце внутрішньогрупові шлюби, відбувалися складні генетичні процеси, що призводили до перерозподілу морфо-фізіологічних ознак: деякі з них зникали, а інші, навпаки, з часом ставали домінуючими. Згадані процеси називаються генетико-автоматичними,

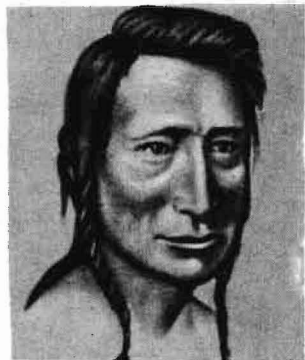
або генним дрейфом. На думку багатьох дослідників, ізоляція й викликаний нею генний дрейф були важливими чинниками формування антропологічного складу корінного населення Америки та Австралії.

Заселення Америки та Австралії. Як зазначалося вище, процес антропогенезу не відбувався ні на американському, ні на австралійському континентах. Людина з'явилася тут на досить пізніх етапах історичного розвитку. Це пояснюється двома обставинами: по-перше, на цих континентах ніколи не жили антропоїди, й, по-друге, тут зовсім відсутні сліди перебування давніх гомінід. Крім того, всі найдавніші археологічні пам'ятки Америки й Австралії датуються пізньопалеолітичним часом. Окремі, суто сенсаційні, повідомлення про більш ранні сліди людської діяльності, що час від часу з'являються на сторінках популярних видань, після належної перевірки не знаходять підтримки серед фахівців.

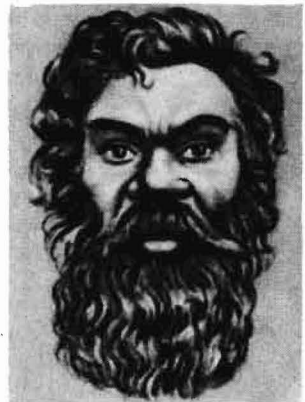

Берингія в період віконсинського зледеніння

Поява первісних людей на Американському континенті пов'язана з Берингією — великою зоогеографічною областю, яка існувала протягом останнього — вюрмського (віконсинського) зледеніння, коли рівень Світового океану знизився майже на 100 м і між Камчаткою і Аляскою існу-

Індіанець Північної Америки

Абориген Австралії

Тасманійка Труганіна

вав міст суші, але водночас чверть Євразії та три чверті території Північної Америки були покриті кригою. Приблизно 11 — 10 тис. років тому, коли на земній кулі у зв'язку з глобальним потеплінням знову піднявся рівень Світового океану, Берингія перестала існувати.

В добу пізнього палеоліту в Берингії мешкали нечисленні групи первісних мисливців — вихідців із тихоокеанського узбережжя та центральних регіонів Азії, які полювали на мамутів, шерстистих носорогів, вівцебиків, бізонів тощо. Мігруючи за табунами великих трав'янистих тварин, первісні люди могли перебраться на територію Американського континенту лише в такі проміжки часу: 45 — 38, 28 — 25 та 13 — 10 тис. років тому, коли під час коротких потеплень прохід у гірському масиві між Західною Аляскою та незамерзаючими зонами Америки був вільний від криги.

Одним із найважливіших аргументів на користь азійської прабатьківщини індіанців Америки є дані антропології. Так, за жовтуватим кольором шкіри, темним жорстким волоссям та темними очима, широким обличчям, лопатоподібною формою верхніх різців вони нагадують типових представників великої монголоїдної раси. Водночас американоїдам властиві сильне виступання носа з площини обличчя, яке до того ж менш плескате, ніж у азійських монголоїдів, і майже повна відсутність епікантуса. Чим можна пояснити ці відмінності?

Деякі антропологи вважають, що первісні люди потрапили на Американський континент тоді, коли у них ще не сформувались

«плескати» монголоїдні риси: плескате обличчя, слабо виступаючий ніс, вузький розріз очей. Висловлювалась думка про те, що прамонголоїдам був властивий протоморфний, відносно «нейтральний» комплекс морфологічних ознак, що передбачував у собі риси кількох рас. Він і зберігся у індіанців Америки в умовах тривалої ізоляції.

Інакше пояснює своєрідність фізичного типу корінного населення Америки В. П. Алексеев. Посилаючись на свідчення китайських хронік та дані палеоантропології, отримані протягом останніх десятиліть, він указує на наявність у деяких регіонах Центральної Азії (в Туві, в західних районах Монголії тощо) давньої європеїдної домішки, коріння якої, ймовірно, сягає доби пізнього палеоліту. На цій підставі він припускає, що серед перших переселенців на Американський континент могли бути популяції змішаного монголоїдно-європеїдного типу, який зберігся й понині серед індіанського населення.

Деякі вчені обстоювали тезу про те, що в Америку змогла перебраться лише невеличка (чисельністю в кілька десятків чи, щонайбільше, сотень) жменька людей, нащадки яких згодом поступово освоїли майже весь континент (Е. Хутон, Г. Ф. Дебец та ін.). На користь цієї гіпотези наводилися дані щодо концентрації фенотипів груп крові системи АВО, а саме: різке переважання серед індіанців Америки групи О. Проте це могло бути наслідком дії генетико-автоматичних процесів в умовах тривалої ізоляції або вищеплення рецесивних генів на скрайках ареалу будь-якого біологічного виду (теоретичне обґрунтування цього процесу дав визначний російський біолог М. І. Вавилов). Як відомо, група крові О якраз і є рецесивною, а Новий Світ упродовж тривалого часу залишався околицею ойкумени.

Згідно з сучасними уявленнями, територія Америки заселялася через Берингію двома, а то й трьома хвилями людей, які приблизно 7 — 8 тис. років тому досягли півдня материка. Не виключено, що деякі переселенці проникли на континент через острови Тихого океану. На користь останнього припущення свідчить наявність певної негроїдної (австралоїдної) домішки у деяких індіанських племен Південної Америки, хоча її частка в антропологічному складі американоїдів є незначною.

Не менш складним був і процес освоєння первісними людьми території Австралії. Найдавніші сліди людської діяльності на цьому континенті віддалені від сучасності приблизно на 35 — 30 тис. років. Сучасна геологічна наука досить детально відтворила палеогеографічний ландшафт Пів-

денно-Східної Азії під час останнього зледеніння, який уявляв собою низку дрібних острівців та мілин, що в той час з'єднували острови сучасної Індонезії, підходячи до самої Австралії. Вони й стали тим шляхом, яким вирушили з півночі перші переселенці на віддалений континент. На відміну від Америки між Азією і Австралією ніколи не існувало сухопутного шляху. Тут першопроходцям довелося подолати, хай і невеликий, водяний бар'єр. Як вони зуміли це зробити, поки що залишається загадкою.

Згідно з даними палеоантропології, праавстралійці характеризувалися рисами австралоїдного комплексу (масивність будови черепа в поєднанні з низьким лицем, широконосість та альвеолярний прогнатизм), досить поширеного в острівному світі Південно-Східної Азії вже на початку пізнього палеоліту. Вважають, що заселення Австралії відбувалося кількома хвилями.

Очевидно, перші переселенці в подальшому були витіснені з континенту новими племенами, які мігрували сюди пізніше, але перебували на вищому щаблі культурного розвитку. Останнім притулком найдавніших австралійців став о. Тасманія, де їхні далекі нащадки були по-звірячому винищені англійськими колонізаторами у другій половині XIX ст.

Із заселенням Америки та Австралії людина практично опанувала всі доступні на той час території земної кулі. Проте ще тривалий час вона підкорюватиме ті території Землі, які раніше змушена була обминати через неспроможність засобами пізнього палеоліту пристосуватися до них або досягнути їх.

Виникнення первісної общини. Період раннього палеоліту, як уже згадувалося вище, був часом формування первісного суспільства в цілому, і первісної общини як соціальної структури, зокрема. До початку пізнього палеоліту більшість дослідників відносять уже сформоване людське суспільство, однією з основних ознак якого була первісна (родова) община. Найбільш інтенсивний процес формування первісної общини, його заключна стадія припадає на добу неандертальців, тобто на мустьєрський період.

З кінця XIX ст. було прийнято вважати, що першою формою існування «готового» суспільства була родова організація, а її основною ознакою — екзогамія — заборона шлюбних відносин у межах своєї виробничої групи й підтримання шлюбних стосунків із представниками інших угруповань. Тривалий час, таким чином, питання виникнення «готової» форми первісного суспільства (роду?) підмінювалося проблемою виникнення екзогамії. Питання формуван-

ня основного соціального інституту первісності (общини) залишалось другорядним. Воно начебто не мало прямого відношення до процесу формування первісного суспільства. Однак розглянемо спочатку, як в історичній перспективі розглядалася проблема виникнення екзогамії.

Існує кілька гіпотез виникнення екзогамії та пов'язаної з нею дуальної організації. Так, Ч. Дарвін пояснював це взаємною відразою у статевих стосунках між близькими родичами, які перебувають у постійному контакті. Л. Морган вважав, що головною причиною цього процесу було намагання запобігти змішуванню крові — явища, шкідливого для нащадків. Ще донедавна ця гіпотеза була однією з найпоширеніших серед радянських дослідників. Проте сучасні досягнення біологічної науки спростовують цю гіпотезу. З'ясувалося, що шкідливість змішування крові може мати негативні наслідки лише після тривалих кровних статевих стосунків, чого, зрозуміло, не могла усвідомити первісна людина.

Реалістичнішу гіпотезу висунув Б. Поршнев, який пояснював появу екзогамії господарським розмежуванням чоловічої та жіночої груп праобщини, зумовленим статевіковим поділом праці. На думку дослідника, це, начебто, сприяло тому, що жінки однієї групи поступово почали підтримувати шлюбні стосунки з чоловіками іншої групи й навпаки. Проте, як ми вже зазначали, статевіковий поділ праці не мав таких крайніх форм відособлення. Навпаки, він потребував взаємопідтримки та господарських контактів між чоловіками та жінками.

Найбільш раціональною на сьогодні є гіпотеза про поступове усунення біологічних форм поведінки (зоологічного індивідуалізму) зі сфери виробничих відносин, що потребують дружніх контактів та взаємодопомоги, яку послідовно обстоює Ю. І. Семенов. Він спирається на численні етнографічні приклади існування звичаїв припинення статевих стосунків на періоди інтенсивного полювання. Виходячи з цього, він вважає, що організація мисливства в первісному суспільстві, яка потребує згуртування колективу, зумовлювала на період підготовки та проведення полювання уникнення будь-яких конфліктів і, зокрема, тих, які могли бути викликані ревностями самців з приводу статевих стосунків із самками.

Ті колективи, які успішно долали цю «проблему», мали сприятливіші можливості для успішної господарської діяльності і продовження свого існування. Очевидні переваги від упорядкування статевих відносин сприяли тому, що сфера заборони на статеві стосунки між членами одного колекти-

во поступово почала поширюватися й на інші моменти його життєдіяльності.

Зрозуміло, що процес обмеження статевих стосунків мав свої природні межі, за якими виникали нові труднощі, не менш складні ніж виробничі. Такі ж самі труднощі переживали й члени інших людських спільнот. Принципове вирішення цієї проблеми було знайдене завдяки поступовому налагодженню контактів між різними виробничими колективами. Статеві стосунки спочатку дозволялися лише між чоловіками та жінками різних об'єднань, що відкрило можливість поступово повністю припинити їх у межах свого колективу. Поряд з іншими соціальними чинниками заборона статевих стосунків між спорідненими членами виробничого колективу — екзогамія — перетворила останній на суто соціальне об'єднання — общину — і призвела до визнання спорідненості між людьми й виникнення роду як інституту регулювання шлюбних відносин.

При цьому слід урахувати, що спільний характер виробництва первісних колективів втілювався не тільки у процесі колективного полювання на великих і малих тварин, а також й в організації поселень, підтримуванні вогнищ, доставці здобичі на поселення та розподілі їжі, навчанні молодшого покоління, виготовленні знарядь праці, обрядових похованнях померлих членів групи та в культових діях, пов'язаних із мисливською магією, й таке інше.

Наведена гіпотеза є лише однією з багатьох спроб вирішити одну з найскладніших проблем первісності. Всі вони, крім суто спекулятивних, тією чи іншою мірою «обгрунтовані» й спираються на етнологічні спостереження, а останнім часом навіть на «археологічні роздуми». Проте гіпотези залишаються гіпотезами. Деякі дослідники взагалі вважають, що ця проблема ніколи не буде розв'язана, й можливо вони мають рацію.

На наш погляд, упорядкування статевих стосунків, незважаючи на його неабияке значення в удосконаленні організації людських спільнот, було лише однією із важливих складових упорядкування внутрішніх і зовнішніх стосунків у первісному суспільстві. Виникнення роду й усвідомлення спорідненості стосунків — це теж лише один із важливих елементів соціалізації первісної людини, який, безперечно, на початковому етапі сприяв упорядкуванню процесу виробництва й відтворенню працездатної людини. Проте основні, життєво важливі проблеми вирішувались у виробничому колективі — общині, який до того ж мав, на відміну від роду, спільне місце проживання — поселення.

Перехід до пізнього палеоліту. Суть переходу від раннього до пізнього палеоліту в технології виготовлення знарядь праці полягає у вдосконаленні техніки обробки каменю та в широкому впровадженні кістяних знарядь. На зміну нуклеусам раннього палеоліту, з безсистемним та радіальним сколюванням, прийшли призматичні нуклеуси з паралельним сколюванням. Завдяки цьому була досягнута можливість отримувати заготовки певної форми для виготовлення знарядь праці. Підґрунтям для цього важливого технологічного перевороту було широке запровадження в мустьєрську епоху левалдузької та протопризматичної техніки для отримання заданої заготовки.

У пізньому палеоліті знаряддя виготовлялися, головним чином, із пластин, а не відщепів, як у ранньому палеоліті. Це, у свою чергу, привело до зміни типів знарядь: замість скребел з'явилися скребачки, замість гостроконечників — вістря. Поширилися знаряддя принципово нового типу — різці, що використовувалися для обробки кістки та рогу.

Процес формування пізнього палеоліту був досить тривалим. Загально визнаним вважається, що перехід до пізнього палеоліту відбувся 38 — 33 тис. років тому. Водночас сучасна археологія накопичила достатньо матеріалів, які дають можливість простежити поступове визрівання пізньопалеолітичної культури в фінальному мустьє. Це, передусім, знахідки сапієнтних форм неандертальців із мустьєрською матеріальною культурою та наявність пізньопалеолітичних комплексів у «мустьєрський» період — понад 40 тис. років тому.

Досить ранні прояви пізньопалеолітичної техніки та типології зафіксовані для мустьєрського часу на поселенні Ябруд у Сирії та в печері Зутгієх в Ізраїлі. Ранні пізньопалеолітичні комплекси виявлені також на місцезнаходженнях Королево I та II в Закарпатті; Брно-Богуніце, Странська Скала, Івановці в Словачії; Саміїліця і Бачо Кіро в Болгарії; Селета й Ішталошко в Угорщині. Вони існували в ранньому періоді останнього зледеніння й датуються часом 70 — 45 тис. років тому. В деяких випадках комплекси пізнього палеоліту залягають між культурними шарами раннього палеоліту, неначе підкреслюючи нерівномірність розвитку виробничих технологій і суспільства в цілому.

Завершення процесу становлення людини сучасного типу та пізньопалеолітичної культури в Європі відбувалося приблизно 40 — 35 тис. років тому. То був час, коли останні неандертальці жили паралельно з кроманьйонцями і довели свою здатність виготовляти й користуватися пізньопалеолітичними знаряддями. Класичним прикладом щодо

цього є печера Арсі-сюр-Кюр у Франції, в якій залишки неандертальців зафіксовані разом із пізньопалеолітичною культурою шательперрон.

На початковому етапі свого розвитку пізньопалеолітична техніка обробки кам'яних знарядь у багатьох випадках зберегла деякі ранньопалеолітичні традиції. Так, від мустьєрських індустрій, в яких традиційно камінь оброблявся з двох боків, походять досить часто місцеві пізньопалеолітичні культури, які зберігають певний час традиції двобічної обробки і мають у складі знарядь двобічні пізньопалеолітичні типи (селет-сжманівська культура Центральної Європи). Й, навпаки, від однобічного мустьє формується пізній палеоліт з однобічно обробленими знаряддями (оріньяк, шательперрон).

У деяких регіонах України можна простежити перехід від раннього палеоліту до пізнього на матеріалах конкретних поселень. У Нижньому Подністров'ї пізній палеоліт формувався на базі мустьєрських індустрій з превалюванням зубчастих знарядь. У Середньому Подністров'ї на матеріалах багатошарових місцевих пам'яток добре простежується взаємозв'язок між ранньо- і пізньопалеолітичними індустріями.

На Волині, Житомирщині, Поліссі найранніші поселення пізнього палеоліту (Куличівка, Жорнов, Радомишль) відносяться до оріньякських індустрій, традиційно пов'язаних із технікою однобічної обробки каменю. Водночас, на досліджених у цьому регіоні поселеннях мустьєрської епохи (Рихта, Житомир) запроваджувалась технологія двобічної обробки, і тому вона не може розглядатися як генетичне підґрунтя індустрій згаданих вище пізньопалеолітичних пам'яток. Найімовірніше, тут мало місце переселення пізньопалеолітичних общин із південніших територій, де в мустьєрський період існувала схожа технологія виробництва знарядь. Походження пізнього палеоліту степової зони та Криму, очевидно, теж мало місцеві традиції, але ця гіпотеза ще потребує додаткового з'ясування.

У наш час більшість дослідників, слідом за П. П. Єфименком та П. Й. Борисковським, вважає, що з пізнього палеоліту починається історичний розвиток «готового» людського суспільства — родового ладу або первісної общини. Останнім часом з'явилися нові міркування щодо формування первісної общини в мустьєрську епоху, але вони потребують ще додаткового обґрунтування.

РАННЬОПЕРВІСНА ОБЩИНА

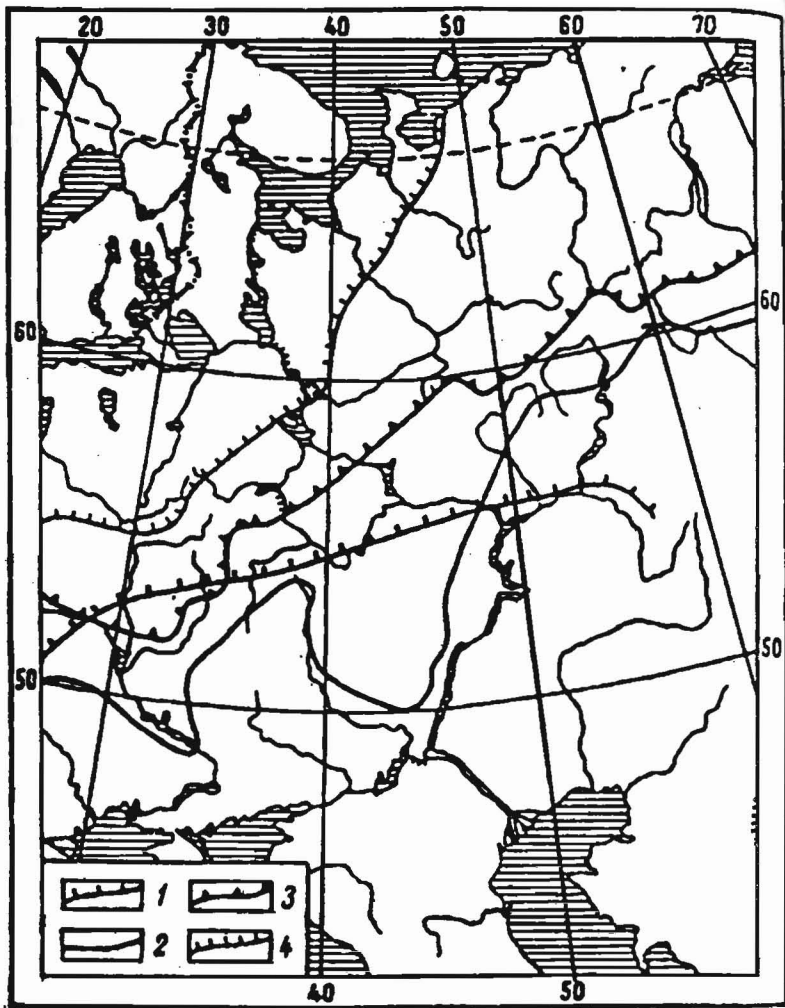
Як уже згадувалося вище, ранньопервісна община виникла до початку пізнього палеоліту, наприкінці доби мустьє. Вона існувала і в наступні епохи кам'яного віку (пізній палеоліт, мезоліт та початок неоліту) й відповідала прикладно господарству.

Природне середовище. На відміну від тварин, адаптація людини сучасного типу (*Homo sapiens*) до різноманітного природного середовища мала не біологічний, а соціальний характер. Залежно від навколишнього середовища виникали різні форми господарської діяльності. Значною мірою відрізнялися засоби господарювання населення тропічних лісів, гірських районів із їхньою вертикальною зональністю, відкритих саван, прильодовикової зони й т. ін.

Загальною рисою усіх варіантів господарської адаптації первісних общин був подальший розвиток полювання на різних тварин. Щодо збиральництва та рибальства, то їхня питома вага в раціоні мисливців залежала від конкретних умов навколишнього середовища. Якщо в південних регіонах питома вага продуктів збиральництва в раціоні харчування первісної людини була досить значною, то в північних — основою раціону вважалася мисливська здобич.

Становлення людини і суспільства в цілому відбувалось у сприятливих кліматичних умовах. Протягом більше як 2 млн років розвитку людства похолодання, пов'язані із зледеніннями, можна розглядати лише як епізоди в історії теплого клімату. З наближенням до сучасності зростала тривалість холодних епох. Крім того, повторюваність холодних епох частішала, а похолодання посилювались. Розвиток людського суспільства в північних широтах земної кулі в пізньопалеолітичну епоху відбувався під впливом переважно холодного клімату, хоча сам перехід до пізнього палеоліту здійснився в період кліматичного оптимуму.

Вюрмське (валдайське) зледеніння за розміром льодовикового щита, порівняно з попереднім, рисським, було меншим, однак клімат вюрмського часу був холоднішим. Такий палеокліматичний парадокс пояснюється тим, що в цей час північна частина Світового океану вкрилася суцільним льодом, утворивши разом з материками своєрідний величезний суходіл. Європа опинилася в глибині цього суходолу, що зумовило її різкий континентальний клімат, який існує й понині в Сибіру.

Межі останніх зледенень у Східній Європі:

1 — сульське (окське); 2 — дніпровське (рисське); 3 — тасьмінське (московське); 4 — валдайське (вюрмське)

Середньорічна температура на поверхні землі знизилася на 5 °С. Максимум похолодання припадав на період 18 — 20 тис. років тому. П'ять відсотків всієї світової вологи зосереджувалося на суші у вигляді льоду. Внаслідок цього рівень Світового океану знизився на 100 м. Це спричинило зміну обрисів материків, зокрема, утворилися сухопутні «мости» до Британських островів, Індонезії, Аляски.

коли утворилися також на місці мілководних ділянок морів, зокрема, Азовського моря, Одеської затоки. Чорне море взагалі перетворилося на невеличке озеро, а Кримський півострів являв собою підвищену ділянку степової зони Східної Європи. Поглибилися долини всіх річок. Узагалі рельєф став більш розчленованим, що сприяло загонному полюванню.

Материкові льодовики мали величезну товщу: в Північній Америці — 3800 м, у Гренландії — 3300 м, у Скандинавії — 2500 м. Для порівняння нагадаємо, що найвища гора України, Говерла, має висоту 2061 м. Під час максимуму валдайського зледеніння середньорічна температура в Європі сягала — 2 °; січнева — 14 °, липнева — +12°. З наближенням до краю льодовика липнева температура знижувалася до +8° — 10°.

У той час уздовж межі льодовикового щита, яка проходила поблизу верхів'я Дніпра, існувала неширока зона (100 — 200 км) прильодовикової рослинності (поєднання степових і тундрових угруповань із березовим і сосновим рідколіссям). Південніше, приблизно до гирла Десни, утворилася зона перигляціального лісостепу (лугові степи з сосновими, листяними, зокрема березовими, лісами). Далі, до межі обмілілого Чорноморського басейну, простягалася велика зона холодних степів, яка по долинах річок і балок членилася острівцями лісостепу (лугові степи з березовими, сосновими та широколистяними лісами). Вони займали Донецький кряж, центральну частину Приазовської височини, надпорізький вигин Дніпра та ширшим масивом — південну частину Пруто-Дністровського межиріччя.

У Прикарпатті великі території займали мішані та хвойні ліси, а в Карпатах — низкорослі чагарникові та альпійські луки. І лише Кримські гори були вкриті широколистяними і хвойно-широколистяними лісами.

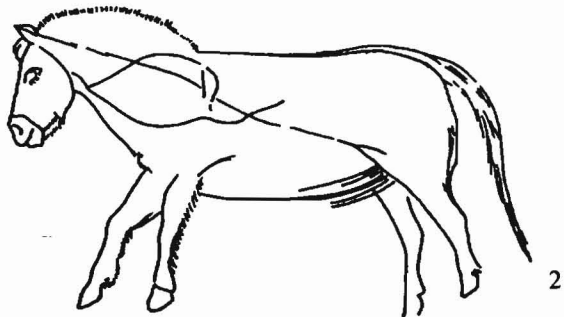
Ближче до кінця льодовикової епохи, коли льодовиковий щит відступив за межі Руської рівнини, рослинні об'єднання набули рис близьких до сучасних. У північній зоні місця прильодовикової рослинності зайняли лісові формації. Території від верхів'їв Дніпра і до гирла Десни займали соснові ліси. Південніше Прип'яті, в межиріччі Дніпра і Случі, а також у Західній Волині росли сосново-березові ліси, у Прикарпатті — темнохвойні (з ялини та піхти) і березово-соснові. В Карпатах збереглися субальпійські луки та гірські тундри, а в Кримських горах — широколистяні та хвойно-широколистяні ліси.

Південніше гирла Десни простягалися лукові й різно-травні степи. На півночі Лівобережжя вони доповнювалися березовими перелісками, набуваючи характеру лісостепу. Лі-

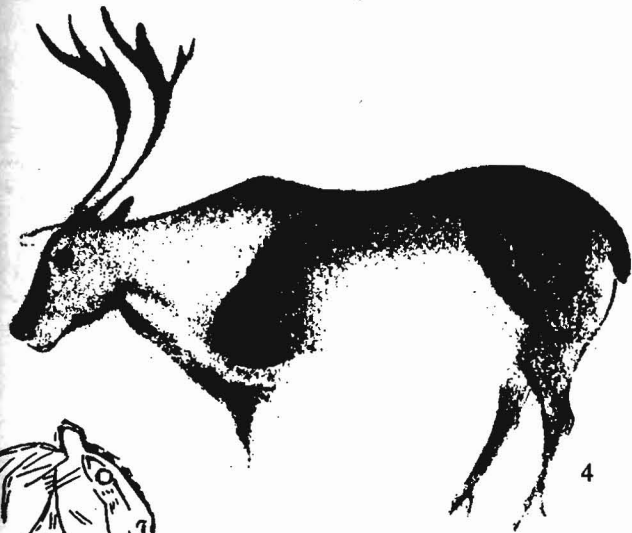
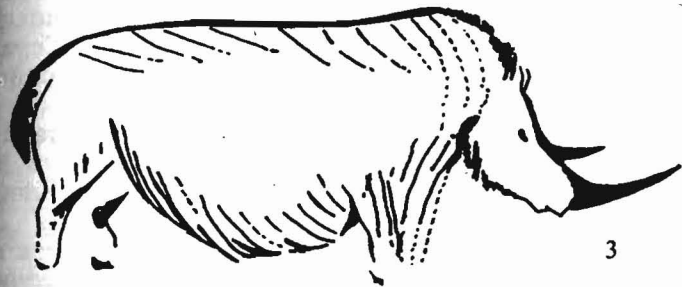
состеповими ділянками (з сосновими і широколистяними лісами) залишалися також підвищені регіони степової зони — Донецько-Приазовська височина, Надпорізький вигин, південна частина Буго-Дністровського межиріччя.

Розселення тваринного світу валдайської епохи слід розглядати як результат зміни ландшафту. З посиленням зледеніння, скороченням лісових зон і поступовим розширенням степових і лісостепових перигляціальних ландшафтів більшість тварин втратила сприятливе природне оточення, внаслідок чого стався розпад біоценозів міжльодовиків'я і сформувався мішаний льодовиковий комплекс фауни.

На матеріалах фауністичних решток пізньопалеолітичних поселень України В. І. Бібіковою та Н. Г. Білан просте-

жоне зональне поширення окремих видів тварин. В епоху максимуму валдайського зледеніння через територію України, як установили ці дослідниці, проходило три фауністичні зони. Для першої зони (від краю льодовикового щита до гирла Десни) було характерним переважання тундрових і степових видів фауни (мамут, північний олень, носоріг, вів-

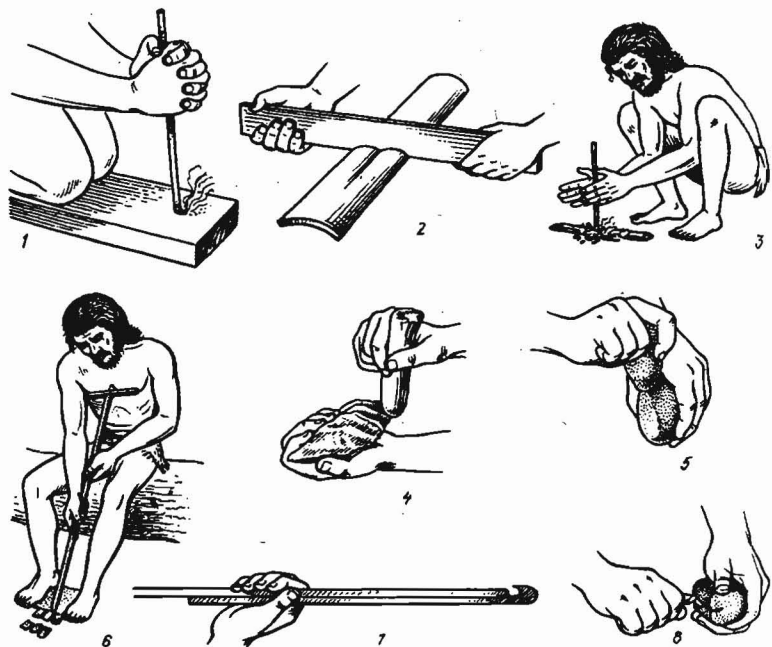
Тваринний світ доби верхнього палеоліту очима первісної людини:

1 — мамут; 2 — кінь; 3 — носоріг; 4 — північний олень;
5 — хижак породи котячих

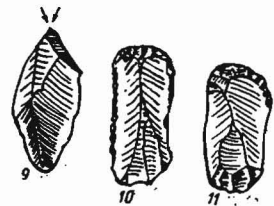
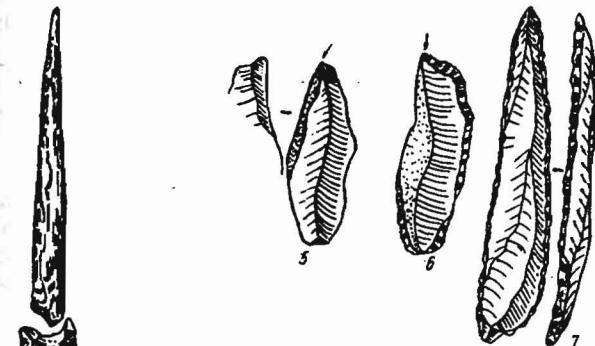
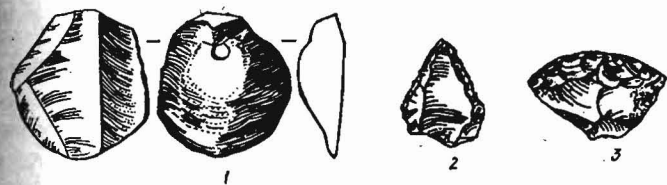
цебик), для другої (від гирла Десни до Надпоріжжя) — тундрових і степових видів з участю лісових (північний олень, кінь, бізон, мамут); для третьої (від Надпоріжжя до Чорноморського басейну) — степових видів, зокрема, бізона, коня, сайгака, частково північного оленя (під час сезонних міграцій).

У цілому на території України в пізньому палеоліті переважала певна спеціалізація мисливсько-збиральницького господарства по окремих регіонах. Подесення та Середнє Подніпров'я були зонами існування переважно мисливців на мамута. У степовій зоні України полювали на різних копитних, здебільшого бізонів і коней. У Подністров'ї та Прикарпатті крім мисливства, значного розвитку набуло збиральництво. В фіналі пізнього палеоліту в Поліссі мешкали також мисливці на північного оленя.

Знаряддя праці. Для одержання якісної заготовки в пізньому палеоліті широко використовувався «посередник», який виготовлявся з рогу або кістки. За його допомогою від

Виробничі процеси в епоху ранньої родової общини: 1 — 3 — різні способи видобування вогню; 4 — ретушування кам'яного знаряддя; 5 — оббивка кам'яного знаряддя; 6 — віджимна техніка одержання кам'яних заготовок; 7 — використання списометалки; 8 — відокремлення заготовок від бивня мамута за допомогою різця

Кам'яні знаряддя епохи ранньої родової общини:
1 — відщеп з ознаками штучного відколювання; 2 — гостроконечник;
3 — скребло; 4 — скобель з уламком дерев'яного списа; 5, 6, 9 — різці;
7 — вістря; 8 — призматичний нуклеус; 10, 11 — скребачки

нуклеуса відділялася стандартна заготовка-пластина, або відщеп. Далі призматична заготовка для надання їй форми певного знаряддя (скребачки, різця, вістря тощо) піддавалася вторинній обробці: ретушуванню, підтесуванню, підправці сколом тощо. Найчастіше застосовувалося віджимне ретушування. Віджимниками слугували необроблені шматки каменю, відколи або кам'яні знаряддя, які спочатку мали інше призначення, наприклад, скребачки.

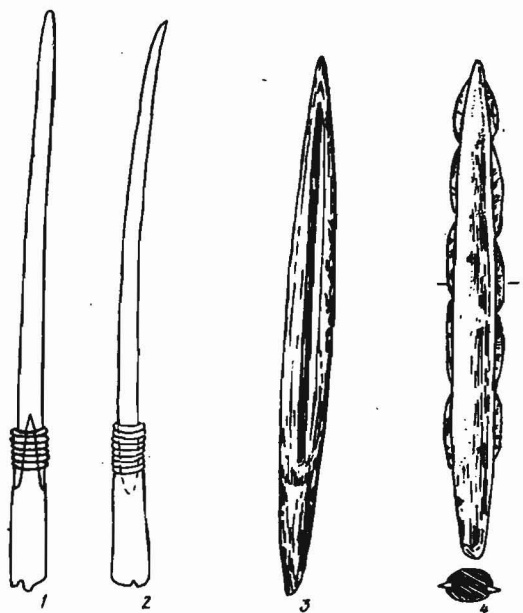
Використання техніки посередника та віджима стало можливим лише із запровадженням призматичного нуклеуса, завдяки чому можна було виготовляти серію стандартизованих

пластинчатих заготовок із високим рівнем економії у використанні кам'яної сировини.

У пізньому палеоліті виникла також техніка пікетажу (техніка обробки каменю шляхом численних ударів по його поверхні). За допомогою цієї техніки видобувались кам'яні лампи. Вона краще підходила для обробки каменю зернистої або аморфної структури: гнейсу, сланцю, пісковика. В обмежених масштабах використовувалось пиляння та шліфування каменю. Ці технічні прийоми поширилися пізніше.

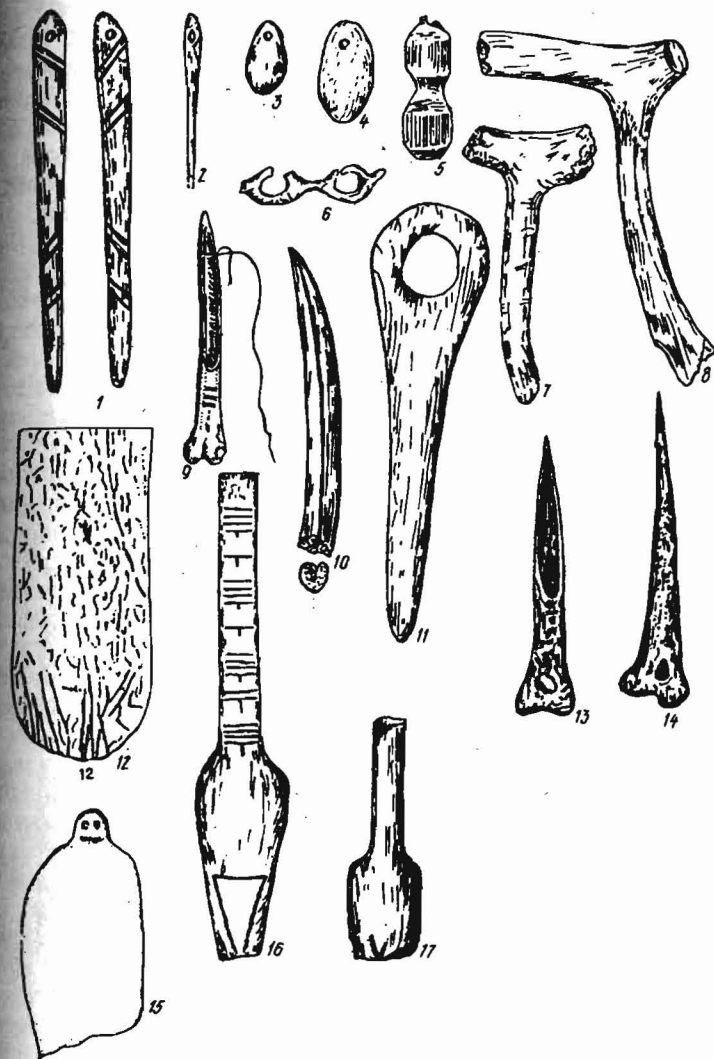
Склад кам'яних знарядь пізнього палеоліту став різноманітнішим і функціонально досконалішим. На зміну поліфункціональним засобам виробництва прийшли знаряддя з обмеженою кількістю функцій (скребачки, голки, різці). Проте більшість знарядь залишалась ще поліфункціональною. Скребачками не тільки обробляли шкури тварин, а й застосовували їх для обробки продуктів харчування, дерева, кістки тощо.

Серед кам'яних знарядь з'явився дуже важливий новий тип — різець, який використовувався для обробки твердих

Кістяні наконечники списів доби верхнього палеоліту:

1, 2 — способи закріплення наконечників; 3 — наконечник з пазами; 4 — оснащення наконечника з пазами крем'яними вкладками

Кістяні знаряддя та мистецькі твори доби верхнього палеоліту:

1, 2 — голки; 3, 4 — підвіски з бивня; 5, 6 — застіжки; 7, 8 — молоткоподібні знаряддя з рогу північного оленя; 9 — швайка з закріпленою ниттю; 10 — уламок бивня із поздовжнім надрізом; 11 — напрямник ратищ; 12 — робоча частина копального знаряддя зі слідами спрацьованості; 13, 14 — швайки; 15 — зображення людини; 16, 17 — стилізовані зображення жінок зі статевими ознаками

матеріалів, таких як кістка, бивні, зуби, ріг, дерево. Саме застосування різця сприяло поширенню в пізньому палеоліті кістяних знарядь.

1

2

3

4

Різні типи жител доби верхнього палеоліту:

1 — житло легкої конструкції; 2 — житло з кісток мамута; 3 — довге житло; 4 — житло типу «житлової площадки»

На виробничих ділянках поселень простежуються окремі місця для обробки кістки. Наприклад, у Межирічах виявлена ділянка, на якій відокремлювали від шелеп росомахи ікла для виготовлення підвісок. У Мізені імітації підвісок були зроблені з бивня мамута.

Серед кістяних знарядь найширшого вжитку набули наконечники списів, молоткоподібні вироби, проколки, голки, клиноподібні знаряддя для копання землі та зняття шкіри із забитих тварин.

Кістяні наконечники списів були різні за формою та розміром. Найпоширенішими були веретенподібні знаряддя. Інколи наконечники мали крем'яні вкладиші. З бивня мамута виготовлялися дуже довгі наконечники (до 0,5 м). Різцем по всій довжині бивня відокремлювалася заготовка сегментовидної форми в перетині. Потім вона вирівнювалася за допомогою спеціальних знарядь, які дістали назву «випрямники держаків списів». Після цього спису надавалася завершена форма за допомогою крем'яних ножів та скобелів.

Проколки виготовлялися здебільшого з трубчастих кісток зайця або пса. Привертає увагу раціональне використання матеріалу при виготовленні цих знарядь. Ціла трубчаста кістка розрізалася по діагоналі так, що утворювались дві заготовки для швайки з природними обушками, за які правили округлі кінці кісток.

Кістяні голки за розмірами наближаються до сучасних сталевих великих голок, якими користуються шевці. Кріплення нитки здійснювалося двома способами: або в прорізане вушко, як це робиться й сьогодні, або кінець нитки прив'язувався до голки у спеціально зробленому кільцевому заглибленні. Деякі швайки також використовувалися для протягування ниток.

Молоткоподібні знаряддя виготовлялися, як правило, з рогу північного оленя. Один із робочих кінців знаряддя міг загострюватись і перетворюватись, таким чином, на невеличку мотику або сокиру. Такі знаряддя могли використовуватись не тільки для різноманітних ударних операцій, у тому числі як ударна зброя, а й для копання землі, як знаряддя збиральництва.

Спеціальними землекопними знаряддями були клиноподібні вироби з стінок трубчастих кісток або з бивня мамута. З цією ж метою використовувались великі ребра мамутів із загостреним кінцем. Цими виробами послуговувались як кайлами з держаками чи без них.

Частина клиноподібних знарядь застосовувалась для зняття шкіри із забитих тварин. Для зручності їх виготовля-

ли з невеличкими держакками. Деякі кістки мають залощені ділянки поверхні, що дає підстави припустити використання їх як лошил для розгладжування шкіряної одежі.

В цілому комплекс знарядь праці пізнього палеоліту давав змогу забезпечити досить високий рівень адаптації мисливців і збирачів до мінливих умов навколишнього середовища. На відміну від раннього палеоліту, помітно вдосконалилася й урізноманітнілася мисливська зброя, з'явилися нові знаряддя у сфері збиральництва, виник новий комплекс знарядь для виготовлення одежі та інших предметів побуту.

Житла та поселення. Багатий матеріал для вивчення жител і поселень ранньої (родової) общини дають пізньопалеолітичні пам'ятки Східної Європи. Житла поселень цього регіону мають різну конструкцію, форму, розміри. За формою та розмірами житла пізнього палеоліту помірної зони можна поділити на три основні типи: округлі, довгі та «житлові площадки».

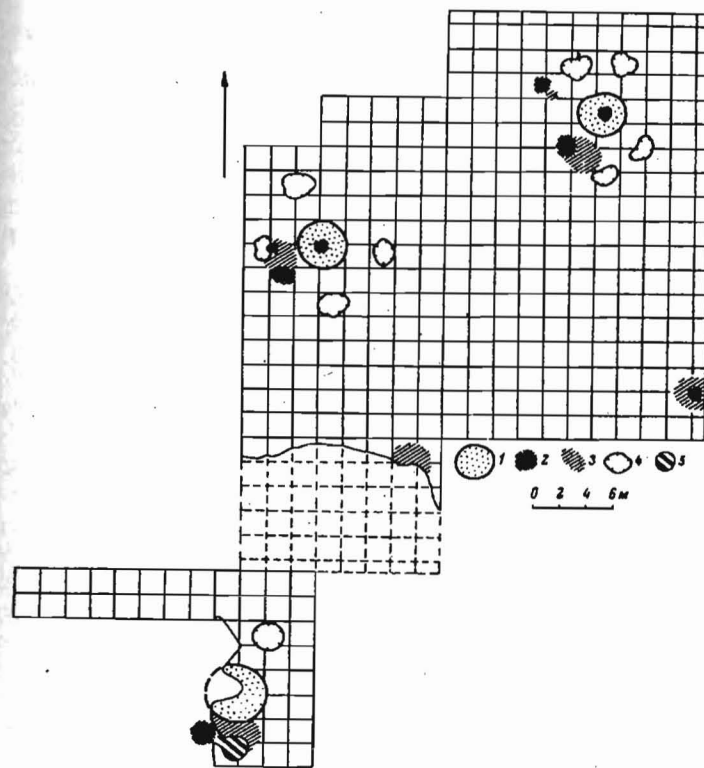
Округлі житла поділяються на житла легкої конструкції та житла з кісток мамутів. Житло легкої конструкції досліджене на Тельманівському поселенні на Дону. Воно являло собою округлу западину, діаметром приблизно 5,5 м, заглиблену на 0,5–0,7 м у землю. В середині житла розміщувалося вогнище, а житлова площа була заповнена побутовими відходами. На думку дослідників, це була легка споруда конічної форми, типу чума.

Житла з кісток мамутів досліджені на багатьох поселеннях (Аносівка на Дону, Мізин на Десні, Межиріч на Росі, Добраничівка в басейні Супоні, Радомишль на Тетереві та в деяких інших місцях). Вони продовжують традицію описаних вище мустьєрських жител із кісток мамутів: мають округлу форму, діаметром 5–6 м; підлога, як правило, трохи заглиблена в землю. Житло зовні мало сферичну форму на зразок яранги мешканців полярної зони. Каркас виготовлявся з товстих жердин та довгих кісток тварин. Ця основа покривалася шкурами тварин та обкладалася ззовні великими кістками. Площа такого житла в середньому дорівнювала 25 м².

Виразні довгі житла виявлені на пізньопалеолітичних поселеннях Середнього Дону, неподалік від Воронежа. Тут, поблизу села Костьонки, досліджена велика група поселень пізнього палеоліту. На багатьох із них розкопані різного типу житлові споруди. Серед них два довгих житла на поселенні Костьонки IV: одне — довжиною 34 м, шириною 5,5 м, було заглиблене в землю на 20–30 см і мало 9 вогнищ, розташованих в один ряд по центру уздовж житла; друге — на відстані 15–17 м від першого, довжиною 25 м, мало 10 вогнищ. Такі житла могли бути притулками двох первісних общин, які склалися відповідно з 9 і 10 сімей. Разом меш-

канці цих жител, за умови, що вони проживали тут одночасно, могли складати одну родову організацію.

Житла типу «житлових площадок» простежені на Костьонках I (Дон) та Авдеево (Сейм). У Костьонках I житлова площадка має довжину 36 м і ширину 14–15 м. На загальній площі приблизно 540 м² виявлений суцільний шар побутових решток, який не виходить за межі житлової площадки, що свідчить про наявність огорожі в місцях проживання первісних людей. По довгій осі житлової площадки розміщувалося 9 вогнищ, на кордонах площадки — кілька невеличких напівземлянок. Перші реконструкції житлової площадки давали підстави припустити наявність величезного житла для цілого роду. Оскільки важко уявити собі технологічні можливості для суцільного перекриття такої площі в первісну добу, сучасні реконструкції передбачають наявність на житловій площадці, по осі вогнищ, довгого житла типу Костьонки IV.

План розкопу пізньопалеолітичного поселення Добраничівка:
1 — житла; 2 — вогнища; 3 — місця обробки каменю і кістки; 4, 5 — господарські ями

В Подністрів'ї та на Волині були поширені округлі житла легкої конструкції, при спорудженні яких застосовувалася менша кількість кісток, але використовувалися камені для притискування до землі нижньої частини шкіряного покриття житла. Такі житла досліджені на поселеннях Молодово V та Куличівці. На Куличівці розкрито поселення, яке складалося з шести легких жител, дев'яти місць обробки каменю та 11 надвірних вогнищ. П'ять жител розташовано майже по прямій лінії, на відстані 2 — 5 м одне від одного, шосте — окремим від основної групи, на відстані 27 м. Діаметр житлових споруд — 2 — 7 м. В середині вони мають вогнища, входи в житла зорієнтовані на південь і південний схід. Мешканці молодовського поселення полювали переважно на північного оленя, куличівського — на мамута та північного оленя.

Житла були складовою частиною господарсько-побутових комплексів та поселень. Господарсько-побутовий комплекс складався з житла, господарських ям, виробничих центрів, зовнішніх вогнищ, скупчень кісток, місць розчленування або розподілу мисливської здобичі тощо.

Господарсько-побутовий комплекс, у свою чергу, був складовою частиною поселення. Можливі два варіанти організації поселення. Воно могло складатися з окремих господарсько-побутових комплексів або являти собою єдиний господарсько-побутовий комплекс. В останньому випадку на поселенні виокремлюють дві функціональні частини: житлову та побутово-виробничу.

За матеріалами палеолітичних поселень України простежується картина поступового відокремлення господарсько-побутового комплексу в межах поселення. Так, на поселенні початку пізнього палеоліту, Радомишль, декілька жител оточують єдину господарсько-побутову площадку, на якій виготовлялися знаряддя праці, членувалася й розподілялася мисливська здобич, розводилися вогнища, готувалася їжа тощо. Наприкінці пізнього палеоліту на поселенні Добранічівка господарсько-побутові комплекси вже відокремлені й розташовані на відстані 15 — 17 м один від одного, тобто мають територіальну автономію.

Проміжний етап між Радомишлем і Добранічівкою представлено поселенням Мізин, на якому житла розташовуються в одну лінію, неподалік одне від одного, так, що окремі господарські ями, виробничі центри чи то вогнища сусідніх жител розташовані поруч без чітких розмежувань. Розвиток у часі і просторі структури поселення, ймовірно, пов'язаний як з удосконаленням соціальної структури самої первісної общини, так і зі зміною умов адаптації, розвитком господарства та культурними традиціями окремих етнічних спільнот.

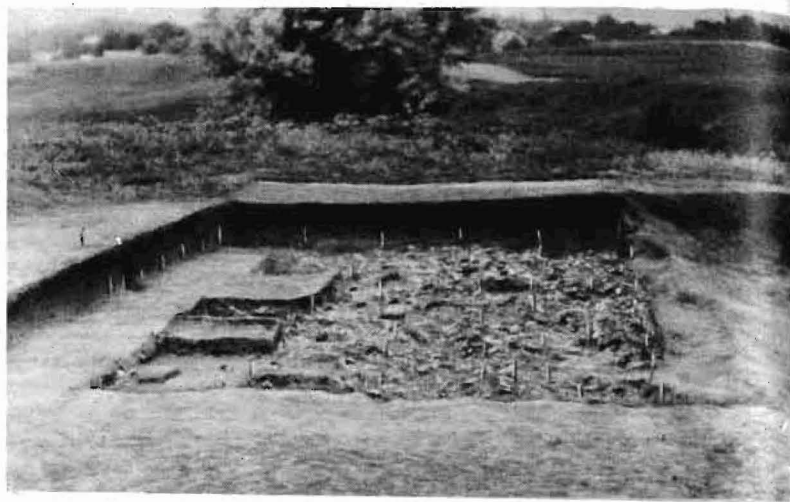
Загальний вигляд Мізинського пізньопалеолітичного поселення

Складнішу структуру господарсько-побутового комплексу мають поселення степової зони, досліджені на Донбасі поблизу с. Амвросіївка, на Південному Бузі, на околицях села Анетівка тощо.

Поселення Анетівка II являє собою єдиний господарсько-побутовий комплекс, який поділяється на три спеціалізовані ділянки: а) для утилізації мисливської здобичі; б) для виготовлення мисливського спорядження та знарядь праці; в) культово-виробничий центр. Конструктивних елементів жител на поселенні поки що не виявлено. На культовому центрі знайдено коло з шелеп бізонів, пофарбованих вохрою, та дев'ять окремо покладених, пофарбованих черепів бізонів.

На місцезнаходженні Амвросіївка виробничо-побутова зона, тобто власне поселення, територіально відокремлена від виробничо-культової. Остання являє собою величезне костище, яке залишилось від загонних полювань на бізонів. Ці два об'єкти розташовані на відстані 150 м один від одного і мають різне функціональне призначення: перший був осередком, де мешкала первісна община, другий мав суто культове призначення, де, ймовірно, членували туші бізонів та складали їхні кістки після ритуальних церемоній.

Водночас у степовій зоні трапляються поселення, структура яких нагадує структуру поселень північної України. Так, на поселенні в Осокорівській балці, що в Надпоріжжі, так само як і в Радомишлі, чітко виділяються житла легкої конструкції, розташовані по колу, навколо спільної господарсько-побутової площадки. Легкі житла та невелика кількість археологічних знахідок засвідчують рухливий спосіб життя згурто-

Розвал культового комплексу поселення Анетівка II

ваної групи мисливців на зубра. Слід зазначити, що й крем'яні вироби Осокорівського поселення нагадують крем'яні знаряддя поселень північної зони, що дає змогу припустити пряме переселення його мешканців з північніших районів і збереження ними традицій організації жител та поселень.

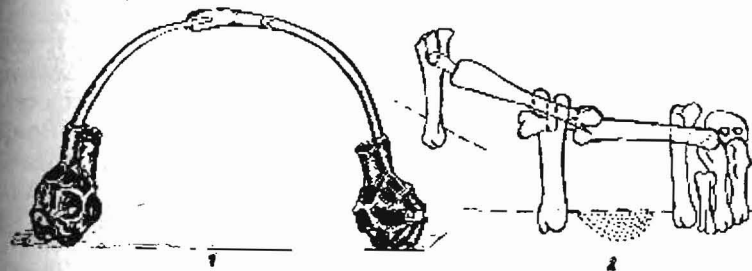
Побут та господарська діяльність. Очевидно, поселення пізнього палеоліту є залишками життєдіяльності окремих господарських общин. Структура общини та зумовлена нею структура поселень були спричинені як екологічними, так і соціальними чинниками.

Спеціалізація, напрям і характер господарства зумовлювалися ресурсами навколишнього середовища та кліматом. Багаті на біомасу, холодні прильодовикові степи і лісостепи сприяли виникненню постійних поселень зі стабільно організованим господарством і побутом.

Полювання на великих тварин (мамутів, бізонів, вівцебиків, носорогів) потребувало міцного, згуртованого колективу, чисельністю приблизно 10 — 15 дорослих мисливців. У районах з помірним кліматом будівництво жител, виготовлення одягу, спеціальних засобів опалення, підтримка постійних вогнищ вимагали значних зусиль. Все це сприяло налагодженню добрих стосунків між мешканцями поселення, взаємодопомоги, узгоджених дій не тільки під час полювання, а й у побуті.

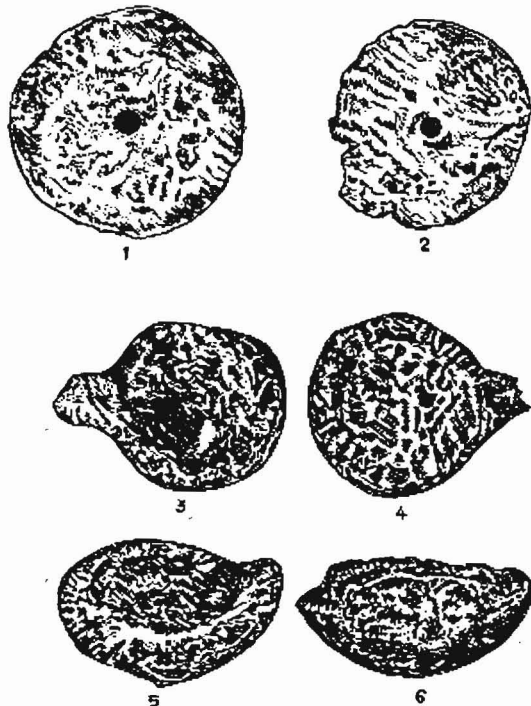
Про те, що члени ранньопервісної общини виготовляли одяг із шкур, свідчать спеціалізовані знаряддя, такі як прокол-

ки, голки, лошिला. Крім того, знайдені кістяні застібки двох типів: у вигляді палички з перехватом або подвійної кістяної петлі. Деякі скульптурні зображення жінок, виявлені в Сибіру, можна інтерпретувати як зображення людей, одягнених у хутряний одяг типу комбінезона, що характерно для одягу за-

Способи використання кісток мамутів у пізньому палеоліті:

1 — арка з черепів і бивнів як елемент конструкції житла; 2 — облаштування вогнища

Вироби з епіфізів мамута:

1, 2 — дископодібні вироби з отворами в центрі. Ймовірно, використовувались як маховики до дерев'яних стержнів для видобування вогню свердлінням; 3 — 6 — залишки світильників

критого типу народів арктичної зони. Ще деякі елементи одягу можна простежити на жіночій скульптурі у вигляді поясків, перев'язок, браслетів. Знайдені також кістяні діадеми. Окремі кістяні веретеноподібні вироби з головками дослідники інтерпретують як булавки для одягу або шпильки для зачісок.

На території виробничих центрів, які розташовувались, як правило, на південь від житла, на свіжому повітрі, навколо відкритих вогнищ, мешканці поселення готували їжу, обробляли знаряддя, займалися іншими побутовими справами. Інколи поблизу виробничих центрів зустрічаються лінзоподібні западини правильної форми, діаметром до 3 м. Вони також ушерть заповнені побутовими рештками й, можливо, є залишками жител легкої конструкції. З таких жител, мабуть, починалось поселення, влітку або восени, коли ще не були побудовані стаціонарні житла з кісток мамутів.

Узимку житло слугувало господарсько-побутовим центром. Привертає увагу впорядкування вогнищ. Розташовані, як правило, по центру житла, вони були трохи заглиблені в землю, а їхнє дно устелене великими плоскими кістками або обкладене камінням. По краях вогнища іноді вкопували трубчасті кістки, які правили за опори для жорен або використовувались як ковадла під час роботи.

Житла освітлювались не тільки вогнищами, а й світильниками. На північних поселеннях за світильники правили епіфізи (тазові суглоби) стегнових кісток мамутів. Вони мають напівсферичну форму та губчасту структуру. Це — природні світильники, оскільки здатні горіти у свіжому вигляді без додавання жиру чи незначному його обсязі. Простежені різні етапи поступового вигорання цих «ламп», з поверхні яких періодично зшкрябували нагар кістяного вугілля. В інтер'єрі жител виділялися місця для снання та роботи.

Криза мисливсько-збиральницького господарства. Із закінченням льодовикової епохи змінився режим температури, вологи, а відповідно — рослинний і тваринний світ. Своєрідний тундро-лісо-степовий прильодовиковий ландшафт із численними стадами тварин мішаного льодовикового комплексу фауни змінила зональна структура навколишнього середовища, близька до сучасної.

За межами невеличкого льодовика, який залишився в горах Скандинавії, утворилися зони тундри, тайги, широколистяного лісу, напівпустель. Тварини мішаного льодовикового комплексу розселилися в зонах, сприятливих для окремих видів. Зокрема, на території сучасної лісової зони України замість мамутів, волохатих носорогів, бізонів, велетенських оленів з'явилися лісові тури, благородні олені, косулі, кабани,

бурі ведмеді. І тільки північні олені, як у льодовиковий час, продовжували свої сезонні міграції крізь цю територію.

Лісові тварини не утворюють великих стад. Тому на них неможливо влаштувати великі облавні полювання, які відразу давали значну кількість м'яса. Крім того, умови полювання в лісі обмежують обрій мисливця і він бачить тварин лише якусь мить між деревами і кущами. Ці обставини ускладнили процес полювання. До того ж у лісовому біоценозі зменшилася кількість біомаси на одиницю площі.

У степових зонах біомаса, насамперед, тваринного світу була зведена нанівець хижачьким мисливством общин пізнього палеоліту. Свого часу внаслідок наступу льодовика населення північних районів переселилося до південних степових і лісостепових зон. Поступово в позальодовиковій зоні виникла критична палеодемографічна ситуація. Більша частина біомаси цих регіонів була знищена.

Подальша інтенсифікація облавного мисливства не давала бажаних наслідків. З відходом льодовика первісні общини поступово починають розселятись у північні райони. Розпалися міцні, згуртовані колективи мисливців на великих тварин. На їхнє місце прийшли невеличкі, рухливі групи мисливців та збирачів, які в пошуках життєзабезпечуючих ресурсів розселилися по долинах невеликих річок і балок, де археологи знаходять ледве помітні сліди їхнього перебування.

Для подолання цієї кризи ранньопервісне населення розробило кілька інновацій. При полюванні почали широко використовуватись лук і стріли. Мезолітичні луки, що збереглися в торфовищах, виготовлялися з сосни, в'яза, тиса, ясеня та інших порід дерев. Вони мали довжину 150 — 180 см. Для них використовували стріли довжиною 58 — 65 см. Помічником мисливця став домашній собака. Збільшилась частка збиральництва й почалось інтенсивне рибальство.

З'явилися спеціалізовані рибальські приладдя: сіті, плетені з кропиви, верші, човни. В історії людства рибальство посідає особливе місце. В палеолітичну добу рибальство існувало, але було обмежене в просторі. Воно, як додаткове джерело харчування, застосовувалось у відносно теплих регіонах. Річ у тім, що в холодних прильодовикових зонах, де були великі енергетичні витрати людського організму, риба виявилась не досить калорійною. Тому енергетичні потреби палеолітичних мисливців прильодовикової зони задовольнялися висококалорійним, жирним м'ясом ссавців. Оскільки при переході до голоцену клімат став значно теплішим, рибальство перестало бути нерентабельним і поширилося на великих територіях.

Знаряддя праці доби мезоліту:

1 — 4 — трапеції; 5 — 6 — сегменти; 7 — 8 — наконечники та ножі з використанням геометричних мікролітів; 9 — 11 — вістря; 12 — скобель на пластині; 14 — 16 — способи використання мікролітів як рибальських гачків; 17 — вкладиші; 18 — відколювання пластин від нуклеуса з використанням «посередника»; 19 — 21 — скребачки; 22 — асиметричне вістря; 23 — 25 — олівцеподібні нуклеуси; 26 — 30 — леза сокир; 27 — 29 — призматичні нуклеуси

Свідченням інтенсивного збиральництва є купи панцерів слимаків, виявлені на поселеннях Криму, а також пекарські ями для приготування слимаків та молюсків. Пекарські ями добре вивчені у Криму та північно-західному Причорномор'ї. На поселенні Мирне вони являли собою циліндричні заглиблення, діаметром 60 см і глибиною 30 — 40 см. Такі

ж розміри мали ями-вогнища. У вогнищах розжарювалось каміння, яке потім перекладалось у пекарські ями. На розпечене каміння клали м'ясо чи інші продукти, перекривали їх листям та землею, аж доки вони під дією температури не ставали придатними для вживання.

Відбулися також зміни в технічній обробці каменю та типах кам'яних знарядь. Досконала віджимна техніка первинної обробки кременю привела до появи специфічних олівцеподібних нуклеусів, від яких відколювались стандартні, правильної форми пластини з паралельними краями, котрі могли використовуватися як ножі та вкладиші. З'явилися дрібні вкладиші (мікроліти) геометричної форми (сегменти, трапеції, трикутники). Для обробки деревини широко застосовувалися кам'яні сокири та долотоподібні знаряддя. Сокири та інші кам'яні вироби, які були за розмірами більші від мікролітів, дістали назву *макроліти*, тобто великі знаряддя.

Такі зміни в господарстві та матеріальній культурі пов'язані вже з новою археологічною епохою — мезолітом (9 — 5 тис. років до н. е.).

В мезолітичну добу разом зі змінами в господарській діяльності змінився характер поселень. Із розпадом великих общин зникла потреба в постійних житлах. У мезолітичний час переважають округлі житла легкої конструкції. Поселення мають короткочасний характер.

Залишки легких чумоподібних жител знайдені на стоянках Білолісся у Буджацькому степу, В'язок на Полтавщині, Зимовники в Північно-Східному Приазов'ї. Інколи основи цих чумів заглиблювались у землю і житла перетворювались у напівземлянки, як це мало місце на поселенні Ігрень на лівому березі р. Самари у Надпоріжжі або на Рудому острові в Поліссі.

У гірському Криму під зимові житла використовувались печери та скельні сховища. Влітку їхні мешканці розселилися на яйлах та у степовій зоні, де на стійбищах вони знаходили притулок під вітровими загорожами або в курнях із гілля.

В інших регіонах земної кулі перебудова господарської діяльності та перехід до мезоліту мали свої особливості, зумовлені своєрідністю природного середовища та демографічною ситуацією. З цього часу також простежується помітна нерівномірність розвитку людського суспільства, яка, значною мірою, була спричинена виникненням відтворюючих форм господарства.

Так, на Близькому Сході та в Середземномор'ї перехід до голоценоу супроводжувався посиленням посухи. Напівстеповий ландшафт, який тут існував під час льодовикового періоду, суттєво не змінився. Склад рослин і тварин практич-

но залишився попереднім, але вони, здебільшого, тепер концентруються в долинах річок та в оазисах. У цих мікрорайонах виникає відносна перенаселеність, що згодом призвела до екологічної кризи. Іншими словами, природа сама вже була неспроможною вчасно відтворювати утилізовану людиною біомасу, то ж їй (людині) не залишалося нічого іншого як допомагати природі вирощувати рослини і тварин або покидати ці місця й шукати інші «кормові» площі.

Первісні люди за традицією починають інтенсифікувати усталені форми господарської адаптації — мисливство і збиральництво. Однак, поряд зі старими формами господарювання, на Близькому Сході та в Середземномор'ї уже в мезоліті починають зароджуватись принципово нові методи культурної адаптації. Інтенсифікація збиральництва сприяла становленню початкових форм землеробства, а інтенсифікація мисливства — скотарства. Цей процес Г. Чайлд визначає як оазисну неолітичну революцію, про що детальніше йтиметься нижче.

Немає потреби наводити далі приклади виникнення кризових ситуацій в інших регіонах земної кулі. Вони виникають там і тоді, коли потреби людей суперечать можливостям природи відтворити необхідну для подальшого існування суспільства біомасу. В тих випадках, коли людина здатна подолати кризову екологічну ситуацію завдяки інтенсифікації традиційних форм господарства в умовах багатого на природні ресурси оточуючого середовища (індіанці північно-західного узбережжя Північної Америки) або розселюючись на нові вільні території, привласнюючі форми господарства існують ще тривалий час. Для деяких народів цей процес не завершився й понині.

Соціально-економічні відносини. Життєзабезпечуючою основою ранньопервісної общини були мисливство і збиральництво. Проте крім цих двох основних засобів культурної адаптації первісної людини до навколишнього середовища їй вкрай необхідно було народжувати й виховувати дітей, виготовляти знаряддя праці та предмети домашнього побуту, будувати житла і шити одяг тощо. Всі ці види діяльності разом із мисливством та збиральництвом вимагали від людини, крім значних енергетичних витрат, певних форм організації як форми соціальної культури.

Ранньопервісній общині, згідно з сучасними даними археології та етнології, була властива проста кооперація праці, з її більш-менш чітким розподілом між статеві-віковими групами. Це, перш за все, згуртований колектив мисливців. Неможливо навіть уявити собі полювання на таких великих тварин, як слон, мамут, носоріг, бізон, кінь, вівцебик тощо, поодинці, з примітивною рогатиною або списом. Лише

згуртований колектив, в якому виробилися навички спільного полювання, був здатним досягти успіху в цій нелегкій і небезпечній справі. Водночас належних навичок і узгоджених дій потребувало будівництво жител, виховання дітей, передавання виробничого досвіду. Останнє, до речі, могло виникнути й відбуватися лише в людському колективі.

Поряд із цим первісне виробництво не виключало індивідуальних видів праці. Первісний мисливець міг полювати сам на невеликих тварин (зайців, косуль, вовків тощо), ловити рибу. Кожен мисливець здебільшого сам виготовляв своє мисливське спорядження. Жінки, поряд зі спільними діями по виготовленню покриття для житла із шкур великих тварин, могли поодинці шити собі, дітям та чоловікам одяг, готувати їжу для сім'ї, займатися разом із дітьми збиральництвом.

Проте етнологічні дослідження засвідчують, що в первісній общині всі види трудової діяльності, передусім промислової, як колективні, так і індивідуальні, розглядалися як складові зусиль усієї общини. Здобутки всіх видів промислів вважалися спільною власністю, і в першу чергу це стосувалося продуктів харчування.

Первісні люди в пізньому палеоліті і мезоліті зі своїм дерев'яним та кам'яним спорядженням, як показує досвід етнології та археології, могли забезпечити себе лише продуктами, необхідними для існування. В той час ще не було надлишків продуктів, навпаки, їх, здебільшого, не вистачало. Це зумовлювало рівнозабезпечуючий розподіл усієї здобичі, отриманої в результаті колективного чи індивідуального промислу, як жінками, так і чоловіками.

Рівнозабезпечуючий розподіл не означав, що завжди всі продукти розподілялися порівну. В кризових ситуаціях останні запаси продуктів отримували працездатні члени общини, спроможні до її відтворення, тоді як інші члени общини (люди похилого віку, діти) змушені були задовольнятися лише незначною кількістю продуктів, й часто голодували. За даними етнології, в екстремальних ситуаціях первісні общини практикували інфантецид та геронтоцид (навмисне вбивство дітей, насамперед дівчат, та старих людей).

Етнологи виділяють дві форми рівнозабезпечуючого розподілу: розбірне споживання та розподіл між певними групами в межах общини (між сім'ями).

Так, за словами К. Расмуссена, «люди стійбища (ескімоси) жили влітку і взимку у стані так яскраво вираженого комунізму, що не було навіть ніяких мисливських частин. Всі трапези відбувалися спільно, як тільки бувала вбита якась тварина, хоча чоловіки завжди їли окремо від жінок». Ана-

логічний спосіб розподілу археологи відтворюють за матеріалами вищезгаданого поселення Радомишль, дослідженого І. Г. Шовкоплясом. Нагадаємо, що окремі житла на поселенні зосереджувалися навколо спільної площадки, де всі члени общини разом виготовляли знаряддя праці, шили одягу, харчувалися тощо.

Частіше фіксується другий спосіб розподілу, який, у свою чергу, розподіляється на низку варіантів. Домінуючим є в даному випадку розподіл харчових продуктів між усіма членами общини, незалежно від частки їхньої участі у промислі. На думку археологів, такий тип розподілу існував на заключному етапі пізнього палеоліту й, мабуть, у мезоліті. Так, на пізньопалеолітичному поселенні Добранічівка господарсько-виробничі комплекси були вже територіально відокремлені. Кожен такий комплекс має всі наявні ознаки побутового відокремлення сім'ї або групи споріднених сімей (своє вогнище, житло, знаряддя праці тощо). Тут, найімовірніше, продукти харчування розподілялися між окремими господарсько-побутовими комплексами і споживалися їхніми мешканцями окремо.

Спостереження В. І. Бібікової над просторовим поширенням фауни на мезолітичному поселенні Мирне дали змогу відтворити основний принцип такого розподілу. Залишки скелетів основної маси утилізованих на поселенні тварин рівномірно розміщувалися між усіма господарсько-побутовими комплексами, тому кістки кожної забитої тварини траплялись у всіх без винятку комплексах. Це стосувалось усіх видів тварин, як великих (тур, кінь), так і дрібних (сайгак), крім однієї особини собаки, кістки якої були зібрані тільки в межах одного житла. Такий принцип розподілу давав змогу підтримувати сприятливі соціальні стосунки в общині.

Розподіл продуктів виробництва тісно пов'язаний з формою власності. У свою чергу розвиток форм власності є визначальним аспектом формування економічних відносин. Колективний принцип виробництва основних продуктів життєзабезпечення у пізньому палеоліті зумовив виникнення колективної власності на основні засоби виробництва. Однак зв'язок між колективним виробництвом і колективною власністю навіть на основні засоби виробництва, такі як земля, не був жорстко детермінованим, хоча саме така точка зору переважала в радянській науці. В наш час серед дослідників немає єдності в розумінні характеру, об'єкта та форм власності в ранній первісній общині.

Так, колективна власність общини на основні засоби виробництва й, перш за все, на промислову територію не є загально визнаною серед дослідників. Деякі з них визначають

власність на промислову територію лише як власність общини на природні багатства, які безпосередньо використовуються у процесі праці, не визначаючи власність на саму територію як простір, на якому відбувається процес виробництва.

При цьому вони спираються на спостереження етнологів, які засвідчують у деяких етнографічних народів (хадза Східної Африки, алакалуфі Південної Америки, окремих груп ескімосів) відсутність поняття власності на промислову територію, а також звертають увагу на той факт, що зміст поняття власності змінюється в залежності від епохи і тісно пов'язаний із розвитком засобів виробництва. Виходячи з цього, вони вважають, що в первісній общині власність на основні засоби виробництва сприймалась лише як власність на промислових тварин, їстівні рослини, сировину для виготовлення знарядь праці й таке інше, не пов'язуючи її безпосередньо з обмеженою територією. До того ж первісні общини, на їхню думку, постійно перебували в русі, що взагалі зумовлювало тимчасовий характер власності в первісному суспільстві й, природно, це стосувалось, передусім, промислової території.

На нашу думку, такий підхід ґрунтується на певній модернізації історичного процесу взагалі й поняття власності зокрема. Дійсно, пізньопалеолітичні общини перманентно змінювали свою дислокацію, поступово продовжуючи розпочате ще на світанку людства заселення вільних територій.

Однак рухливість ця була відносною. Археології відомо безліч випадків тривалого перебування одного й того ж населення на певній території, чи навіть на одному поселенні. Так, за даними С. М. Бібікова, Мізинське поселення існувало 22 — 23 роки, а Межиріцьке, за підрахунками І. Г. Підплічко, — не менше 20 років. За нашими спостереженнями, відносно стабільним було народонаселення на більшій частині території сучасної України практично протягом усього періоду пізнього палеоліту. Значна рухливість населення спостерігається лише в період кліматичної нестабільності наприкінці пізнього палеоліту і в мезоліті.

Аналізуючи проблему власності на промислову територію у первісному суспільстві, можна дійти висновку, що не так уже й важливо, чи була вона «тимчасовою», чи «постійною». Ці категорії в історичній перспективі не є незмінними. Річ у тім, що розуміння власності на «кормову» територію в ранньопервісній общині не було пов'язане з запровадженням якихось кордонів чи навіть просторових обмежень, які б чітко окреслювали власну територію.

Поняття власності на промислову територію у первісній общині обмежувалось тим, що кожен з її членів, або всі спіль-

но, мали повну свободу («право») користуватися промисловою територією зі всіма природними ресурсами, не тільки пожитками виробництва продуктів харчування, а й об'єктами побутової (печери, сховища тощо), влаштувати поселення, тимчасові стійбища тощо. Територія ця не обов'язково повинна була мати «залізну завісу», з прикордонниками та митною службою, як це має місце в політичному суспільстві, проте кожен, хто користувався нею, мав знати і поважати її власника, дотримуватись правил і норм, запроваджених цим власником, запитувати у нього дозволу навіть на тимчасовий промисел чи видобуток сировини для виготовлення знарядь праці тощо.

Поряд із колективною власністю на основні засоби виробництва в первісній общині існувала індивідуальна власність на знаряддя праці. Кожен мисливець сам виготовляв собі всі необхідні знаряддя полювання: спис, лук, стріли, сільця, пастки тощо, а також знаряддя обробки мисливської здобичі: скребачки, різці, ножі й ін. Ефективність знарядь значною мірою залежала від того, наскільки вони відповідали індивідуальним особливостям мисливця. До того ж, мисливець з часом звикав до свого знаряддя, пристосовувався до нього, чи сам пристосовував його до своїх звичаєвих засобів користування. Однак індивідуальна власність на знаряддя праці та деякі побутові речі у первісній общині не могла слугувати основою формування суспільних відносин, тому що найчастіше і найефективніше вони використовувались у колективному виробництві. До того ж і наслідки індивідуального виробництва (полювання на невеликих тварин, рибна ловля) також вважались власністю всієї общини.

Таким чином, принципи розподілу продуктів життєзабезпечення та предметів побуту і характер власності на основні засоби виробництва не дають підстав для економічної диференціації та економічного спонукання у первісній общині. Водночас «соціальна» диференціація в общині існувала. Тут, мабуть, правильніше було б сказати «суспільна диференціація», маючи на увазі неоднорідність соціального статусу членів первісної общини.

У первісних колективах, очевидно, виділялися особи з певними здібностями, такі, наприклад, як удачливий мисливець, вправні майстри з обробки каменю і кістки, вольові лідери у полюванні, знавці різноманітних методів лікування, пам'ятливі та дотепні оповідачі переказів і різноманітних легенд та байок, маляри. Вони складали природний авангард соціального організму общини, не маючи жодних економічних переваг. Найчастіше це виявлялося щодо прав на здобич серед вправних мисливців. Наділені авторитетом,

шановані своїми одноплемінниками, вони навіть не брали участі в розподілі виготовленої ними продукції, не користувалися правом отримання кращої частини здобичі.

Аналіз фауністичних решток в окремих господарсько-побутових комплексах Добранічівського поселення може слугувати наочним прикладом характеру і принципу розподілу здобичі між мешканцями окремих жител. Так, склад кісток у ямах-сховищах біля кожного з жител, за спостереженнями зоологів, утворювався з кісток різних скелетів, більше того — різних їх частин. Складається враження, що мешканці жител «почергово» отримували ті чи інші частини туш тварин, або, згодом, їхні рештки, що в даному випадку не має особливого значення.

Такий характер розподілу спричинював нівелювання матеріального забезпечення мешканців усіх господарсько-побутових комплексів, що виключало можливість економічної і соціальної нерівності серед них і не створювало передумов для виникнення економічної залежності чи примусу.

Проте з розвитком продуктивних сил наприкінці пізнього палеоліту, що виявилось, зокрема, в появі лука і стріл, первісні общини дістали можливість отримувати більш-менш регулярно необхідні життєзабезпечуючі ресурси, що поступово призвело до індивідуалізації промислу, розпаду великих общин, удосконалення соціальних стосунків як у самій общині, так і між ними, появи міжобщинного обміну і налагодження ширших економічних і суспільних стосунків між общинами. Цілком можливо, що здобич індивідуального промислу безпосередньо потрапляла до сімейного «бюджету», тоді як продукти колективної праці продовжували розподілятися рівномірно. Проте виникнення економічної диференціації між членами общини поки що не простежується. Основним виробничим осередком ранньомезолітичного суспільства була невелика первісна община (до 20 — 25 чоловік), яка складалася з 3 — 4 малих сімей по 4 — 6 осіб у кожній. Такі общини мешкали на значній відстані одна від одної. Проте судячи з того, як зберігалися традиції в оформленні мисливської зброї та інших знарядь праці і предметів побуту, вони тривалий час підтримували постійні зв'язки між собою. Однак збереження цих зв'язків зумовлювалося вже не стільки виробничими потребами, скільки необхідністю підтримувати шлюбно-сімейні стосунки, які регулювалися консервативними традиціями екзогамії.

Важливим аспектом формування соціальних стосунків у первісному суспільстві було усвідомлення статевого і вікового розподілу праці й налагодження цілісної системи його регулювання. Зрозуміло, що природний розподіл праці між доросли-

ми й дітьми, з одного боку, і чоловіками та жінками, з іншого помітно позначився на життєдіяльності первісної общини, яка в усіх випадках мала бути міцно згуртованим, одноставним колективом. Це зумовлювало необхідність виховання у кожного члена общини почуття колективізму, підкорення своїх власних інтересів інтересам колективу, засвоєння норм і правил поведінки в даному суспільстві та їхнього ідеологічного обґрунтування — різноманітних переказів та релігійних уявлень.

У первісних суспільствах з цією метою була створена цілісна система виховання, що складалася з низки формальних і неформальних розподілів общини на групи дітей та дорослих, чоловіків і жінок, які мали свій статус в общині, свої права й обов'язки, яких вони мали чітко й беззастережно дотримуватись. Зауважимо лише, що якими б не були методи виховання в первісному суспільстві, всі вони передбачали повагу до особистості дитини, врахування її можливостей і бажань, неприйнятність фізичних покарань.

За спостереженнями етнологів, у багатьох народів синполітейних суспільств дівчатка і хлопчики до 5 — 7 років виховувались разом. Батьки та інші члени общини приділяли їм багато уваги, гралися з ними, робили їм різноманітні іграшки, фізично їх практично не карали, і вони користувалися повною свободою. Після 6 — 7 років дівчатка і хлопчики здебільшого виховувались окремо: дівчатка — матір'ю та жіночим складом общини; хлопчики — батьком та чоловічим складом общини.

Соціалізація дівчаток була простішою і менш регламентованою, аніж хлопців. Спочатку вони допомагали матері і сестрам у господарській роботі. Згодом їм доручали доглядати за молодшими братами і сестрами, обробляти шкіру та шити одягу малюкам. Десь із 12 — 13 років вони вже виконували всі господарські роботи, як і дорослі жінки. Важливою складовою виховання дівчат була підготовка до шлюбного життя, коли їм відкривали таємниці звичаїв, пов'язаних зі шлюбом.

Дещо складнішою була соціалізація хлопчиків та підлітків. Конкретні етапи та форми її проходження значно відрізнялися в різних народів, що особливо виразно спостерігається на завершальному етапі переходу від підлітків до групи дорослих чоловіків. Однак за всієї різноманітності форм і етапів просторового і часового проходження соціалізації у хлопчиків, їх об'єднує спільна ідея — виховати з них вправних мисливців.

На першому етапі (з 6 до 11 — 12 років) хлопчики переважно виховувались своїми батьками, які проводили «попередню» підготовку своїх синів до складного промислу мисливця. Батьки продовжували виготовляти своїм сином іграшки, але вже у вигляді списів, луків зі стрілами, палиць

що, якими вони бавились зі своїми однолітками. Гра хлопчиків цієї вікової категорії вже більше нагадувала справжнього полювання дорослих, аніж безтурботні дитячі розваги. Головне, все це робилося без будь-якого примусу з боку дорослих, з ініціативи самих хлопчиків.

Заключний етап соціалізації підлітків у багатьох етнографічних народів пов'язується з віковими ініціаціями. Зміст і термін їх проходження у різних народів був неоднаковим. Розпочиналися ініціації здебільшого тоді, коли підліткам виповнювалось приблизно 11 — 12 років, а завершувалися переважно в 14 — 15-річному віці. Проте в деяких народів надання повного статусу дорослого і припинення різних виявів опіки відбувалося значно пізніше, іноді навіть після 20 років.

За своїм змістом ініціації мали підготувати підлітка до суворого життя майбутнього мисливця. З початком ініціації підліток, перш за все, мав пройти під керівництвом досвідчених вихователів «своєрідну школу», де його навчали виготовляти мисливську зброю, користуватися нею, передавали досвід полювання на різних тварин у різних природних умовах. Майбутні мисливці проходили психологічну підготовку сумісності зі всіма майбутніми учасниками справжнього полювання, а також навчалися взаємодопомозі і взаємовиручці, безстрашності й самовідданості, коли цього вимагали інтереси колективу.

Нерідко ініціації завершувалися серією тяжких і болісних випробувань, коли підліткам навмисне вибивали зуби, робили декілька глибоких надрізів на спині, грудях або на обличчі, примушували декілька днів голодувати, а інколи навіть припікали вогнем. Все це мало виховати у майбутнього мисливця хоробрість, витримку, терпеливість, дисциплінованість, вкрай необхідні в повсякденному житті первісного мисливця. На завершення навчання підліткам відкривали таємниці звичаїв, обрядів та релігійних уявлень первісної общини.

У багатьох випадках ініціації завершувалися суворим випробуванням у присутності всіх членів общини, чи, принаймні, її чоловічої частини, коли підліток мав показати свою спроможність стати справжнім мисливцем, гідним членом колективу. Якщо випробування закінчувалося невдачею, він з ганьбою повертався на повторне навчання.

Безперечно, були й інші за змістом і терміном види соціалізації, як у етнографічних народів, так і, тим більше, в аполітейних суспільствах. Вочевидь, немає потреби й далі доводити їх значення та роль у розвитку первісного суспільства. Наостанок, щоб довести унікальність форм соціалізації у кожного народу, наведемо ще один приклад.

Так, у яноама Венесуели та Бразилії дівчатка 4 — 5 років

починають допомагати матері, а в 7 — 8 років їх видають заміж за 16 — 18-річних юнаків. Фактично шлюб розпочинався після статевого дозрівання дівчини. До того часу вона продовжувала допомагати дорослим жінкам і бавитися зі своїми ровесницями, але вже не в своїй родині, а в родині чоловіка, де вона змалку засвоювала звичаї своєї майбутньої родини. Чоловік її теж мав певні зобов'язання — віддавав частку своєї здобичі в родину дружини. Він також мав дотримуватися певних норм поведінки, зокрема, якнайменше розмовляти з матір'ю своєї дружини (тещею).

Не менш відчутним був і розподіл обов'язків між жінками і чоловіками, який нерідко призводив до своєрідного їх роз'єднання. Як і вікова соціалізація, статевий розподіл обов'язків мав різні прояви у різних народів. У деяких із них він обмежувався лише розподілом праці відповідно до фізичних особливостей чоловіків і жінок, в інших — набував різного рівня статевого «протистояння»: від споживання різної їжі до запровадження своїх свят, обрядів, вірувань, чи навіть створення чоловічих і жіночих таємних «спілок», або «мов». У деяких народів була чітко визначена чоловіча і жіноча власність на знаряддя праці й існували суворі заборони як чоловікам, так і жінкам навіть торкатися «чужих» знарядь.

Проте, незалежно від ступеню формального статевого і вікового розподілу обов'язків у різних общинах, в них не існувало відносин залежності чи примусу між різними як віковими, так і статевими групами, оскільки всі вони займалися в однаковій мірі необхідною і корисною трудовою діяльністю.

У цілому соціально-економічні відносини в ранньопервісній общині склалися на основі колективного виробництва і колективної власності на засоби та продукти трудової діяльності. Статевий і віковий розподіл в общині не призводив до відносин залежності чи примусу між різними угрупованнями, які формально існували в ранньопервісній общині і сприяли вихованню гідних членів колективу та збереженню і відтворенню життєво важливих традицій.

Шлюб і сім'я. Економічним і соціальним осередком пізньопалеолітичного і мезолітичного суспільства, як уже згадувалося вище, була ранньопервісна община, яка складалася, на думку більшості дослідників, з індивідуальних споріднених сімей. На жаль, ні етнографічні спостереження, ні археологічні матеріали не дають можливості однозначно відтворити характер і структуру сімейно-шлюбних відносин у ранній первісній общині. На сучасному етапі дослідження цієї проблеми можна виділити щонайменше дві групи гіпотез: «етнологічну» і «археологічну».

Етнологічні концепції ґрунтуються, передовсім, на аналізі систем кровної спорідненості, запропонованому Л. Морганом. Всі системи спорідненості сучасних і синполітейних суспільств він поділив на два типи: описові і класифікаційні. В описових системах, які, здебільшого, характерні для політичних суспільств, чітко визначені назви окремих родичів — «мати», «батько», «брат», «сестра» й т. ін. У класифікаційних системах, властивих первісним (егалітарним) суспільствам, одним і тим же терміном визначається вся група чоловіків або жінок відповідного віку і шлюбного класу. Тобто дитина терміном «батько» або «мати» називає всіх чоловіків або жінок общини шлюбного віку своїх безпосередніх батьків, хоча вона чітко відрізняє своїх батьків (батька і матір) від їхніх ровесників в общині. У подальшому така групова спорідненість поширювалася й на родичів жінки або чоловіка, які за нормами екзогамії були представниками іншої родової організації.

Зафіксована в термінах групова спорідненість, на думку етнологів, дає підстави розглядати її як відбиток традицій групового шлюбу, який начебто мав місце на більш ранніх стадіях первісної общини, але в сучасних синполітейних суспільствах не зберігся. На підтвердження цієї гіпотези деякі дослідники залучають також спостереження над організацією шлюбних класів у австралійців, яка передбачає потенційну спільність шлюбних відносин між класами, які є потенційними шлюбними партнерами. В повсякденному житті у австралійців існує парна сім'я. І лише звичаєм передбачено, що всі чоловіки (жінки) певного шлюбного класу вважають всіх жінок (чоловіків) іншого класу своїми потенційними шлюбними партнерами. Конкретні початкові форми групового шлюбу прихильники цієї гіпотези відтворюють по-різному. Перш за все зауважимо, що всі вони визнають чомусь беззаперечно доведеним існування проміскуїтету у праобщині. Далі, з виникненням екзогамії обмеження проміскуїтетних, безладних, нерегламентованих статевих стосунків, на думку деяких дослідників, привели до виникнення групового шлюбу — нерегламентованих шлюбних стосунків, але вже в межах певних груп чоловіків і жінок, і лише згодом на зміну груповому шлюбу прийшла парна сім'я. Інші етнологи, навпаки, вважають, що на зміну проміскуїтету прийшла одразу парна сім'я, але зі збереженням в окремих, передбачених звичаями випадках (свята, віддалений промісел тощо) елементів нерегламентованих статевих стосунків.

На відміну від етнологів, більшість археологів останнім часом вважає, що з початку пізнього палеоліту первісні общини склалися із малих парних сімей. Більше того, на

думку С. М. Бібікова, вже на початку мезоліту завершилося формування малої патріархальної сім'ї. На користь цієї гіпотези археологи наводять такі аргументи:

— вже починаючи з раннього палеоліту первісні поселення складаються з невеликих жител, де могла мешкати лише мала сім'я;

— на всіх поселеннях кількість вогнищ, як правило, відповідає кількості виробничих центрів;

— розподіл продуктів харчування, як було показано вище, проводився між індивідуальними сім'ями. Таким чином, малі парні сім'ї були важливим соціальним і виробничим осередком первісної общини, незалежно від форми конкретного мешкання у великому або малому житлі. Однак вони ще не були економічно самостійними одиницями, тобто ще не мали відокремленої від общини власності.

До малої сім'ї ранньопервісної общини входило 5 — 7 чоловік. Незначні зменшення (до 4 — 5 чоловік) або збільшення розмірів сім'ї залежали від економічної ситуації і зумовлювались рухливістю первісної общини. В залежності від соціальних та екологічних обставин із малих сімей формувалися різні за кількістю своїх членів різнотипні первісні общини. Здебільшого вони склалися з родичів по чоловічій лінії.

Важливими елементами шлюбу і сім'ї є визначення місця поселення (локалізації) сім'ї та створення в первісному суспільстві системи рахунку родинних стосунків. На жаль, і в цих питаннях серед дослідників немає спільної думки. Річ у тім, що археологічні джерела з цієї проблематики вкрай обмежені, а етнологічні — вкрай суперечливі. Як часто буває в таких випадках, відтворення історичного процесу здебільшого ґрунтується на теоретичних припущеннях, які не завжди відповідають історичним реаліям. Наведемо лише один приклад.

Так, безкомпромісні прихильники первісності групового шлюбу вважають, що первинний шлюб був дислокальним, тобто подружжя на ранніх етапах групового шлюбу взагалі не селилися разом, а залишалися кожен у своїй родині, й лише для статевих стосунків зустрічалися десь на «нейтральній смузі», скажімо в лісі. Дійсно, якщо послідовно дотримуватися гіпотези групового шлюбу в «чистому» її варіанті, то теоретично так воно й мало бути. Але практично уявити собі такі стосунки в той час дуже важко.

Тому більшість дослідників вважає, що з моменту свого виникнення шлюб був унілокальним, тобто з початком шлюбних стосунків, або через певний час, подружжя поселялись разом і створювали сім'ю. Інакше кажучи, шлюб і сім'я виникли одночасно. Унілокальність початкових сімейних

стосунків підтверджується як археологічними, так і етнологічними джерелами. Це і невеликі житла з одним вогнищем, і наявність у них як «чоловічого», так і «жіночого» інвентаря, і свідчення етнології щодо пріоритетності цієї форми сім'ї в синполітейних суспільствах мисливців і збирачів.

Залежно від місця оселення, сім'ї поділяються на патрилокальні (вірілокальні), коли дружина поселяється в общині свого чоловіка, та матрилокальні (уксорілокальні), коли чоловік переходить в общину своєї жінки. Сучасні дослідження не дають підстав віддати перевагу будь-якій з цих форм локалізації сім'ї, хоча останнім часом з'являється все більше прихильників пріоритетності патрилокального шлюбу в первісній общині.

З системою оселення сім'ї дуже тісно пов'язана система рахунку родинних стосунків (лінійність), хоча вони не завжди збігаються. У ранньопервісній общині існували як матрилійний, так і патрилійний рахунок спорідненості, але в зв'язку з тим, що сім'я не мала ще відокремленої власності, вони не мали принципового значення. Рахунок спорідненості в ранньопервісній общині ще не був пов'язаний зі спадкоємністю і, таким чином, виконував лише соціальні, а не економічні функції.

Структура, організація влади й управління. Основою соціального та економічного впорядкування мисливсько-збиральницького суспільства в пізньому палеоліті і мезоліті була первісна община. Це був природно усталений колектив людей (у багатьох випадках родичів по одній, переважно батьківській, лінії), які спільно добували засоби до існування, мали свої норми споживання, розподілу та взаємостосунків у виробничій, побутовій та соціальній сферах. Община була основним економічним осередком, незважаючи на те, що саме виробництво з часом ставало все більш індивідуалізованим.

Первісна община мала досить гнучку структуру, і залежно від екологічних умов існування могла збільшуватись або зменшуватись чисельно, а також змінювати свій якісний склад. У сприятливих екологічних умовах общини здебільшого зростали чисельно і склалися із різних груп сімей, не обов'язково родичів по одній лінії. Поряд із родичами в такі общини входили сім'ї свояків, друзів, сусідів і т. ін. Ці общини дістали назву багатородових, або дисперснородових. Іноді їх раніше визначали як гетерогенні, або неоднорідні.

У випадках погіршення екологічних умов багатородові (дисперснородові) общини легко розпадалися на складові частини, частіше всього на групи близьких родичів по одній, переважно батьківській, лінії. Такі невеличкі общини чи локальні групи з однолінійним рахунком спорідненості називають однородовими, або компактнородовими.

Незалежно від чисельного і якісного складу первісна об- щина мала приблизно таку структуру: третину складали мисливці, друга третина займалася домашнім господар- ством, збиральництвом та доглядом за дітьми й, нарешті, остання третина — це діти і підлітки. Дорослих мисливців в общині, в залежності від її загального чисельного складу, було від 4 — 6 до 10 — 12 чоловік. Середній вік їх не наба- гато перевищував 40 років.

Середня тривалість життя в общині дорівнювала 20 — 25 років. Такий невисокий показник середнього віку членів об- щини зумовлювався високою дитячою смертністю. В умовах мисливсько-збиральницького господарства одна жінка мог- ла доглянути не більше однієї дитини до 3 — 5 років. Розмі- ри кормової території ранньопервісної общини сягали 350 — 750 км² у залежності від її насиченості біомасою. Середня густота населення на той час — приблизно одна людина на 100 км². Згідно з підрахунками дослідників, чисельність на- селення в пізньопалеолітичну добу на території сучасної України становила приблизно 60 000 чоловік.

Утворення великих багатородових (дисперснородових) общин та наступний їх поділ на невеликі однородові (ком- пактнородові) общини регламентувався родовою структу- рою первісного суспільства, що ґрунтувалася на традиціях екзогамії. Рід, як уже згадувалося вище, це соціальна структура, яка, перш за все, регламентувала шлюбні сто- сунки, а також і соціальні взаємовідносини між членами певного колективу, які усвідомлювали свою спорідненість по одній лінії.

Спорідненість у первісному суспільстві могла бути верти- кальною (предковою), коли члени колективу (роду) визна- вали своє походження від спільного родоначальника, за- сновника роду, або горизонтальною, коли люди визнавали свою спорідненість від спільного покровителя — тотема. Ос- тання форма спорідненості відкривала ширші можливості для залучення до складу общини людей, не пов'язаних кров- ними узами, а також створення значних соціальних об'єднань, таких як плем'я, що виникло за часів мезоліту.

Розглянемо процес виникнення і розвитку племінної ор- ганізації на матеріалах археологічних пам'яток України. До- сить виразна група мезолітичних пам'яток досліджена за ос- танні десятиліття в межириччі Дунаю та Дністра. В центрі цього регіону на невеликій річці Дракуля свого часу розта- шовувалося велике поселення (Мирне). В радіусі 90 км від нього відкрито ще понад 20 невеликих мезолітичних сто- янок. Очевидно, їх було значно більше.

За сучасними демографічними оцінками у 18 господар- сько-побутових комплексах на поселенні Мирне мешкало 90 — 130 осіб протягом двох років. Проте, враховуючи ак- тивний спосіб адаптації пізньомезолітичних общин, можна припустити, що на поселенні постійно перебувало значно менше людей, а термін його функціонування був значно більшим. Наголосимо, що господарсько-побутові комплекси поселення були неоднорідними і належали сім'ям двох різ- них культурних традицій.

Загальна оцінка економічного потенціалу поселення та етнічного складу його мешканців дали підстави дослідникам розглядати Мирне як базове довготривале поселення дисперс- нородової общини, що складалося з 18 сімей двох родів: мисливців та гребенниківців. Мешканці поселення вели ко- лективний мисливський промисел, який зумовлював рів- ноправний розподіл мисливської здобичі між малими сім'я- ми, про що йшлося вище.

Невеликі стоянки, розсіяні по долинах невеликих річок межириччя, за складом виробничого інвентаря також неод- норідні. Вони належать носіям тих же двох культурних тра- дицій, які репрезентовані на Мирному. Більшість стоянок мають склад знарядь, притаманний одній з двох традицій: мисливській або гребенниківській. Лише на одному місцезна- ходженні (Залізничне) знайдені вироби, характерні для обох культурних традицій. Проте взаємовідносини між різними етнічними групами на цьому поселенні поки що повністю не з'ясовані.

Значно складніше оцінити демографічну ситуацію на ма- лих поселеннях, а також густоту заселення всього регіону. Попередні розробки, складені лише за кількісними оцінка- ми виробничих комплексів, дають підстави припустити, що ці місцезнаходження були сезонними стоянками рухливих общин, які складались із 2 — 4 сімей родичів по чоловічій лінії. Однак приклад Залізничного показує, що в цей час зустрічаються й малі первісні общини зі спорідненими сім'ями, можливо, й не обов'язково по чоловічій лінії.

У цілому соціально-етнічна ситуація, досліджена в межи- річчі Дунаю і Дністра, на нашу думку, може розцінюватись як племінна організація, а поселення Мирне — як постійно функціонуючий виробничо-організаційний центр, де одно- часно представлені обидві шлюбні філіації. Навколо Мирно- го в радіусі 90 км були розселені малі однородові общини одного племені. Територія, зайнята цією племінною організа- цією, відповідала нормам «кормової» території племен, дос- ліджених етнологією.

Зауважимо, що сім'ї в даному конкретному племені були патрилокальними, доказом чого є величезна перевага на малих поселеннях монокультурних індустріальних комплексів, які за первісними традиціями вироблялися виключно чоловіками. Поряд із цим індивідуалізація мисливського господарства та відносна економічна незалежність малих патрилокальних общин дає змогу припустити становлення патріархальних відносин у сім'ї.

Аналогічна етносоціальна ситуація виявлена дослідниками і в інших природно-кліматичних зонах України. Розбіжності, які подекуди спостерігаються в розмірах соціальних об'єднань, їхній структурі й типах поселень, пов'язані з господарсько-культурною спеціалізацією або особливостями адаптації до природно-ландшафтного оточення. Принцип же формування племінної організації, основою якої були невеликі, переважно однородові общини, що склалися з малих патрилокальних сімей, для всіх регіонів залишається єдиним. Базові поселення зустрічаються рідко. У деяких випадках, наприклад, на поселенні Гіржове, вони мають зовсім іншу, в порівнянні з Мирним, структуру, що дає підстави розглядати такі пам'ятки як місця періодичних зборів малих общин племінної організації, або господарсько-екологічної ніші.

Нові риси у структурі мезолітичного суспільства добре простежуються на матеріалах поховань та могильників, досліджених у Надпоріжжі, Криму та Подністров'ї.

Виникнення могильників є важливою новацією у поховальному обряді. Річ у тім, що раніше, ще з часів муст'є (неандертальців), в Україні, як і в інших регіонах світу, були відомі лише індивідуальні або групові поховання. Вже сама поява могильників із визначеною системою розміщення похованих засвідчує значну осілість мезолітичного населення, формування поняття власної (родової) території та складання у її мешканців досить стійкої соціальної організації, поклонанні всебічно контролювати життєдіяльність в межах цієї території, захистити не тільки її мешканців та природні ресурси, а й похованих, які символізували непорушний зв'язок живих із батьківщиною, тобто рідним краєм. Кладовище з цього часу стає символом єднання людини з землею.

Статевовікова структура та просторове розміщення поховань Надпорізьких могильників також не залишають сумнівів щодо патріархальних відносин серед населення, яке їх залишило. Так, у 1-му Василівському могильнику в Надпоріжжі поховані виключно чоловіки (принаймні лише троє з 24 похованих викликають сумнів щодо визначення статі). Більшість небіжчиків — це чоловіки зрілого віку, які поховані не-

великими компактними групами по 2 — 4 особи в кожній. Місця поховання таких груп, імовірно, були кладовищами чоловіків однородової общини, а могильник у цілому — племінним кладовищем.

3-й Василівський могильник відрізняється від вищеприданого як складом, так і структурою поховань. Тут поховані чоловіки, жінки й діти. Жіночі поховання на могильнику розташовані в його центральній частині, тоді як чоловічі групами їх оточують, ніби захищаючи від ворогів. Діти поховані як з чоловіками, так і з жінками. Знахідки поховань дітей із чоловіками, можливо, свідчать про громадське усві-

Чоловік із поховання в мезолітичному могильнику Василівка III в Надпоріжжі (реконструкція Г. В. Лебединської)

Чоловік із поховання в мезолітичному могильнику Волоське в Надпоріжжі (реконструкція Т. С. Сурніної)

домлення чоловічої лінії спорідненості у процесі становлення патріархальних відносин.

Свого часу А. Д. Столяр, вивчаючи матеріали 1-го Василівського могильника, дійшов висновку, що помітна перевага чоловічих поховань може бути наслідком як патрилокального шлюбу, так і виникнення військової чоловічої організації, що склалася серед місцевого населення для протидії чужинцям. Останніх у Надпоріжжі й узагалі в Подніпров'ї було чимало, про що, зокрема, свідчать дані антропології.

Дослідження Г. Ф. Дебеца, Т. С. Кондукторової, І. Й. Гохмана та ін. показали, що людина, похована в колективних некрополях Надпоріжжя, була

неоднорідною за своїм антропологічним складом. Так, небіжчики з могильника Василівка I і частина небіжчиків із Василівки III характеризувались високим зростом, видовженим високим мозковим черепом із сильно розвиненим м'язовим рельєфом, широким обличчям і середнім за шириною носом, тобто рисами так званого «протоєвропейського» типу, носії якого значною мірою успадкували зовнішність кроманьйонців. Що ж до похованих у Волоському могильнику, то вони виділялися видовженою, вузькою і високою мозковою коробкою, дуже вузьким, витягнутим обличчям з високими орбітами та носом, що різко виступав з його площини. Таке поєднання ознак Г. Ф. Дебец назвав «давньосередземноморським» типом, відзначивши, що він, імовірно, сформувався в Передній Азії та Закавказзі. Звідти його носії частково мігрували до Африки, а частково — на Північ, зокрема в Надпоріжжя.

Складна етноісторична ситуація в даному регіоні України не виключала збройних сутичок між різними групами населення, передусім, між місцевою людністю і племенами, які просувалися з різних напрямів у багату природними ресурсами долину Дніпра. Таке припущення підтверджується знахідками небіжчиків зі слідами насильницької смерті у мезолітичних похованнях Надпоріжжя.

Наконецьки стріл, виявлені в кістках похованих, за стилем оформлення належали не місцевому, а зайшлому населенню. Захист племінної («кормової», батьківської) території в час, коли поступово наростала екологічна криза, безперечно, набув першочергового значення. Тому виникнення військової організації у мезолітичного населення Надпоріжжя може вважатися цілком імовірним. Консолідація чоловіків для захисту племінної території могла мати місце і в інших племінних об'єднаннях. Проте найімовірніше, що контакти між різними етнічними спільнотами в мезоліті були здебільшого миролюбними та спокійними.

Таким чином, як показує

Жінка з ампутованими фалангами мизинців із мезолітичного поховання в печері Мурзак-Коба у Криму (реконструкція М. М. Герасимова)

аналіз археологічних джерел, утворення племінної організації пов'язане зі стабілізацією густоти населення, появою осілости, швидкої напочатку й відносної, розвитком поняття спільної племінної («кормової») території, складанням режиму її раціонального використання та захисту від посягань чужинців, а також і з формуванням нового ставлення до землі як батьківщини.

Нова соціальна організація мала складний, нестійкий та суперечливий характер. З одного боку, в цей час завершився розпад великих первісних общин пізнього палеоліту, на місці яких виникли невеликі однородові общини (2 — 4 сім'ї). З іншого — досить виразно простежується на новій основі об'єднання малих общин у племена, які на початку формування навряд чи були стійкими соціальними об'єднаннями. Вони виникали на різних територіях, розпадались, з'єднувалися знову в залежності від конкретних історичних ситуацій, що було характерно для більшості молодих, ще не цілком сформованих соціальних об'єднань, у тому числі й ранніх державних утворень.

На сучасному етапі вивчення мезолітичної епохи надзвичайно важко дослідити характер зв'язків між різними структурами в племені. До того ж вони були різними в різних регіонах. В одних випадках, як це спостерігається на Подніпров'ї, плем'я мало чіткі структури управління, без яких неможливо уявити собі військову організацію, в інших — як було показано на прикладі межиріччя Дунаю та Дністра, це була соціальна організація, яка регулювала на більш «демократичних» засадах лише шлюбні та ідеологічні уявлення при відносно вільних господарських стосунках. У лісовій та лісостеповій зонах, виходячи з даних етноісторичного аналізу, племінні об'єднання мали тимчасовий, нестійкий характер.

Етнологи визначають плем'я як стійку сукупність людей, яка історично склалася на певній території і характеризується відносно стабільними особливостями мови та культури, а також усвідомленням своєї єдності й відмінності від інших подібних об'єднань (самосвідомість), що фіксується в самоназві (етнонімі).

В цілому первісна община, як основа економічної і соціальної організації первісного суспільства, мала різні конкретні-історичні форми в пізньому палеоліті і мезоліті. Проте в усіх випадках її основним елементом залишалась група споріднених сімей, колективна воля яких відіграла вирішальну роль в організації виробництва і в повсякденному житті.

Вся влада в первісному суспільстві концентрувалася в общині. Плем'я та інші соціальні утворення (рід) здебільшого не мали органів управління. Як виняток, племінна рада з

представників общин або родів могла утворюватися на період небезпеки, коли виникала необхідність спільних дій, з метою збереження та перерозподілу життєво важливих об'єктів, або у випадках порушення ustalених норм поведінки якоюсь групою чи навіть окремим членом об'єднання.

Виникнення влади зумовлювалося, перш за все, необхідністю регулювання життєдіяльності соціально-економічної організації, якою була первісна община, з метою збереження цілісності даного соціального організму, захисту його від впливу руйнівних зовнішніх і внутрішніх чинників, упорядкування його функціонування в межах самої первісної соціальної системи. Таким чином, необхідність влади, безперечно, відчувалася вже на ранніх етапах виникнення егалітарних суспільств незалежно від їхньої чисельності.

Дослідженнями американських етнологів доведена закономірність змін у структурі прийняття рішень у залежності від збільшення організаційних розмірів потестарних суспільств. З'ясувалось, що неієрархічно організовані групи виявляють більше здатності до прийняття рішень, ніж такі самі групи з ієрархічною організацією, що, ймовірно, пов'язано з обмеженістю індивідуальних здібностей у первісних людей щодо обробки інформації.

Очевидно, неієрархічну структуру мала система управління у праобщині, в якій влада лідера була мінімальною і поширювалася лише на окремі структури громадського виробництва. Суттєвою перешкодою на шляху становлення лідерства на цьому етапі розвитку суспільства було суперництво між членами соціальної організації, зумовлене порушеннями об'єктивно необхідних пропорцій суспільного виробництва і споживання. Водночас викорінювання зоологічного індивідуалізму шляхом запровадження влади і володарювання стало єдиною можливим засобом збереження колективу і забезпечення його біологічного відтворення.

На стадії ранньопервісної общини об'єктивною основою становлення примітивного народовладдя, коли ще не сформувалася відокремлена від народу влада професійних керівників, була відсутність розмежування сфер суспільного життя. Тут не було ще розподілу влади на господарську, військову, судову. Лідери поряд зі всіма общинниками брали участь у суспільному виробництві і не мали ніяких пільг у споживанні. Влада здійснювалася шляхом вільного волевиявлення всіх членів общини. В ній були відсутні владні відносини будь-якого рівня, а такі найважливіші категорії, пов'язані зі здійсненням влади, як керівництво, управління, авторитет, створювали певну синкретичну єдність.

Особлива увага в цій проблематиці приділяється визначенню статевого співвідношення щодо влади і володарювання в первісній общині. Ще донедавна безперечний пріоритет тут належав жінкам, аж до неподільного панування матріархальних відносин. Новітніми дослідженнями доведено, що в суспільствах мисливців і збирачів, виходячи з потреб ефективності суспільного виробництва і організаційних форм функціонування общини, перевага надавалася діяльності чоловіків. Окрім мисливства, вони займали чільні позиції в захисті общини, виробництві знарядь праці, відігравали провідну роль у консолідації общини. Чоловіки були пов'язані з общинною землею не тільки економічними, а й ідеологічними інтересами — це їхня батьківщина, яку вони мали оберігати від усіляких негараздів.

Однак провідну роль чоловіків у ранньопервісній общині, як і патріархальні відносини в сім'ї, не слід ототожнювати з патріархатом чи з будь-яким домінуванням чоловіків у колективі. Водночас не варто перебільшувати й значення жінки в первісній общині, посилаючись на якісь малозрозумілі «обставини» з визнанням батьківства в первісному суспільстві. А. Д. Столяр визначає «матріархат» ранньопервісної общини як світоглядну ідеологію, яка не дає ніяких підстав для твердження про особливий стан «звичайної» жінки в суспільстві того часу. Далі він зазначає, що навіть значно пізніше патріархат не переставав бути жорстокою чоловічою тиранією, незважаючи на те, що фантастичний образ «жінки взагалі» займав завжди особливе місце.

Домінування в суспільстві чоловіків, жінок чи будь-якої іншої соціальної групи взагалі не притаманне стадії раннього егалітарного суспільства. Водночас слід пам'ятати, що будь-яка влада споконвічно асиметрична, що вже само по собі визначає відсутність «автоматичної» рівності на будь-якому етапі розвитку суспільства. Однак асиметрія владних відносин і нерівність функцій членів суспільних структур якісно відмінні на різних ступенях розвитку потестарної організації.

Необхідно також зважити на те, що відношення влади і володарювання в ранньопервісній общині поширювалися, передусім, на соціальні осередки (чоловіків і жінок, дітей і дорослих, родичів та свояків і т. ін.), підкоряючи тим самим особисті інтереси інтересам колективу.

Важливим моментом, який регулював стабільність поведінки окремих індивідумів у групі щодо влади, були первісні мононорми. А. І. Першиц визначає мононорми як малодиференційоване синкретичне поняття, яке включає в себе мораль, і етикет, і зародки права.

Влада в ранньопервісній общині концентрувалася у дорос-

лій її частині. Для керівництва того часу за наявності фактичного лідера було характерним широке врахування думок і побажань усіх дорослих членів колективу й ухвалення спільних рішень. Проте це не виключало значну роль лідера в організації повсякденного життя й, передусім, виробництва.

Лідер у такій ситуації завжди прагнув досягти загальної злагоди до прийняття остаточного рішення, не порушувати плани окремих людей і груп в общині, намагався не втрачати своєї гідності. Найбільший вплив лідер мав на молодь і своїх родичів. Здебільшого лідером був досвідчений, вправний мисливець, який, крім того, добре знав звичаї своєї общини, мав навички організаторської роботи, користувався повагою всіх членів общини, психологічно був придатним до керівництва. Найчастіше такого лідера в сучасній історіографії називають старійшиною. Проте це зовсім не означає, що йдеться завжди про стару людину, нездатну самостійно займатися трудовою діяльністю. Хоча в окремих випадках траплялися й такі старійшини, які були старими за віком, зате вони мали багатий досвід й пошановувалися членами общини.

Вплив старійшин на життєдіяльність общини теж бував різним і залежав від багатьох чинників. Проте їхня влада не була формальною. Старійшина справді не мав ніяких переваг при розподілі продуктів виробництва і здобичі, в першу чергу. Однак його мали поважати, йому підкорялися всі члени общини, а також гості і представники інших общин, бо він уособлював не свої особисті інтереси, а інтереси всіх членів общини, і в першу чергу її дорослої групи. Зневажливе ставлення до старійшини у деяких народів каралося дуже суворо. Старійшини здебільшого уособлювали общину на всіх представництвах за її межами.

Духовна культура. Особливе значення у вивченні історії первісного суспільства мають дослідження, пов'язані з відтворенням рівня розвитку інтелекту і духовної культури первісної людини, її намаганнями пізнати навколишнє середовище, світ узагалі, знайти своє місце в ньому. Сам по собі процес зростання інтелектуального й духовного потенціалу в суспільстві був украй складним і суперечливим. Він зумовлювався багатьма чинниками і мав різні конкретно-історичні прояви.

Проте, спираючись на попередні дані про творчу діяльність первісної людини, спробуємо відтворити деякі моменти її буденного життя, залучивши при цьому всі більш-менш вірогідні свідчення про її духовну й інтелектуальну діяльність.

Раціональні знання. Як відомо, близько 3 млн років людина день у день виготовляла із каменю мисливську зброю та інші знаряддя праці. Наприкінці мезоліту ці знаряддя були не тільки значно ефективнішими, аніж попередні, а й естетично-досконалішими. Вони здебільшого були оброблені й підігнані з ювелірною точністю і великою майстерністю.

Однак справа навіть не в цьому. Перш ніж зробити ефективну й естетично досконалу зброю, людині необхідно було добре знати і вміти оцінювати якості кам'яних порід, що, безумовно, сприяло накопиченню мінералогічних знань. Із безмежної кількості гірських порід людина поступово навчилася відрізняти не лише ті, які могли бути подальшій обробці з метою виготовлення необхідних знарядь (й до того ж відповідної якості), а й ті, що могли бути ефективно використані на будівництві різноманітних споруд із застосуванням каменю та інших матеріалів.

Проте цим не обмежувалися знання первісних людей щодо властивостей гірських порід. На поселеннях первісної общини знайдені численні уламки перепаленого дрібнозернистого озалізного пісковика, темно-бурого мергелю, вохри, а також фарборозтирачі, товкачі для фарб, дрібні вістря, трапедії. Розтерті на порошок перепалений пісковик, мергель, вохра використовувалися як барвники для розмалювання одягу, а також для татуювання та розмалювання тіла людини при обрядових церемоніях. Червоні, близькі до кольору крові, вони часто супроводжували мертвих у похованнях на мезолітичних могильниках Надпоріжжя та Криму. Навряд чи можна сумніватися в тому, що перші пошуки людини в хімічній галузі були пов'язані саме з виготовленням мінеральних барвників.

Накопиченню знань із географії та біології сприяли необхідність удосконалення мисливського промислу та процесу розчленування і обробки туш мисливської здобичі. Мисливець мав добре знати не тільки особливості рельєфу місцевого полювання і вільно орієнтуватися в просторі, а й склад та звички різних представників тваринного світу, біологію розмноження промислових тварин, склад і істивні якості рослин. Без цих знань важко було успішно вести мисливсько-збиральницьке господарство й неможливо було б у подальшому перейти до доместикації рослин і тварин.

Розвиток виробництва також зумовлював потребу в подальшому удосконаленні математичних та астрономічних знань. Останнім часом археологи дійшли висновку, що значна частина пізньопалеолітичних та мезолітичних виробів із кісток та витворів мистецтва, які були свого часу «при-

крашені» різноманітними зарубками, ямками, хрестиками, крапками тощо, відображає процес становлення і розвитку системи лічби та календарних (астрономічних) уявлень у первісному суспільстві.

Передумови розуміння необхідності кількісних уявлень і операцій визрівали у повсякденному житті первісної людини і були пов'язані з її практичною діяльністю: розчленуванням крем'яної сировини, розподілом продуктів мисливського промислу, складанням із окремих частин наконечників стріл, спорудженням жител тощо. Математичні уявлення на основі цих спостережень почали складатися, ймовірно, ще в ранньому палеоліті. Під час пізнього палеоліту та мезоліту первісна людина, безумовно, вже досить вільно володіла навичками лічби, що знайшло своє відображення в численних графічних витворах того часу.

Наведемо спочатку декілька прикладів математичних знань народів синполітейних суспільств. Скажімо, бушмени знали цифри 1, 2, 3, 4. Вогнеземельці рахували до п'яти. Австралійці мали «систему» понять для визначення чисел 1, 2, 3. П'ять передавалося як 2 плюс 3. Кількість більше десяти передавалася узагальнюючим поняттям «багато». Аналіз пам'яток мистецтва пізнього палеоліту дав можливість з'ясувати, що первісні люди мали дві системи лічби: п'ятеричну та семиричну (3 плюс 4).

П'ятерична система, на думку дослідників, походить від біологічної будови тіла людини — п'ять пальців на кінцівках. Семирична, — ймовірно, пов'язана з усвідомленням кількості днів місячного циклу, в якому сім днів відміряють чотири фази місяця. Усвідомлення палеолітичною людиною місячного календаря підтверджується також аналізом деяких гравійованих абстрактних сюжетів, які мають ритмічне повторювання означок різного роду в кількості 28-ми, та більш-менш натуралістичне зображення місяця в різних фазах.

Так, на одному з уламків кістяних наконечників з мезолітичного поселення Мирне чітко помітні чотири групи насічок. Три з них складаються з ромбоподібної фігури в центрі, біля гострих кутів якої зверху і знизу нанесені по чотири або три паралельні насічки. Чітка ритміка графічних композицій, безперечно, є відбитком досить сталих математичних знань, передусім розвиненої системи лічби, операційними одиницями якої були числа 4 й 3, та геометричних надбань. Напевне, ці геометричні композиції мали магічне значення й водночас могли бути відображенням досить складних календарних (астрономічних) уявлень.

Досить вірогідно доведено також знання палеолітичною

людиною сонячного календаря, джерелом вивчення якого є такі твори мистецтва палеолітичної людини, як гравійований браслет із бивня мамута, знайдений в Мізині, та орнаментована пластина з бивня мамута, виявлена в дитячому похованні на поселенні Мальта в Сибіру. Водночас дрібні виміри часу (скажімо, година) первісною людиною не усвідомлювались. Час визначався частинами доби, наприклад: світанок, полудень, день, вечір, ніч. Рік розподілявся за сезонами, пов'язаними з виробничим циклом.

Увага до сонця і місяця була викликана, мабуть, не стільки потребами часових вимірювань, скільки необхідністю орієнтуватися на місцевості під час мисливських та збиральницьких мандрівок.

Добре орієнтування на місцевості не підкріплювалося чітким вимірюванням відстаней. Великі відстані вимірювалися днями подорожі, менші — польотом стріли чи списа, ще менші — довжиною конкретних предметів і частин тіла людини, від чого походять такі міри довжини як, скажімо, «лікоть» чи «фут».

Первісна людина володіла елементарними знаннями з медицини, необхідними для того, щоб уміти швидко надати медичну допомогу потерпілим. Так, австралійці вміли лікувати переломи шляхом накладання шин та фіксуючих пов'язок. Вони припиняли кровотечу жиром яшірки, попелом та павутинням. Висмокували кров та припікали рану, щоб нейтралізувати дію отрути після укусу змії. Нежить лікували паровою лазнею, яку влаштовували в такий спосіб: викопували в ґрунті яму, в яку сідала людина. Поруч із хворим в яму ставили дерев'яну посудину з водою, в яку кидали розпечене каміння, а потім закривали яму зверху, щоб людина могла прогрітися гарячою паром. Хворобу шлунку лікували касторовим маслом, евкаліптовою смолою, цибулиною орхідеї. Застосовували первісні люди і психотерапевтичні методи лікування, коли лікування завершувалось наказом встати і приступити до роботи.

Оригінальний звичай простежений С. М. Бібіковим під час дослідження парного мезолітичного поховання у гроті Мурзак-Коба у Криму. В процесі розкопок та анатомічного вивчення жіночого кістяка було з'ясовано, що в небіжчиці були ампутовані дві останні фаланги на мизинцях обох рук, причому ампутацію було зроблено ще за життя жінки, й, очевидно, вона мала обрядове значення. Цей звичай був досить поширений серед населення різних континентів і в різні історичні часи, від палеоліту до середньовіччя включно, й мав різне ідеологічне навантаження, що певною мірою утру-

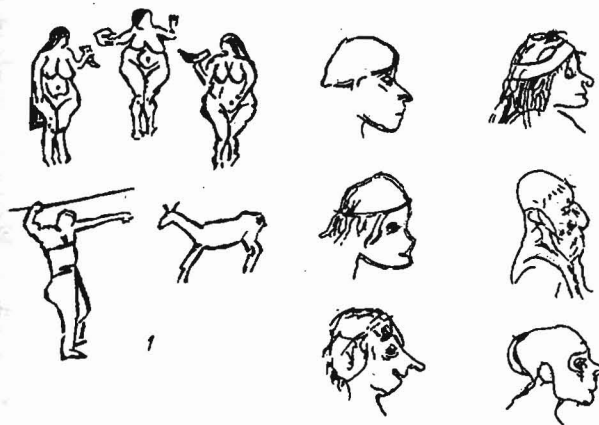
днею конкретизацію обрядових уявлень, якими керувалися мешканці гроту при його виконанні.

У зв'язку з описаним обрядовим каліцтвом, виділимо ще один аспект інтелектуального розвитку мезолітичної людини. Незважаючи на негативну оцінку факту ампутації, сама по собі вона засвідчує певні досягнення хірургічної практики первісної людини. Крім ампутації кінцівок, на остеологічних матеріалах мезолітичного часу простежені трепанація черепа, виривання зубів, лікування переломів тощо. Досить високий для тієї доби рівень практичної хірургії, очевидно, супроводжувався значними досягненнями і в інших галузях медичної практики та фармакології, які складно простежити на археологічних матеріалах.

Безперечно, зростання раціональних знань знаходило своє відображення передусім у розвитку мови. Слід зауважити, що різноманітність словникового запасу первісних людей надзвичайно велика, навіть із точки зору розвиненої мови сучасної людини. Так, мови аборигенів Австралії налічують понад 10 000 слів. Щоправда, в мовах австралійців відсутні узагальнюючі поняття вищого рівня («рослини», «тварини» тощо). Водночас у них є поняття середнього рівня узагальнення («дерева», «трава», «чагарник», «ящірки» й таке ін.). Багатство мовного складу зумовлене конкретною формою мислення, яке потребує великої кількості конкретних понять. Так, арктичні мисливці на морського звіра та оленя карібу мають окремі слова для визначення різного стану снігу: свіжа пороша, наст, пороша по насту, сніг, який почав танути, сніг, який почав знову замерзати, тощо.

Мистецтво. Поява палеолітичного мистецтва в цілому збігається з початком пізнього палеоліту. Згадані вище передумови виникнення мистецьких творів у мустьєрський час відбивають поступовий процес накопичення досвіду в образотворчому відображенні навколишнього середовища. Розвиток палеолітичного мистецтва добре простежується протягом існування ранньопервісної общини: від простих, прокреслених або промальованих ліній, зображень частин тварин чи людей на початку пізнього палеоліту — до складних багатокольорових композицій кінця пізнього палеоліту та стилізованих і схематичних зображень у мезоліті.

Образотворче мистецтво поділяється на живопис, гравіювання, барельєф та скульптуру, а також на монументальне мистецтво (живопис та гравіювання на стінах печер) і мистецтво малих форм (невеликі твори мистецтва з каменю, кістки, рогу або зображення на знаряддях праці та предметах побуту). За складом творів мистецтва, формою та стилем

Зразки образотворчого мистецтва палеолітичної доби:
1 — магічна сцена з барельєфів Лосселі; 2 — гравіювані зображення людей

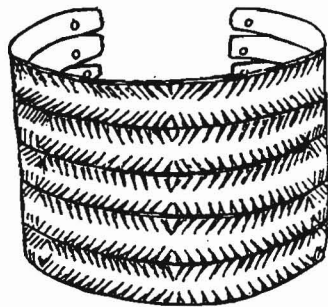
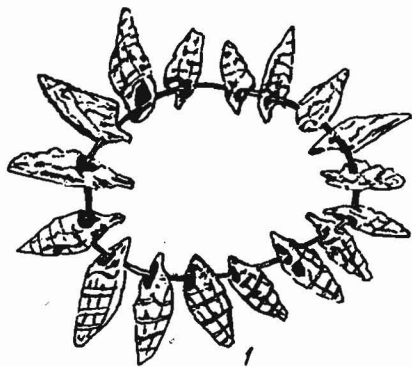
зображень дослідники виділяють декілька провінцій: франко-кантабрійську, середземноморську, східну тощо.

Франко-кантабрійська провінція міститься у приатлантичній Європі, перш за все у Франції та Іспанії. Саме тут виявлені всесвітньовідомі печери з реалістичним живописом і гравіюванням (Альтаміра, Ляско, Ніо та ін.).

Середземноморська провінція займає Італію, південь Франції та південно-східну Іспанію. Її можна розглядати як периферію франко-кантабрійської провінції. Мистецтво на цій території відрізняється більшою схематичністю зображень. Крім того, у цьому регіоні виявлено велику кількість зображень кистей рук людини.

Східна провінція простягається від Середньої Європи до Сибіру. Оскільки в цьому регіоні менше печер, тут більшого розвитку набули скульптурні зображення та орнаментальне гравіювання по кістці. Живописні твори виявлені лише в печерах Уралу (Капова та Ігнатіївська). Твори печерного мистецтва віднайдено, як правило, у глибині печер. У печері Ніо (Франція), наприклад, вони розташовані на відстані близько 500 м від входу. Зображення окремих тварин або сюжетні елементи утворюють складні композиції, об'єднані не лише зоровим рядом, а й спільною ідеєю. Такі ділянки печер, очевидно, були культовими місцями, де в пітьмі, при штучному освітленні первісні люди здійснювали магічні обряди із залученням цих зображень. У контексті ці зображення мали передусім знакову функцію, і лише поступово, з розвитком поліхромності та удосконаленням форм і техніки

зображень формувалося їх естетичне сприйняття, що власне й дає підстави говорити про мистецтво у прямому розумінні цього слова.

Прикраси палеолітичної людини:

1 — намисто з викопних мушель; 2 — браслет із бивня мамута

У розвитку палеолітичного мистецтва розрізняють чотири хронологічні стилі: 1) 32 — 27 тис. років тому — нечисленні зображення голів або передніх частин тварин у техніці гравіювання; 2) 26 — 22 тис. років тому — поява нових жанрів: скульптури та живопису; 3) 21 — 17 тис. років тому — поступовий розвиток усіх жанрів; 4) 16 — 10 тис. років тому — розквіт палеолітичного мистецтва. На цей час припадає близько 70 відсотків відомих зображень.

Розвиток живопису на території України в палеолітичний час відбувався іншим шляхом, на відміну від тих регіонів, де зафіксовані найкращі зразки поліхромних витворів палеолітичного мистецтва. Використання фарби тут було досить поширеним, проте живопис, як і гравіювання, мав в основному орнаментальний характер.

Яскраві зразки орнаментального живопису зафіксовані в Мізині, де в одному з жител знайдена компактна група кісток мамута (лопатка, дві нижні щелепи, стегнова, тазова кістка, уламок лобної частини черепа), розписаних червоною вохрою. Основні елементи розпису — хвиляста лінія, зигзаг, кут, паралельні прямі та похилі лінії. У схожій техніці виконано стилізоване зображення вогню (багаття) на черепі мамута біля входу в перше Межиріцьке житло.

Крім вохри різних відтінків — від темно-вишневого до світло-рожевого, використовувалась жовта вохра, чорна фарба (окис марганцю і сажа) й біла фарба (мергель). Чорною фарбою пофарбовані в Мізині деякі скульптурки і браслет.

Зафіксовані інструменти для розтирання фарб (товкачі, розтирачі) та своєрідні «олівці» — брусочки та багатогранники вохри, огранені у процесі розтирання і використання.

В Україні настінний живопис виявлено тільки в одному місці. Це Баламутівська печера на правому березі Дністра (Чернівецька обл.). На стінах цієї карстової печери відкрито близько шестидесяти груп стилізованих монохромних малюнків, зроблених сажею. Розміри зображень невеликі — до 25 см. Розрізняється три групи сюжетів: антропоморфні зображення, зооморфні, лінійно-геометричні. Розпізнаються образи рогатих людей з піднятими руками, зображення лучників.

Гравіювання здебільшого використовували для оформлення орнаментальних композицій, нерідко досить складних.

Надзвичайно цікава знахідка була виявлена В. В. Хвойкою на Кирилівському поселенні (м. Київ), на відстані 120 м від основного розкопу, серед невеликого скупчення культурних решток. У складній гравіюваній композиції із заштрихованих полів, зигзагів, хвилястих ліній, «рахівних лінійок», драбинок деякі дослідники вбачають зображення води, черепахи, голови мамута, з вписаною в неї головою птаха — типу лелеки або журавля. Цей сюжет розглядається як відображення трьох сфер природи, що оточували первісну людину: земної — повітряної — водяної.

Не менш складний сюжет вигравіюваний на уламку бивня з Межиріч. Дехто з дослідників убачає в ньому зображення чотирьох жител поселення, на думку інших ідеться про запис результатів спостережень за зміною сезонів та циклів.

Значне місце в мистецтві палеолітичної людини займали жіночі статуетки, які виготовлялися, переважно, з бивня мамута, а інколи з каменю, вапняку, бурштину. Як правило, вони були невеликі за розміром. Найбільші екземпляри не перевищували 20 см. Серед жіночих зображень також розрізняються натуралістичні та стилізовані.

Найбільша кількість жіночих зображень знайдена в Мізині (близько 20). Всі вони виготовлені з бивня мамута. Це невеличкі статуетки завбільшки переважно 5 — 10 см. Найменші з них всього 2,3 см заввишки, найбільші — 14,5 см. Розміри статуеток, можливо, відбивають віковий склад жінок общини (дівчата, жінки, літні господині та берегині дому). Об'ємні стилізовані орнаментовані скульптурки мають складну композицію, що відображає торс та гіпертрофовані форми таза. Інші типи фігурок, навпаки, відрізняються надмірно великим торсом у порівнянні з тазом.

Дві статуетки з Добранічівки виготовлені з бурштину (більша) і з пісковіку (менша). Фігурки за формою нагаду-

ють мізинські, але без орнаменту. Схематизована статуетка з мергелю знайдена в Молодово V. За О. П. Чернишем, вона являє собою фігуру жінки в одязі з капюшоном.

Серед численних пам'яток мезолітичного часу особливе місце посідає своєрідний археологічний комплекс Кам'яної Могили, розміщений на відстані 15 км північніше Мелітополя. Незвичним є вже само розташування пам'ятки. Високий піщаний пагорб, укритий великими кам'яними брилами, виразно виділяється серед широкої рівнини заплави р. Молочної, привертаючи до себе увагу мандрівників. Міс-

Жіночі статуетки доби верхнього палеоліту:
1 — стилізоване зображення жінки-птаха; 2 — стилізоване зображення; 3 — натуралістичне зображення

цеве населення охоче розповідає захоплюючі легенди про фантастичне утворення Кам'яної Могили та про багатющі скарби, заховані героями чи розбійниками під її скелями. Таке вражаюче явище природи не обійшли увагою і стародавні мешканці приазовських степових просторів.

Проте не сам по собі велетенський кам'яний пагорб привертає до себе увагу археологів, а оригінальні зображення, що вкривають брили пісковика у гротах Кам'яної Могили, та інші загадкові знахідки, вкриті лінійно-геометричним орнаментом, яких за більш ніж столітню історію дослідження Кам'яної Моги-

ли знайдено понад тисячу. Проте до останнього часу серед дослідників існують різні точки зору щодо хронології зображень та їхнього історичного змісту. Не викликає сумніву лише той факт, що гроти Кам'яної Могили були культовим місцем, де протягом багатьох століть первісні мешканці відправляли якісь особливі обряди, що відповідали їхнім ідеологічним уявленням.

Не торкаючись згаданих вище дискусійних проблем, звернемо увагу лише на одну групу зображень у «Гроті бика» (деякі дослідники називають його «Гротом мамута»). Центральне місце за розмірами тут займає зображення пораненого стрілами чи списами бика (тура) в бойовій позі. Місця «влучення» стародавній художник акцентував штучними за-

Композиція з чотирьох биків на стелі «Грота бика» в Кам'яній Могилі

глибленнями на корпусі тварини. Поруч розміщуються ще декілька окремих композицій. Насамперед, це коло з чотирьох биків, які теж «тримають» оборону. Далі, один за одним, ідуть три олені; зображені також коні, хижакі, гратчас-ті загорожі, протерті заглиблення. Над фігурами людей і заглибленнями височить постать мисливця-заклинателя.

Імовірно, що композиції «Грота бика» пов'язані з мисливською магією. Схематизоване, але цілком розпізнаване зображення тура дає підстави припустити датування композиції грота пізнім мезолітом, коли тур широко заселив сте-

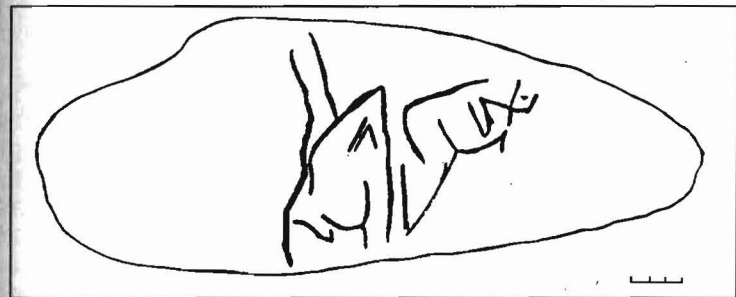
пові простори України і став головним об'єктом полювання мешканців цих районів.

Схематична манера виконання зображень на Кам'яній Могилі заслуговує на особливу увагу. Стилiзація та схематизм у первісному мистецтві зумовлювалися переходом первісних митців від зображень конкретних об'єктів до узагальнюючих образів, що пов'язано із запровадженням лука та стріл, розвитком засобів полювання та значним розширенням об'єктів мисливського промислу. Відображення цих змін бачимо, зокрема, і на зазначених композиціях. Поряд зі схематичними та стилізованими, з'являються зображення до такої міри стилізовані та умовні, що розкрити їхнє смислове значення досі не вдалося. Ці зображення, прості за формою та складні за змістом, свідчать, що в мезолітичну добу сформувався новий тип мислення, спроможний глибше аналізувати навколишнє середовище і місце в ньому людини з її складними і суперечливими ідеологічними уявленнями.

Складні міфічні уявлення мезолітичного населення України знайшли своє втілення в чурингах, виявлених у значній кількості на Кам'яній Могилі, на місцезнаходженні Балін Кош у Криму та в інших місцях України. Чуринги (мовою австралійського племені аранда) — це особливі камені або дощечки з вирізаними чи намальованими на них знаками, які переходять у спеціальних таємних сховищах і символізують приналежність їхніх власників до конкретної тотемної групи. В. Н. Даниленком розкопаний на Кам'яній Могилі окремих «Грот чуринг», де знайдено близько сорока кам'яних, прикрашених лінійно-геометричним орнаментом, виробів різних розмірів у вигляді різноманітних порід риб. Виявлені чуринги і в інших місцях Кам'яної Могилі. З'ясування ідеологічного змісту цих знахідок стане можливим лише в процесі дальших археологічних досліджень.

Мисливсько-збиральницький спосіб життя сприяв формуванню у первісної людини уявлень про її невіддільність від навколишнього середовища. Людина природно сприймала себе як частину навколишнього світу й переносила на довкілля властивості своєї природи. На цьому підґрунті сформувалися основні форми світогляду первісного суспільства: тотемізм, анімізм, магія, фетишизм.

Тотемізм (мовою північноамериканських індіанців оджубве — «його рід») — віра в надприродний зв'язок та кровну спорідненість родової групи з якимось видом тварин, рослин, предметом чи навіть явищем природи, що вважається прабадьком, родичем, покровителем та другом, який оберігає рід та допомагає йому. У зв'язку з цим можна

«Грот чуринг». Рибоподібна чуринга з лінійними прокресленнями. Можливий антропоморфний сюжет

пригадати відому формулу Мауглі: «Ми однієї крові — ти і я». Тотемом називається саме такий першопредок або його зображення чи символ. Із тотемом спілкувалися, на нього намагалися вплинути за допомогою магії.

Тотемі, як міфічні першопредки, уявлялися напівлюдино-напівтвариною. Вони існували в міфічні часи. Першопредки мандрували по своїй власній території, на якій потім мешкала тотемічна група. Те місце, де, за переказами, першопредок з'явився на світ, залишалось тотемічним центром

групи. Тобто тотемічна територія вважалася територією існування групи. Зберігання тотемічного центру вважалось передумовою нормального існування тотемічної групи.

Поява дітей також пов'язувалася з діяльністю тотемічного прашура, який начебто вселявся в жінку та відроджувався в дитині. При появі дитини для неї знаходилась чуринга, як утілення її душі, яка водночас є часткою душі тотема. Всі чуринги членів племені зберігалися поблизу тотемічного центру в чурингосховищі.

Магія (від грец. — чаклунство) — віра в можливість впливати на життя за допомогою магічних дій або заклинань. Магія в уявленні первісної людини поділялася на позитивну (корисну) і негативну (шкідливу).

Цікаві залишки обрядових дій досліджені в печері Тюк д'Одубер (Франція). На підлозі печери виявлені глиняні зображення бізонів. Навколо них численні відбитки слідів людей з характерним важким приступом на п'яту. Більшість слідів належить підліткам 10 — 12 років. На думку дослідників, тут проводили посвячення підлітків (ініціації) в таїнства магічного впливу на основний об'єкт промислу — бізона.

Археологічний комплекс, пов'язаний з обрядово-театралізованим святом мисливців на бізона, досліджений на палеолітичному поселенні Анетівка II (на Південному Бузі). Поселення складається з трьох функціонально і структурно різних частин. У західному секторі поселення проводили членування забитого бізона і розподіл його між учасниками церемонії. На невеликому округлому майданчику в центрі поселення розмальовувались та прикрашались безпосередні виконавці обрядових дій. Поруч виготовляли ритуальну зброю, прикраси, сакральні предмети.

Заключна церемонія свята відбувалась у східному секторі поселення. Тут до початку свята викладалося коло з шелепів бізона, у центрі якого на підпорках прилаштувалась голова бізона. Вся ця «споруда» була густо пофарбована червоною вохрою — символом крові та життя у первісних народів. Навколо цієї споруди розмальовані, прикрашені мисливці з факелами та списами здійснювали різноманітні магічні дії (ритуальне споживання м'яса жертвної тварини, імітація моментів полювання, співи, танці й т. ін.). Споживання м'яса священної тварини супроводжувалось збиранням її кісток і складанням у пофарбованому колі.

Вся обрядово-театралізована церемонія, відтворена за матеріалами Анетівки II, відбиває в людській свідомості складні явища взаємовідносин людини з природою і намагання людини вплинути хоча б ілюзорно на процеси взаємодії людей і природи.

Анімізм (від лат. — «душа», «дух») — віра в надприродні, нематеріальні утворення, що існують у матеріальній оболонці людей, рослин, тварин, різних явищ природи й становлять їхню суть. Згідно з уявленнями первісних людей, душа відносно самостійна. Вона може залишати тіло або переселятися з одного тіла в інше. Досить поширене трактування снів як самостійного існування душі. Відокремлена душа існує як дух.

Фетиш (від португ. — «талісман», «амулет») — певний предмет, який начебто має надприродну магічну силу. Відповідно «фетишизм» — релігійне пошанування такого фетиша, віра в його чудодійну силу та допомогу.

Вище зазначалося, якими значними соціальними змінами в житті тогочасної людності зумовлювалося виникнення мезолітичних могильників. Поряд із цим дослідники звертають увагу на їхнє певне ідеологічне значення. Так, аналізуючи положення та орієнтацію небіжчиків волосько-василівських могильників, Д. Я. Телегін дійшов висновку, що населення Надпоріжжя поклонялося сонцю і пов'язаному з ним теплу, а також вогню, який символізував домашнє вогнище з його затишком, теплом та спокоєм.

Завершуючи огляд духовної культури ранньопервісної общини зазначимо, що в цей час помітно зростає рівень раціональних знань первісної людини, поглиблюється її інтелектуальний потенціал, формуються складні ідеологічні уявлення, що знаходять своє відображення в нових проявах мистецтва та різних міфічних символах, які, здебільшого, поки що важко інтерпретувати.

ПІЗНЬОПЕРВІСНА ОБЩИНА

Часткова стабілізація господарського, соціального та культурно-історичного розвитку населення наприкінці мезоліту зумовлювалася, насамперед, тимчасовим підвищенням продуктивності мисливства, що було пов'язано з поширенням лука та стріл, розвитком ускладненого збиральництва, а також широким застосуванням ефективних знарядь праці для обробки його продуктів (зернотерок, товчаків, ступок і т. ін.) та сприятливими кліматичними умовами на початку голоцена. У свою чергу відносна стабілізація господарства спричинила зростання чисельності і густоти населення, стабільність його етнічного складу, виникнення соці-

ально-економічних структур, які регулювали не тільки внутрішні стосунки в общині, а й відносини між общинами різного рівня спорідненості.

Подальший розвиток суспільства потребував не тільки поліпшення технічного оснащення економіки, а й ретельнішого і цілеспрямованішого використання природних ресурсів обмежених територій, удосконалення внутрішніх і зовнішніх соціальних та економічних стосунків в общинах. Водночас слід зауважити, що в мезоліті вже досить чітко простежується нерівномірність господарського і соціального розвитку населення окремих регіонів ойкумени, зумовлена, передусім, різним складом і енергетичним потенціалом життєзабезпечуючих ресурсів цих регіонів та особливостями їхніх природно-кліматичних умов, що потребувало різних форм виробничих і соціальних зусиль для життєзабезпечення їхнього населення, а також призводило, як уже згадувалося вище, до всіляких локальних чи навіть регіональних криз.

Розв'язання складної економічної ситуації в цих регіонах було можливе лише на шляху трансформації засобів виробництва, пошуків нових джерел збільшення життєво необхідних ресурсів, удосконалення структури суспільства. Все це було реалізоване лише із запровадженням відтворюючого господарства, яке англійський археолог Г. Чайлд розглядає як аграрну (неолітичну) революцію — підгрунтя виникнення цивілізацій.

Разом зі зміною форми економіки у виробництві і побуті запроваджуються нові знаряддя праці, з'являються керамічний посуд, прядіння, ткацтво, удосконалюються система влади та управління в общині, що, у свою чергу, спричиняє трансформацію всієї системи життєзабезпечення, соціальної організації суспільства, його ідеології та духовної культури.

Проте новітні дослідження археологів показують, що всі ці зміни відбувалися поступово. З'ясувалося, що новації в економіці, соціальному житті та побуті суворо не детерміновані в часі, й можуть виникати у різній послідовності. Так, перші прояви відтворюючого господарства в Україні не завжди супроводжувалися виникненням кераміки («докерамічний» неоліт) або нових, зокрема шліфованих, знарядь праці (сокира, мотика тощо). Значно пізніше, ніж в інших регіонах, мешканці степів України освоїли прядіння і ткацтво. І все ж таки слід визнати, що всі корінні зміни, що сталися у неолітичний час в Україні, пов'язані, насамперед, із запровадженням скотарства та землеробства.

З розвитком землеробства та скотарства формується нове розуміння власності на землю, худобу та на продукти ви-

робництва. Особливу увагу общини тепер привертає розподіл надлишків продуктів громадського виробництва і промислу окремих представників общини, отриманих понад необхідний колективний продукт. Зростання чисельності общини та ускладнення процесу виробництва потребували вдосконалення системи управління, яка поступово ставала все більш складною та ієрархічною.

Виникнення скотарства і землеробства. Визнаючи вирішальну роль відтворюючих форм економіки в подальшому розвитку людства і становленні цивілізації, дослідники по-різному визначають час, передумови і центри виникнення землеробства та скотарства, характер їхнього поширення по земній кулі.

Передусім, існують труднощі з визначенням місця і ролі перших виявів приручення тварин і культивуації рослин у системі господарювання і життєзабезпечення первісного населення. Справді, як, наприклад, розцінити приручення собаки, яке, ймовірно, відбулося вже в пізньому палеоліті? Це був початок скотарства, його найранніша форма, чи лише зародження ідеї скотарства — як можливість спільного співіснування людини і тварини, з розвитком якої значно пізніше виникає само скотарство як система життєзабезпечуючого господарювання? На думку багатьох фахівців, собака в мисливському господарстві первісної общини — лише помічник людини під час полювання. У такому контексті її приручення можна визначити як один із засобів удосконалення мисливсько-збиральницького господарства. Якщо навіть визнати, що приручений собака в пізньому палеоліті міг бути використаний і як продукт харчування, то згідно з археологічними даними не тільки пізнього палеоліту, а й мезоліту його питома вага в загальному обсязі мисливської здобичі була мізерною.

Така ж ситуація простежується і з початком культивуації рослин. Етнологам відомі чимало народів, які просто доглядають за природними ділянками диких рослин. У багатьох випадках таке «господарювання» давало значний економічний ефект і, водночас, гальмувало зародження землеробства серед цих народів. Нагадаємо також про широке запровадження в пізньому палеоліті і в мезоліті так званого ускладненого збиральництва, що привело в деяких випадках наприкінці мезоліту навіть до виникнення посуду. Дійсно, як визначити таку форму господарювання, як уже культивуацію, хай ще і диких, рослин, чи як систему ускладненого збиральництва, але вже наближеного до землеробства?

Від з'ясування цих проблем залежить визначення часу

виникнення землеробства і скотарства. Деякі дослідники пропонують розглядати становлення відтворюючої економіки як довготривалий поступовий процес, протягом якого вони виділяють щонайменше три етапи:

1. Формування передумов виникнення землеробства і скотарства. Розширення ареалів розповсюдження видів диких тварин і рослин, придатних для приручення та культивування. Поява примітивних видів культивування рослин і приручення тварин. Час приручення собаки і запровадження ускладненого збиральництва.

2. Виникнення землеробства і скотарства в певних екологічних умовах окремих осередків ойкумени. На ранніх етапах у цих осередках відтворюючі форми господарства мали допоміжне, другорядне значення в життєзабезпеченні населення цих регіонів.

3. Землеробство і скотарство стають основою життєзабезпечення населення, відіграють провідну роль у подальшому розвитку суспільства.

Не з'ясовані до кінця й причини виникнення скотарства та землеробства. Так, більшість дослідників вважає основою виникнення відтворюючої економіки господарські потреби суспільства, що розвивається. Проте і в наш час дехто з науковців дотримується висунутої ще наприкінці XIX ст. ідеї про приручення тварин та культивування рослин із релігійних потреб, пов'язаних із виконанням певних ритуалів. Деякі дослідники взагалі вважають, що приручення тварин виникло з випадкових дій людини. Таких, наприклад, як утримання окремими людьми тварин-«любимчиків», чи взагалі в процесі розваги дітей із звірятами.

Цей цікавий феномен тяжіння малих звірів різних видів один до одного, і дітей людини в тому числі, поки що залишається недослідженим у психологічній науці. Проте він широко відображений у художній літературі. Згадаємо хоча б «Дитячий дім» С. Маршака, де в зоологічному саду разом розважаються левеня і вовченя, козеня і ведмежа та інші «діти», або «Мауглі» Р. Кіплінга. Очевидно, є всі підстави вважати, що приручення тварин розпочалося з привадження їхнього молодняка до стародавніх поселень. І в цьому випадку роль дітей, безперечно, була значною.

Проте більшість сучасних дослідників вважає, що виникнення відтворюючої економіки пов'язане з потребами дальшого розвитку суспільства й, насамперед, із необхідністю надійного і безперебійного забезпечення людства життєвими ресурсами, що виникла в умовах кризової ситуації розвитку господарства мисливців, рибалок та збирачів. Однак

виникнення землеробства та скотарства не завжди спричинювалося екологічною кризою. Необхідні були ще декілька передумов.

По-перше. Достатньо високий рівень розвитку технічних засобів і навичок ведення мисливсько-збиральницького господарства, з тим, щоб на початковому етапі domestикації (зміни відношення людини до майбутніх свійських тварин і рослин — догляд за ними, штучне відтворення й т. ін.) забезпечити більш-менш надійне надходження продуктів харчування. Інакше зберегти молодняк та засівний матеріал було б просто неможливо.

Такий рівень був досягнутий у мезоліті завдяки широкому запровадженню досконалої технології обробки каменю, кістки і дерева, появі ефективної мисливської зброї (лука зі стрілами) та нових знарядь для обробки продуктів збиральництва. Це забезпечило, як уже зазначалося вище, хай і тимчасову, проте вкрай необхідну в умовах екологічної кризи стабілізацію економіки первісних общин, що, зрештою, й дало можливість розпочати відтворення необхідних життєвих ресурсів.

По-друге. Достатньо високий рівень знання первісною людиною біології тварин і рослин, а також засобів зберігання продуктів харчування. Набута протягом багатьох тисяч років практика мисливсько-збиральницького господарства забезпечила первісній людині надійне знання механізму розмноження тварин і рослин, що відбулося в різноманітних звичаях і обрядах. Проте цей досвід знадобився первісній людині лише в критичній екологічній ситуації, коли вона опинилася перед дилемою: остаточно спустошити свою «кормову» територію чи почати поступово відтворювати її, спираючись на свої знання. Зрозуміло, що відтворююча економіка взагалі неможлива без постійного накопичення продуктів землеробства і тваринництва, що передбачає наявність глибоких знань і досвіду їх обробки й зберігання.

По-третє. Землеробство і скотарство виникають у певній демографічній ситуації. Вище було показано, що «кормова» територія певних осередків має різний потенціал біомаси, який значною мірою залежить від природно-кліматичних умов. Проте навіть регіони з багатим природним потенціалом біомаси спроможні прогодувати лише обмежену кількість населення. У випадках, коли люди споживають більше біомаси, ніж її здатна відтворити природа, виникає екологічна криза, розв'язання якої можливе або шляхом відходу частини населення на інші території, або завдяки запровадженню штучного відтворення біомаси. Однак не всі

дослідники підтримують ідею демографічно-екологічної кризи. Англійські вчені Р. Брейдвуд та Дж. Мелларт, наприклад, вважають, що виникнення землеробства і скотарства було закономірним наслідком поступового розвитку виробничих технологій і досвіду людини в пізнанні природи.

По-четверте. Виникнення землеробства і скотарства було б неможливим без певного геоботанічного фону. Перш за все, в осередках первинного виникнення відтворюючих форм господарства щонайменше мали бути рослини і тварини, які піддавалися б domestикації. Необхідні були також сприятливі природно-кліматичні умови для запровадження землеробства і скотарства.

Так, із 150 тис. видів наземних тварин людина використовує лише 3 тис. видів. До того ж, не всі придатні для споживання тварини піддаються domestикації, реакція більшості з них на людину «негативна», тобто вони без фізичного примусу не можуть жити поруч із нею. Примусове (кліткове або вольєрне) вирощування їстівних і промислових тварин виникло значно пізніше, з розвитком технічних засобів скотарства.

Що ж до рослин, то більшість із них не дають помітного зростання урожайності, незважаючи на активне втручання в їхню селекцію людини. Сучасні культурні рослини в епоху пізнього палеоліту і неоліту мали певний, досить обмежений ареал природного поширення (про що конкретніше йтиметься нижче), а тому лише в зонах свого природного зростання могли бути domestиковані. Згодом domestиковані рослини, внаслідок запозичення їх іншими народами, або з інших причин, набули більш широкого розповсюдження. Важливою передумовою виникнення землеробства була наявність сприятливих природно-кліматичних умов і, в першу чергу, родючих ґрунтів, придатних для обробки знаряддями того часу.

Свого часу Микола Іванович Вавилов висунув гіпотезу осередкового виникнення землеробства та окреслив його первинні центри. В наш час більшість дослідників поділяють основну ідею М. І. Вавилова про осередкове виникнення землеробства, щоправда, багато хто з них висловлює сумнів щодо кількості виділених ним осередків. Останнім часом серед дослідників поширилася ідея про відсутність локальної приуроченості виникнення землеробства. І все ж, незважаючи на дискусійність цього питання, визначимо основні осередки первинного становлення відтворюючої економіки.

Безперечно, *найдавнішим був східносередземноморський (передньоазійський) осередок виникнення відтворюючого*

господарства, який простягався від східного узбережжя Середземного моря до гір Загросу (в Ірані) й від Палестини до Закавказзя. Землеробство і скотарство, як форми життєзабезпечуючого господарства, тут почали складатися з IX — VIII тис. до н. е. Вперше у цьому регіоні були domestиковані пшениця, ячмінь, жито, горох, вика, сочевиця та інші рослини. Водночас у горах Загросу були приручені коза і вівця. Згодом кіз і овець почали розводити в Палестині і Малій Азії, причому в Загросі і Палестині переважала domestикація кіз, а в Малій Азії — овець. Пізніше, в Південній Анатолії (Туреччина) приручили велику рогату худобу, а також свиней. Розведення останніх у цьому осередку було досить обмеженим.

Другим первинним осередком становлення відтворюючого господарства був південно-східноазійський регіон (Південний Китай, Північно-Східна Індія та Південно-Східна Азія). Вперше тут була запроваджена культивування рису та бульбоплодів (торо, ямс тощо). На півдні вирощували хлібне дерево. Серед місцевих domestикованих тварин були гаяли (різновид биків), буйволи, свині, кури. Становлення землеробства і скотарства відбулося тут у VII — V тис. до н. е.

Третім був східноазійський осередок (Монголія, Приамур'я, Північний Китай), де в VII — V тис. до н. е. почали вирощувати чумизу. Важливим джерелом білкової їжі були також домашні кури та собака. Цікаво, що такий невеликий набір domestикованих рослин і тварин виявився тут достатнім для переходу до відтворюючого господарства. І лише у другій половині II тис. до н. е. тут поширилися пшениця, ячмінь, рис, велика рогата худоба, вівці та кози.

Становлення відтворюючої економіки в Африці досліджене поки що недостатньо. Попередньо на цьому континенті виділяють три осередки виникнення землеробства і скотарства, але їх виокремлення є надто суперечливим і поки що недостатньо аргументованим. Досить чітко простежується початок вирощування в оазисах Південного Єгипту ще у VIII тис. до н. е. багаторядного ячменю. Проте більшість дослідників включає цей *північноафриканський* мікроосередок у східносередземноморський як вторинний.

Другий осередок уже суто африканського землеробства виник, на думку дослідників, у середині голоцену в Центральній та Південно-Східній Сахарі, де вперше були domestиковані африканське (перлисте) просо та сорго, а згодом лобія, теф та інші рослини. Походження великої рогатої худоби у цьому регіоні остаточно не доведене, хоча вважається, що тура в Сахарі приручили самостійно, а

методи одомашнення овець і кіз, на думку більшості дослідників, були запозичені зі сходу.

У зв'язку з визначенням цього «екзотичного» осередка варто також зауважити, що в наш час усі дикі попередники згаданих вище рослин поширені значно південніше Сахари. Однак сучасними археологічними і палеокліматичними дослідженнями доведено, що в середньому голоцені природні умови в Сахарі були досить сприятливими для розвитку відтворюючого господарства. Згодом із цього регіону скотарство, а також культури перлистого проса і сорго проникли в південніші райони Африки.

Третій осередок первинного землеробства склався в середині голоцену в лісостепових районах Західної Африки (гвінейсько-камерунський), де розпочалася культивування бульбоплодів (ямс), бобових (любія, воандзея) та олійної пальми. Надалі (IV — II тис. до н. е.) цей осередок підпадає під вплив північніших осередків (сахарського та нігеро-сенегальського), запозичує від них скотарство, а також такі рослини, як рис, росичку, просо та ін., і стає своєрідним центром дальшого поширення відтворюючої економіки в південніші райони Африканського континенту.

Незалежно від Старого Світу досить рано виникли два самостійні осередки землеробства, а згодом і своєрідного скотарства в Америці.

Перший із них виник у горах Мезоамерики (Південна і Центральна Мексика). Його формування відбувалося надзвичайно повільно (з IX по IV тис. до н. е.) з різних, як геоботанічних, так і суспільних, причин. В Мезоамериці вперше була створена культура маїсу (кукурудзи), дикі родичі якої до нашого часу не виявлені, а також розпочата культивування амаранту (шириці), квасолі, гарбуза, перцю та плодів дерев (авокадо, чупандилі, сливи тощо).

Другий осередок первинного землеробства і скотарства в Південній Америці (андський) охоплює гірські та передгірні райони Колумбії, Екватору, Перу та Болівії, де протягом VII — V тис. до н. е. була розпочата культивування цілої низки бульбоплодів (картопля, батат, маніока, ока, анью), а також зернових (амарант, кіноа та ін.), бобових, гарбузів, перцю тощо. Високогірні бульбоплоди (картопля, ока, анью) були досить родючими, що сприяло формуванню постійних поселень. Проте остаточна стабілізація відтворюючого господарства, насамперед у передгір'ях андського осередка, відбулася лише після запозичення культури маїсу з Мезоамерики.

Найдавніше скотарство на Американському континенті

фіксується в Андах з VII тис. до н. е. Воно пов'язане з доместикацією лами і альпаки, а згодом тут були приручені морські свинки, гуанако та інші тварини.

Немає єдності серед дослідників щодо часу і шляхів становлення відтворюючого господарства в Європі, в тому числі і в Україні. Ще донедавна переважала думка, що землеробство і скотарство в Європі, насамперед на Балканах, склалось унаслідок міграцій населення або інтродукції (культурних запозичень) із Передньої Азії. Чимало дослідників і сьогодні дотримуються цієї версії. Проте останнім часом зростає число прихильників (М. Вийнен, Р. Денел, Дж. Кларк, Я. Козловський та ін.) версії становлення самостійного центру первинного землеробства в Південно-Східній Європі, перш за все на Балканах.

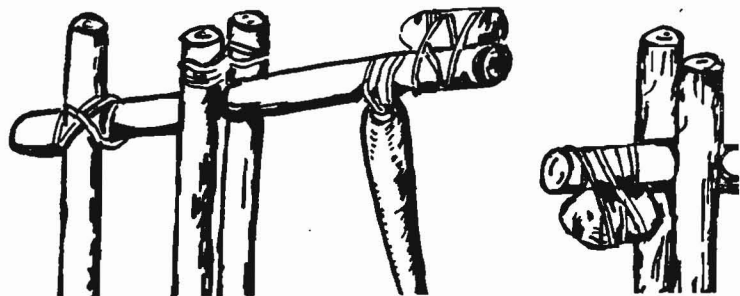
Ще з часів мезоліту місцеве населення цього регіону доглядало за посівами й широко використовувало для харчування та відгодівлі тварин ячмінь, горох, вику, сочевицю, а згодом і просо. Починаючи з VII тис. до н. е. культурні види зазначених рослин, а також пшениці та емеру широко представлені на неолітичних поселеннях Балкан і суміжних територіях, у тому числі й на поселеннях буго-дністровської неолітичної культури в Україні.

Балкани і Північне Причорномор'я стали своєрідним осередком первинного приручення бика, свині та коня. Вище вже зазначалося, що з часів пізнього палеоліту бик на півдні України був не тільки основним об'єктом промислу, а й вважався культовою твариною. Кінь і дикий кабан теж були поширені у степовій зоні Північного Причорномор'я, а на початку мезоліту навіть стали на деякий час об'єктами основного промислу. На думку А. Д. Столяра, саме в цей період відбулася доместикація свині. У VIII — VII тис. до н. е. у степах Причорномор'я і на Балканах розпочалася доместикація тура. Пізніше, ймовірно, в Південній Європі був доместикований муфлон (дика вівця). Дехто з дослідників вважає, що вівця була запозичена з Передньої Азії. Як би то не було, у степах України вівці поширилися пізніше, ніж бик, свиня та кінь, і на ранніх етапах розвитку відтворюючої економіки становили незначний відсоток домашньої худоби.

На відміну від степової зони, де відтворююча економіка складалася, переважно, на місцевій основі, в Закарпатті та в лісостеповій зоні Прикарпаття і Волині землеробсько-скотарська економіка створювалася завдяки прийшлому населенню, яке поступово, з V тис. до н. е., мігрувало на ці території з Південної і Центральної Європи. На тривалий час причорноморські степи та Прикарпаття і Волинь стануть

своєрідним осередком, з якого елементи відтворюючого господарства поширювалися на інші території України.

Разом із тим на значній частині території України досліджені неолітичні пам'ятки V — IV тис. до н. е., на яких у значній кількості знайдені керамічний посуд, шліфовані знаряддя праці (сокири, мотики, долота тощо), пристрої для прядіння і ткацтва. Водночас археологічні дані переконливо свідчать, що мешканці цих поселень не запроваджували ані землеробства, ані скотарства.

Прості верстати доби неоліту:

1 — для шліфування та розрізання; 2 — для свердлення

Така особливість історичного розвитку населення лісостепової смуги Центральної і Східної України зумовлювалася, насамперед, якістю природних ресурсів регіону, які повністю забезпечували прогресивний розвиток суспільства на базі привласнюючої економіки. Багата рибою повноводна річкова мережа лісостепу, теплий клімат і родючі ґрунти створювали сприятливі умови для розвитку рослинності та тваринного світу. Запас зоомаси тут у п'ятеро перевищував зоомасу степів.

Природне оточення, багате на життєві ресурси, давало можливість общинам не тільки забезпечувати себе необхід-

Прийоми виготовлення глиняного посуду без гончарного круга

ними продуктами споживання, а й отримувати їх у значно більшій кількості. Це сприяло розвитку раціональних знань та духовної культури, що знайшло своє відображення в зазначених новаціях.

Поступово і в ці райони України проникають елементи відтворюючої економіки. Різними шляхами до III тис. до н. е. більша частина населення, що мешкала на території України, тією чи іншою мірою засвоїла землеробство і скотарство. Однак переважаючим чинником життєзабезпечення населення на всій території України землеробство і скотарство стали значно пізніше.

По-різному розвивалася господарська ситуація в інших регіонах світу. В деяких із них землеробство і скотарство за короткий час після свого виникнення витіснили привласнюючі форми господарства і стали домінуючими в життєзабезпеченні місцевого населення (Західна і Південна Азія, Південно-Східна Європа тощо), в інших — вони ще тривалий час залишалися допоміжними видами виробництва. В деяких місцевостях відтворюючі форми господарства взагалі не були запроваджені і забезпечення населення життєвими ресурсами ґрунтувалося на спеціалізації та інтенсифікації мисливства, рибальства і збиральництва.

Наведемо лише декілька характерних прикладів. Так, збирачі саго на р. Сепик (Нова Гвінея) завдяки інтенсифікації процесу виробництва отримували такі високі врожаї цієї культури, що могли забезпечувати цим продуктом не тільки себе, а й своїх сусідів. Спеціалізація господарства дала змогу цій групі папуасів значно випередити за рівнем соціального розвитку навіть деяких ранніх землеробів Меланезії. Така ж спеціалізація еволюції виробництва простежена етнологами у рибалок північно-західного узбережжя Америки (хайда, нутка, селіш та ін.), мисливців на морського звіра (ескімосів, коряків, алеутів), збирачів пшениці Південної Туреччини та ін.

Однак культура так званих вищих рибалок, збирачів та мисливців була пов'язана, насамперед, зі сприятливими екологічними умовами, і, зрештою, їхній потенціал обмежувався природними можливостями збільшення життєзабезпечуючих ресурсів, що, у свою чергу, гальмувало зростання густоти населення. В таких умовах опинилося й населення, яке запроваджувало кочове скотарство. Всі ці народи не піднялись вище початкових форм політичних суспільств (ранніх форм цивілізації).

І хоча на ранньому етапі свого становлення і розвитку землеробство та скотарство ще не могли створити сприятливіших умов для подальшого вдосконалення соціальних і сус-

пільних структур первісної общини, ніж деякі види привласнюючої економіки вищих мисливців, рибалок і збирачів, у подальшому розвиток народів з відтворюючими формами господарства пішов значно вищими темпами. Справа в тому, що специфіка землеробства з самого початку потребувала інших господарських і соціальних відносин у суспільстві (формування поняття власності на землю, тіснішої кооперації праці та її регламентації як по сезонах, так і по виробничих циклах, поступового запровадження розподілу відповідно до трудового внеску).

Соціально-економічні відносини. Запровадження землеробства та скотарства, а також інтенсифікація і спеціалізація привласнюючого господарства в неоліті й енеоліті супроводжувались стабілізацією економіки первісної общини, а згодом і виробництвом надлишкового продукту та виникненням так званої престижної економіки. Поряд із цим зазнають подальшої еволюції соціальні та суспільні стосунки в общині: виникають нові форми власності, сімейних стосунків, управління, влади тощо.

Організаційною основою господарства пізньопервісної общини залишилась проста кооперація зі статевим поділом праці. Проте як сама виробнича кооперація, так і статевий розподіл праці зазнають суттєвих змін.

Насамперед зазначимо, що поширене в узагальнюючих працях й особливо в підручниках уявлення, що землеробство на початкових етапах свого розвитку було переважно жіночим заняттям, не має під собою реальної історичної підоснови, окрім хіба що бажання деяких дослідників цим «положенням» підкріпити застарілу концепцію про первинність материнського роду, чи навіть матріархату в історії суспільства.

Насправді землеробство повсюди засноване на кооперації чоловічої та жіночої праці. Співвідношення обсягу і видів праці різних статевих груп у проходженні землеробського циклу в різних народів було і залишається різним: від помітного превалювання чоловічої праці до, навпаки, помітного переважання жіночої. Така розбіжність зумовлювалася як природно-кліматичними умовами, так і виробничими традиціями. В усіх випадках на долю чоловіків випадали найбільш трудомісткі види робіт (підготовка ґрунту під засів, виробка грядок, первинна розчистка землеробського поля тощо). В багатьох випадках чоловіки допомагали жінкам і в догляді за посівами та в збиранні урожаю.

І, навпаки, у ранньому скотарстві значну роль відігравали жінки. Більше того, деякі дослідники взагалі вважають,

що приручення тварин було справою жінок і дітей. І лише згодом догляд за тваринами перейшов до юнаків і підлітків, як це спостерігається у народів Східної Африки. Проте й у цих народів, де чоловіки домінують у догляді за тваринами, частка жіночої праці у тваринництві залишається значною, особливо в переробці продуктів харчування.

Поряд із простою кооперацією в пізньопервісній общині простежується статева спеціалізація праці. Так, серед деяких землеробів лише чоловіки займалися вирощуванням соціально престижних культур, які споживалися на важливих, особливо престижних церемоніях. Існували й інші форми і види статевої кооперації і спеціалізації, що охоплювали всі сфери життя первісної общини. Так, будівництво жител було справою чоловіків, а виготовлення керамічного посуду, переважно, — жінок і т. ін. У деяких общинах простежується вже реміснича спеціалізація, коли вправні ремісники звільнялися від участі у виробництві продуктів харчування. Проте вони мали забезпечувати общину своїми ремісничими виробами: пасками, сіллю, барабанами, культовими прикрасами тощо. З часом набула поширення і спадкоємність деяких екзотичних ремісничих спеціалізацій.

Особливого значення в період пізньопервісної общини набув міжобщинний розподіл праці, котрий сприяв розширенню форм обміну, значення якого в подальшому розвитку суспільства важко переоцінити.

Розвиток землеробсько-скотарського виробництва сприяв зміцненню довготривалої осілості, яка, у свою чергу, обмежила доступ різним общинам до деяких природних ресурсів, необхідних не лише в повсякденному виробництві (кам'яна сировина для виготовлення знарядь праці), а й для виготовлення окремих екзотичних (престижних) виробів. Водночас подальша інтенсифікація виробництва сприяла накопиченню надлишків продуктів. Таким чином, якщо обмежений доступ окремих общин до природних ресурсів робив обмін бажаним, чи навіть необхідним, то виробництво надлишків продуктів сприяло його реалізації.

З розвитком осілості і зростанням ізоляції общини обмін набував важливого соціального значення, адже він застосовувався між общинами не лише з однаковим рівнем соціального й економічного розвитку, а й менш розвиненими, що сприяло стабілізації життєдіяльності останніх і подальшому розвитку виробництва перших.

Археологічні та етнологічні джерела дають можливість відтворити розвиток системи обміну в ранньоземлеробських племен. Типові для пізньопервісної общини системи обмі-

ну, які охоплювали різні категорії спільнот, існували в моту Нової Гвінеї. Перша система була запроваджена усередині самої спільноти моту, де обмін вівся між найближчими сусідами на основі партнерства, тобто окремі люди, або групи, постачали один одному надлишкові продукти, а натомість отримували інші, необхідні їм. Іноді окремі вироби виготовлялися майстрами на замовлення. Друга і третя системи охоплювали вже обмін між племенами. І якщо обмін між сусідніми племенами нерідко проводився безпосередньо невеликими групами представників общин, чи навіть індивідуально, то для обміну з далекими племенами створювались спеціальні торговельні експедиції.

Постійне повторення обмінних операцій спричинило спочатку їхню регулярність, а згодом і необхідність як суспільного процесу, що в багатьох випадках було пов'язано не тільки з екологічними чи природно-географічними чинниками, а й із спеціалізацією общинного та індивідуального виробництва. З часом принаймні частина продуктів первісного виробництва починає виготовлятися спеціально для потреб обміну, що стимулювало подальший суспільний розподіл праці. Все більшого значення набувають соціальні чинники, які визначають розвиток потреб на речі, що не є життєво необхідними.

Важливим моментом розвитку обміну було виникнення певних обмінних еквівалентів — «первісних грошей». У різних народів функції «первісних грошей» виконували різні речі чи навіть живі істоти (черепашки, собачі зуби у вигляді низок, браслети, намиста, циновки, пташине пір'я, свині, худоба взагалі). Однією з важливих особливостей «первісних грошей» було те, що вони ще не набули загального статусу як засоби обміну чи платежу і не витиснули інші засоби обміну. Тому в різних системах обміну навіть в одному суспільстві могли використовуватись декілька еквівалентів поряд із натуральним обміном. Іншою важливою особливістю «первісних грошей» була їхня поліфункціональність. Крім обслуговування обміну, вони стали атрибутами багатства, символами високого соціального становища їх власників, а крім того слугували прикрасами, амулетами, використовувались у релігійних ритуалах і церемоніях.

У цілому обмін у пізньопервісній общині виконував не лише господарські, а й соціальні функції і відіграв важливу роль у розвитку всієї системи суспільних відносин.

Зростання продуктивності праці в пізньопервісній общині поступово привело до помітного збільшення надлишкового продукту, що, у свою чергу, сприяло розширенню тру-

дового розподілу продуктів виробництва, а згодом і парцеляції власності. Насамперед, визначимо три принципово важливі зміни, пов'язані з системою власності в пізньопервісній общині, що відбулися у зв'язку з запровадженням відтворюючої економіки.

1. Диференціація власності на створену своєю працею і отриману від предків. Першу категорію становили знаряддя праці, хатне начиння, посуд, худоба, дерева тощо, другу — земля. Це сталося завдяки тому, що земля стала основним засобом виробництва.

2. Виникнення порядку спадковості власності, чого практично не було в ранньопервісній общині, коли особисті речі померлого знищувались, а парцельної власності на землю ще не існувало.

3. Формування сімейної власності, що виникла як наслідок розвитку перших двох форм власності.

Економічну основу суспільства, як і раніше, становила колективна власність на землю (з розвитком землеробства один із найважливіших засобів виробництва продуктів життєзабезпечення), проте здебільшого це вже була колективна власність не общини, а роду. В більшості первісних народів вважалося, що земля передається людям предками, тому її слід оберігати й ретельно обробляти. Вона ніколи, ніким і ні за яких обставин не може бути відчужена, а в повній цілості має бути передана нащадкам.

Земля, як власність роду, ретельно оберігалась усіма родичами з тим, щоб вона не опинилася за межами його впливу. Фактично земля була власністю дорослих членів роду, які розподіляли її на окремі ділянки між сім'ями чи іншими представниками роду, котрі мали право лише користуватися своїми ділянками. В окремих випадках землею могли користуватися також не члени роду (жінки або чоловіки споріднених родів), проте вони не мали права власності, а тим більше права передавати у спадщину ділянки, якими вони певний час користувалися.

Інші засоби виробництва та предмети споживання, створені своєю працею — худоба, дерева, знаряддя праці тощо, ставали особистою власністю і здебільшого відчужувались, а в багатьох випадках могли передаватися у спадщину. Проте за традицією у багатьох народів особисті речі померлого ще тривалий час знищувались.

Переважаюча родова власність накладало своєрідний відбиток на розподіл продуктів харчування. Рівнозабезпечуючий розподіл, що домінував у ранньопервісній общині, запроваджувався тепер лише в екстремальних умовах, пере-

важно серед родичів по крові або шлюбу. Повсякденно землеробська продукція в пізньопервісних общинах споживалася в самих домогосподарствах, тобто там, де вона й вироблялася. Водночас у деяких землеробських общинах мисливська, а іноді й рибальська здобич за традицією розподілялася між усіма домогосподарствами общини. Таким чином, у ранньоземлеробських общинах простежується два види розподілу: щодо землеробської продукції діяли вже нові норми трудового розподілу, вироблені в умовах відтворюючої економіки, а щодо мисливсько-рибальської — старі, що дістались у спадщину від попередньої епохи.

Індивідуалізація та інтенсифікація праці, зростання виробництва надлишкових продуктів, запровадження нових форм власності й, передусім, особистої власності на продукти індивідуальної праці, а також нових форм розподілу продуктів сприяли виникненню нових соціально-економічних стосунків, так званої престижної економіки.

У ранньоземлеробських общинах надлишкова продукція, як правило, накопичувалась і, в певний момент, витрачалася на організацію бучних бенкетів, свят та церемоній соціально престижного і релігійного значення. Не випадково етнологи вже давно звернули увагу на непомірний розквіт церемоніально-культурної сфери в землеробсько-скотарських суспільствах неолітичного часу.

У свою чергу потреба в надлишках продукції для проведення бучних банкетів певною мірою стимулювала подальший розвиток виробництва, його інтенсифікацію і спеціалізацію. Так, у деяких общинах для забезпечення престижною продукцією бучних банкетів розширилася навіть окрема ділянка, на якій вирощувалися особливі види рослин. У скотарських суспільствах соціально-престижною цінністю стали великі стада добре доглянутої худоби.

Специфічною формою престижної економіки був дарообмін, який виник ще за часів пізнього палеоліту, а набув поширення в землеробсько-скотарських суспільствах. Дарунками могли бути не тільки речі, що мали споживчу цінність, а й предмети на перший погляд зовсім непотрібні. Дарообмін проводився як у межах однієї общини, так і між спорідненими, чи навіть зовсім чужими родами і племенами. Обмінювалися подарунками індивідуально і групами, чи навіть родами. Основою первісного дарообміну був принцип реципрокальності — взаємності, еквівалентності обміну предметами або послугами. Від щедрості дарунка залежав рівень поваги і престижу дарувальника в суспільстві.

Функції престижної економіки були різноманітними.

З одного боку, престижна економіка сприяла розвитку системи взаємодопомоги й гарантувала общинникам матеріальну підтримку в нещасних випадках. Крім того, дарообмін сприяв удосконаленню системи шлюбних стосунків, а також запровадженню соціальних градацій у суспільстві як по вертикалі, так і по горизонталі.

Річ у тім, що в ранньоземлеробських суспільствах справні господарі для підвищення свого соціального статусу почали запроваджувати дарообмін з «переплатою», тобто за власний «рахунок» влаштовувати бучні бенкети. З таких «дарувальників» складався невеликий поки що соціальний прошарок, який уже по-новому забарвлював взаємовідносини між членами общини. Поступово починає створюватись вертикальна ієрархія соціальних стосунків.

Водночас виникає і нова категорія — «багатство», яка на початковому етапі сприймалася як соціальна категорія, тобто наявність справного господаря, сильного лідера, захисника общини. Згодом поняття «багатство» стали поширюватися на надлишковий продукт, завдяки якому лідер намагався здобути якнайвищий соціальний статус в общині, а також за її межами.

Міжобщинний обмін подарунками усередині етнічних спільнот (племен) зумовив формування своєрідної ієрархії між общинами та їхніми лідерами, так званої горизонтальної ієрархії. Як вертикальна, так і горизонтальна ієрархія з часом набули важливого значення, особливо на ранньому етапі виникнення політичних структур.

Однак престижна економіка в ранніх землеробів і скотарів мала ще суперечливий характер. З одного боку, вона стимулювала ініціативу, спеціалізацію, запровадження нових засобів господарювання, що давало можливість отримати надлишковий продукт, який сприймався як багатство і став важливим стимулом подальшого розвитку виробництва. З іншого — етнологи наводять випадки, коли престижний сектор, навпаки, завдавав шкоди життєзабезпеченню общини. Так, папуаси о. Колепом надавали перевагу голодуванню, задовольняючи свої потреби убогою їжею, аби виростити бульбоплоди ямсу для престижних банкетів.

У всіх випадках розвиток престижної економіки в пізньопервісній общині ще стримувався глибокими традиціями первісного суспільства й, насамперед, традиційними нормами розподілу. Досить часто надлишковий продукт узагалі розподілявся рівномірно між усіма членами общини. Колективна власність на землю перешкоджала її перерозподілу, що стримувало накопичення багатства лідерами, оскільки

вони обмежувалися в засобах виробництва. Значною залишалася й частка колективної праці. Слід брати до уваги й такий чинник, як пограбування посівів і отар землеробів та скотарів їхніми сусідами — первісними мисливцями і збирачами. Потрібен був ще час для широкого впровадження ефективних методів відтворюючої економіки, щоб досягнути регулярного надходження надлишкового продукту й перетворення його на приватну власність — основу майбутніх глобальних перебудов у суспільстві.

Так чи інакше, слід визнати, що важливим наслідком поступового розвитку відтворюючої економіки була стабілізація життєзабезпечення людства, яка, у свою чергу, сприяла утвердженню осілості. Ці найважливіші складові елементи життєдіяльності суспільства стимулювали помітне зростання чисельності і густоти населення в неолітичний час.

За підрахунками американського демографа Е. Дивея чисельність населення земної кулі у верхньому палеоліті (25 000 р. до н. е.) становила 3,34 млн чоловік, у мезоліті (10 000 р. до н. е.) — 5,32 млн, а в неоліті (6 000 р. до н. е.) — 86,5 млн чоловік. Навіть беручи до уваги певну умовність цих підрахунків, не можна не помітити різкий стрибок чисельності населення між мезолітом і неолітом. Так, усього за 4 тис. років після утвердження відтворюючої економіки чисельність населення земної кулі зросла в 16 разів, тоді як за 15 тис. років епохи ранньопервісної общини, в умовах привласнюючого господарства, вона збільшилася лише в 1,5 раза. Різкий стрибок чисельності населення в неоліті дістав назву «демографічної революції».

Важливого значення набуває, починаючи з цього часу, зростання густоти населення, насамперед, в екологічно сприятливих для розвитку землеробства і скотарства регіонах. Пізніше інтенсифікація землеробства і скотарства, а також зростання чисельності та густоти населення спричинили тут початок урбанізації в суспільстві й виникнення перших міст.

Шлюб та сім'я. Зрозуміло, що з часу свого виникнення шлюб і сім'я стали найважливішим інститутом відтворення людства. Вище вже згадувалося, що престижна економіка сприяла формуванню широкої соціальної мережі, включаючи шлюбні стосунки, із залученням не тільки родичів, а й свояків у систему підтримки соціального лідерства, а згодом й усієї ієрархічної структури суспільства.

Форма шлюбу в період пізньопервісної общини у порівнянні з шлюбом ранньопервісної общини практично не змінилась. Шлюб залишався парним і міг бути легко розірва-

ним за бажанням кожного із подружжя. На відміну від попередньої стадії, більшого поширення набула полігінія (багатоженство), особливо сороратна — шлюб із двома чи більше сестрами одночасно, а пізніше — з сестрою померлої жінки. Широке запровадження полігнії відбувалося, насамперед, серед землеробських племен, в яких значно зросла питома вага жіночої праці. У вищих мисливців, рибалок та збирачів, навпаки, подекуди зберігалась поліандрія, перш за все левіратна — шлюб із двома чи більше братами, а пізніше — з братом померлого чоловіка.

Однак традиційні форми шлюбу в період пізньопервісної общини набули нового змісту. Практично в цей період зникає кроскузенний (перехресно-кузенний) шлюб — шлюб із дочкою брата матері або дочкою сестри батька, поширений у ранньопервісній общині, який локалізував шлюбні зв'язки в межах екзогамного колективу — споріднених родових організацій. З часом соціальні зв'язки між спорідненими родами, охопленими раніше кроскузенним шлюбом, зміцніли і не потребували надалі укріплення через шлюбні стосунки. Тому шлюб почав використовуватись для налагодження соціальних зв'язків за межами традиційної екзогамії спільноти — родів, що підтримували між собою шлюбні зв'язки.

Винесення шлюбу за межі кроскузенної «єдності» свідчило про зміцнення самостійності сім'ї та упорядкування власницьких відносин. Водночас зникнення кроскузенних шлюбів порушило господарський баланс між общинами і домогосподарствами. Насамперед, це стосувалось жінок, праця яких високо цінувалася в первісному суспільстві. У зв'язку з одруженням жінки, домогосподарство, яке її виростило й виховало, втрачало робітницю, що потребувало певної компенсації її праці. У ранніх землеробів така компенсація втрати робочої сили нам відома у двох формах: відробіток за жінку; шлюбний викуп.

Відробіток за жінку здебільшого запроваджувався при матрилокальному поселенні подружжя, а шлюбний викуп — при патрилокальному чи авункулокальному — поселенні подружжя у брата матері. Проте ця система не стала остаточною нормою. У більшості випадків форма компенсації залежала від рівня багатства суспільства і, зокрема, родичів подружжя. Шлюбний викуп, як правило, запроваджувався в суспільствах, де значного розвитку набував дарообмін, а з ним і налагоджена система еквівалентів та цінних подарунків.

Однак варто зазначити, що заздалегідь вироблених норм

шлюбної компенсації в первісності не існувало. До певної міри форма компенсації залежала від шлюбних традицій і конкретних обставин формування сім'ї в окремих суспільствах. Адже різні форми компенсації мали місце ще за часів пізнього палеоліту і, безперечно, накладали певний відбиток на пізніші форми шлюбного ритуалу. В таких випадках елементи обох форм шлюбної компенсації могли запроваджуватись разом, не будучи жорстко пов'язаними ані з локалізацією домівки подружжя, ані з рівнем розвитку дарообміну та багатством майбутнього подружжя. Хоча, за спостереженнями етнологів, багатство все частіше почало пересилувати традицію.

Шлюб, окрім кооперації зусиль подружжя у праці й вихованні дітей, сприяв налагодженню тісних соціальних, а іноді й господарських стосунків між родичами молодих. Тому останні не тільки брали активну участь в організації самого шлюбу, а й доклали значних зусиль для формування певної соціальної, а згодом і матеріальної підоснови майбутньої сім'ї.

Так, брати молодої були зацікавлені влаштувати шлюб своєї сестри таким чином, щоб згодом самим отримати жінок на умовах меншої залежності від свояків. Майбутній лідер був зацікавлений в підтримці не просто свояків, а таких, які мали помітний вплив у общині. З розвитком системи шлюбного викупу молоді потрапляли досить часто в залежність від родичів, які допомагали їм внести викуп. Нерідко в таких випадках молода сім'я витрачала декілька років, щоб компенсувати витрати родичів на шлюбний викуп, який вони допомогли внести чоловікові.

В таких умовах формування шлюбних стосунків мало різних прояви. В одних випадках не лише чоловіки, а й жінки мали право вільно вибирати подружжя. В інших — бажання жінки взагалі не враховувалось. Траплялися випадки, коли заручення відбувалось з маленькою дівчинкою і наречений брав участь у її вихованні. Нерідко молоді взагалі усувалися від формування подружжя, а за них усе вирішували родичі. Існували й інші різні обмеження, наприклад, парубок міг вимагати шукати йому наречену за межами своєї общини.

В період пізньопервісної общини розвинулася й весільна обрядовість. Раніше, як правило, весільних церемоній взагалі не існувало, так само як і спеціальних понять «шлюб» і «розлучення». Молоді просто повідомляли батьків та общину про своє бажання стати чоловіком і жінкою. Були й інші форми «простих» шлюбів. Так, у йекуана наречена, а згодом дружина готувала своєму чоловікові спеціальний напій «су-

кутака». Якщо жінка бажала розлучення, вона просто переставала готувати чоловікові «сукутака». У деяких народів шлюбна церемонія зводилася до обрядового викрадення нареченої, причому в одних випадках це робив сам наречений, в інших — його батько. У деяких народів шлюб вважався узятим лише після народження дитини.

Особливого значення набули церемонії одруження у народів, серед яких був запроваджений викуп за наречену. Здебільшого в цих суспільствах одруження відбувалось прилюдно, на шлюбну церемонію запрошувалось багато людей, які під час весілля обмінювалися подарунками (прикрасами, пташиними перами, майстерно виготовленими сокирами, іноді тваринами, насамперед, свинями). На думку дослідників, такі шлюбні церемонії започаткували весільну обрядовість.

Після укладення шлюбу в однородових общинах одному з подружжя доводилося залишати рідне поселення: чоловікові за матрилокального (уксорилокального) і жінці за патрилокального (вірілокального) або авункулокального шлюбу. Однак у багатородових (гетерогенних) общинах, де не заборонявся шлюб між групами неспоріднених сімей, молоді хоча й переходили в інший дім, проте залишалися в межах своєї общини. Це давало можливість молодим підтримувати близькі стосунки й надавати допомогу своїм рідним. Іноді чоловіки відвідували своїх сестер, влаштовуючи собі відпочинок.

У різних суспільствах сім'ї улаштовувалися теж по-різному. Частіше за все подружжя мало свій дім чи, принаймні, свій куточок у великих будинках-общинах. Так, ірокези будували довгий багатокімнатний дім (овачиру), в якому кожна сім'я мала свій відсік із вогнищем. У деяких суспільствах кожен із подружжя мав свій дім: чоловік мешкав в одному будинку, а жінка з дітьми — в іншому. В деяких суспільствах подружжя працювали кожен на своєму городі і навіть їли окремо.

З розвитком трудового розподілу, коли батьки дістали можливість матеріально забезпечувати своїх дітей, сім'я здобуває більшу соціально-економічну самостійність, відбувається зміцнення парної сім'ї. Розлучення стають рідкістю. В землеробських суспільствах вони не перевищували 7%. Розлучену жінку опікали родичі її колишнього чоловіка, аби вона з дітьми не покинула їх рід. У суспільствах, де процес зміцнення економічної самостійності набував певного рівня, спостерігалася поступова інтеграція жінки в рід чоловіка, її навіть починали іменувати за родом чоловіка.

Вище вже згадувалося, що в пізньопервісній общині набули поширення полігамні шлюби. Вони, як відомо, існували в обмеженій кількості і на попередньому етапі розвитку суспільства. Ширше запровадження їх у ранньоземлеробських общинах, насамперед, полігнії (багатоженства), мало дві причини: 1. Велике значення жіночої праці в землеробстві та скотарстві: чим більше жінок мав чоловік, тим більше він міг накопичити багатства, яке відіграло вирішальну роль у здобуванні соціального лідерства. 2. Володар кількох жінок публічно демонстрував свої здібності як економічного, так і соціального плану й, таким чином, досягав високого становища в суспільстві.

На завершення розгляду шлюбно-сімейних відносин у пізньопервісній общині з'ясуємо статус жінки і чоловіка в сім'ї. За існуючою історичною традицією вважається, що значна роль жінки в землеробському господарстві забезпечувала якщо не більші, то принаймні рівні з чоловіком права в сім'ї і суспільстві. Дійсно, в межах свого роду жінки мали рівні права з чоловіками на родову власність. Проте в подальшому розмежуванні сфер впливу жінки, внаслідок суспільного розподілу праці, набували переваги лише в господарстві, а чоловіки — в соціальній сфері. Така нерівність прав і обов'язків простежується і в сімейній сфері.

Традиційно вважається, що в землеробських суспільствах з матриликальним поселенням подружжя, де чоловіки були чужинцями, жінки, які становили кістяк місцевих родичів, нібито мали права господинь. Насправді, як з'ясували етнологи, соціальна сфера і в цих общинах була в руках чоловіків-чужинців, а жінкам залишалось, як і завжди, домінування в господарстві та домашній сфері. Більше того, жінки самі допомагали своїм чоловікам готувати пишні банкети, завдяки яким останні здобували престиж у суспільстві. Слід зауважити, що неодружених чоловіків у первісному суспільстві не поважали й вони здебільшого були неповноправними.

В подальшому, як буде показано в останньому розділі, чоловіки поступово почнуть домінувати в господарській і домашній сферах, що, зрештою, привело до виникнення моногамної сім'ї і формування приватносімейної власності.

Общинно-родова структура, організація влади і управління. З переходом до відтворюючого господарства структура суспільного устрою практично не змінилась, проте значно ускладнилась. Як і раніше, основними складовими суспільства були община і рід.

Соціально-економічною основою суспільства залишалась община: територіально замкнене поселення первісних

людей, об'єднаних кооперацією трудової діяльності з метою життєзабезпечення її членів, а також єдиними нормами соціальної поведінки і системою самоврядування. За своєю структурою общини поділяються на кілька типів. Так, за соціальними ознаками дослідники виділяють однородові і багатородові (гетерогенні) общини, а за системою розселення — компактні селища і хутори.

Однородові общини виникли ще в пізньому палеоліті. Вони формувалися з близьких родичів, частіше всього по батьківській лінії (патрилійні), рідше по материнській (матрилійні). Крім родичів — основи родової общини — до її складу входили адаптовані за шлюбом жінки в патрилійних і чоловіки в матрилійних общинах, а також відповідно сестри і доньки до заміжжя або брати і сини до одруження. З розвитком етнічної самостійності сім'ї адаптовані члени общини за шлюбом іноді з самого початку або згодом теж входили до її родового ядра.

Однородові общини, як правило, були невеликими і, здебільшого, зустрічались серед вищих мисливців, рибалок і збирачів. Для свого відтворення вони за нормами екзогамії мали постійно підтримувати контакти з іншими общинами. Саме в таких общинах парубки мали шукати собі наречених за межами свого стійбища.

Багатородова (гетерогенна) община складалася з сегментів (груп представників одного роду) багатьох родів і могла на відміну від однородової існувати відносно автономно, оскільки шлюб між представниками різних родових сегментів не тільки не заборонявся, а навіть заохочувався. Так, шлюб між представниками різних родових груп усередині багатородової (гетерогенної) общини, по-перше, не порушував екзогамію, а по-друге, сприяв матеріальному і соціальному зміцненню самої общини, оскільки подружжя, незалежно від місця поселення (патри- чи матриликальному) залишалися в общині зі своїм майном, перебували поблизу своїх родичів і мали змогу надавати всіляку підтримку одне одному.

За розміром це були великі поселення, в яких мешкало від 100 до 1000 — 2000 і навіть більше чоловік. Такі поселення могли виникати, з одного боку, в екологічно сприятливих умовах, в долинах великих річок, багатих на родючі ґрунти, рибу, зарості істівних рослин, а з іншого — в місцях, де розвиток землеробства потребував високої кооперації праці для спорудження трудомістких іригаційних і дренажних систем тощо.

Структури гетерогенної і однородової общин принципо-

во відрізнялися. У багатородовій общині не було об'єднуючого ядра родичів, оскільки вона складалася з окремих, не споріднених між собою груп. Такі групи створювалися з родичів по одній лінії, походили від одного пам'ятного предка і були частиною великого тотемного роду, тепер розпорошеного між різними общинами, як багатородовими, так і однородовими. Такі групи дістали в науковій практиці назву «лінідж» або «субклан».

В умовах відтворюючої економіки значно змінилися й функції родової організації. Вона стала, як було показано вище, сегментарною: існували роди (клани) з екстериторіальною локалізацією внаслідок екзогамії, і їхні сегменти-лініджі (субклани), локалізовані в конкретних селищах багатородової або однородової общини. Сам рід (клан) в нових соціально-економічних умовах виконував дещо інші функції. Він не тільки регулював на стадії пізньопервісної общини шлюбні стосунки (екзогамія), а й забезпечував уже такі новачі, як спадковість майна, власність на землю тощо. Лініджі поступово стали центрами домогосподарств, де родичі діставали соціальну й матеріальну підтримку. В лініджах практично забезпечувалось регулювання повсякденної діяльності й безпосереднє життєзабезпечення родичів. Серед дослідників навіть існує думка, що рід як соціальна організація виник не в пізньому палеоліті, а лише в неоліті, на стадії пізньопервісної общини.

Зрозуміло, що в нових умовах розвитку общинно-родової організації налагодження господарських і соціальних стосунків між лініджами (субкланами) в багатородових (гетерогенних) общинах потребувало вироблення особливих механізмів згуртування, консолідації і кооперації, які б перетинали не такі вже прості «кордони» окремих родів і, перш за все, їхніх сегментів (лініджів) у общині. Саме тому, насамперед, у багатородових общинах виникали такі соціальні інститути, як таємні чоловічі та жіночі спілки, вікові класи, общинні церемонії, в тому числі й весілля, тощо. Тут частіше запроваджувалися й пишні банкетні.

Статевіковий розподіл праці в пізньопервісній общині набув подальшого розвитку і в багатьох випадках супроводжувався специфічним відокремленням статевих і вікових груп в общині і згуртуванням їх у своєрідні спілки зі своїми правилами, нормами поведінки, правами і обов'язками, таємними обрядами тощо. Згодом, унаслідок закріплення осілості, а також необхідності зміцнення соціальних зв'язків між членами общин, особливо багатородових, відбувається інституалізація таких груп (спілок), що іноді супроводжува-

лося спорудженням окремих будинків (для парубків, для чоловіків, рідше — для жінок).

Найбільш поширеними були будинки чоловіків, у яких збиралися всі дорослі чоловіки общини, незалежно від родової приналежності, окрім молоді, яка не пройшла ініціації. В деяких общинах парубки, які пройшли ініціацію, мали свій дім. У будинки чоловіків доступ жінкам категорично заборонявся. Чоловіки проводили в них збори, виконували деякі роботи, зокрема виготовляли предмети культу, зброю тощо. Крім того, вони проводили тут обрядові церемонії, зберігали предмети культу, приймали гостей, влаштували банкетні. Нерідко для відправлення особливих родових культів лініджі в гетерогенній общині могли споруджувати свої окремі будинки.

Різниця між жінками і чоловіками у сферах домінування, зазначена вище, знаходила в пізньопервісних суспільствах не тільки визнання, а й конкретне просторове розмежування. Як правило, протиставлення дорослих чоловіків і жінок закріплювалося ще й тим, що дім чоловіків будовався в центрі селища, а хати жінок з дітьми — на його периферії. Причому така розбудова селища не залежала від того, була община та її складові сегменти (лініджі) матрилінійними або патрилінійними чи матрилокальними або патрилокальними.

Поряд із компактними селищами на стадії пізньопервісної общини набуло поширення розселення окремими невеличкими хуторами. Межі між селищами і хуторами були умовними, хутір ніколи не мав повної автономії і завжди входив до більшого соціально-економічного об'єднання, яким була община. Хутори здебільшого складалися з десятка садиб. Хутір міг мати свій дім для чоловіків, але в таких випадках центром усього соціального і суспільного життя вважалось святилище, яке було спільним для всієї общини і символізувало її єдність.

Незалежно від рівня спорідненості мешканців хутора вони частіше всього були екзогамними, що зумовлювалося двома чинниками. По-перше, невеликі хутори жили немовби єдиною родиною, допомагаючи один одному, часто ділилися їжею, чи навіть споживали її разом. По-друге, шлюб для мешканців хутора був важливим механізмом налагодження соціальних стосунків як усередині общини, так і за її межами.

В пізньопервісній общині, незалежно від форми її общинно-родової і територіальної організації, діяли єдині, досить суворі норми соціальної поведінки, які й забезпечували стабільність її життєдіяльності. Як уже згадувалося вище, все життя первісної людини регламентувалося неписаними нор-

мами, заснованими на традиціях, одержаних у спадщину від предків. Це — й екзогамія, і порядок ініціації, ієрархія сімейних взаємовідносин, і порядок проведення пишних банкетів, і система дарообміну тощо. В умовах нестабільного життєзабезпечення, коли людині доводилося постійно долати всілякі негаразди, тільки обмеження свободи дій окремих індивідуумів і підкорення їх волі усього колективу могли забезпечити нормальне функціонування соціального організму.

Щодо суті первісних норм соціального і суспільного регулювання, то слід зауважити, що на відміну від пізніших законів у них ще не розрізнялися мотиви й наслідки вчинків. Покарання в первісності просто мало відповідати характерові злочину: «око за око, зуб за зуб». Це правило існувало також при визначенні розміру всіляких виплат за вчинений збиток. Однак первісні норми враховували не тільки характер вчинку, а й, насамперед, родинні та суспільні зв'язки злочинця. Так, убивство чужинця взагалі не вважалося злочином. За чужинця мали помститися його родичі, що нерідко призводило до кривавих сутичок між представниками різних родів чи общин.

Дещо інші норми діяли щодо «правопорушень» усередині общини. Тут усі конфлікти намагалися вирішити мирними засобами, що, природно, було в інтересах усього об'єднання. У більшості випадків общини обмежувалися усним прилюдним осудом. Навіть убивство родича підлягало лише суворому прилюдному засудженню іноді з імітацією страти, і лише в надзвичайних випадках родичі вбитого страчували вбивцю. Община в таких випадках не втручалася.

Норми моралі пронизували всю поведінку первісної людини. Вони регулювали взаємовідносини мешканців селищ і хуторів не тільки під час громадських заходів (зборів, банкетів, дарообміну тощо), а й у повсякденному житті. Первісна мораль, наприклад, вимагала поступливості, вміння підкоритися волі більшості, не дарувати більше, ніж тобі спроможні повернути, не накопичувати помітно більше багатства, ніж інші мешканці поселення.

Особливі норми поведінки встановлювалися для молоді. Молодші мали завжди підкорятися старшинам. Однолітки зобов'язувалися проходити всі життєво важливі рубежі одночасно. Порушення цього порядку морально травмувало молодь, що іноді закінчувалося самогубством. У всіх випадках, коли юнаки не проходили ініціації, не сплачували борги, своєчасно не одружувалися, не обзаводилися власним господарством, вони не допускалися на збори і не мали права голосу в общині.

Найвищим органом влади в первісності були збори общинників. Як правило, в них брали участь дорослі чоловіки. Інші члени общини лише зрідка відвідували збори. Керував ними найбільш досвідчений і шанований чоловік. Дискусії продовжувалися до тих пір, поки всі присутні не досягали згоди, при цьому враховувалася думка й тих, кого покарали за якусь провину. Рішення приймалося лише за спільною згодою всіх присутніх на зборах. На зборах вирішували всі нагальні питання життєдіяльності общини (організація господарської діяльності, комплектування обмінних експедицій, оголошення війни, випадки порушення соціальних або моральних норм). Кожен дорослий член общини міг стати ініціатором скликання зборів або запровадження корисного для общини заходу: розчистки лісу, спорудження житла або дренажної мережі тощо.

Проте однієї лише громадської думки і норм колективістської моралі було замало для керівництва общиною, постійної підтримки в ній злагоди і миру. З ускладненням господарської і соціальної структури суспільства необхідні були організатори, які своїм авторитетом підтримували б ці норми і повсякчасно впроваджували їх у життя. З розвитком землеробства і скотарства, а також зі збільшенням чисельності общин відсутність традицій наслідування влади старійшин у ранньопервісній общині призвела до виникнення системи суперництва в боротьбі за право керувати суспільством.

Деякі чинники найбільш активно впливали на результати боротьби за владу: а) особисті якості претендентів; б) численність і впливовість групи підтримки; в) багатство. На різних етапах розвитку суспільства, в різних конкретно-історичних обставинах значення кожного з цих чинників змінювалося. Могли виникати й нові фактори. Проте в цілому більшість дослідників дотримується саме такої послідовності у визначенні пріоритетності факторів на історичному шляху в боротьбі за владу.

На ранньому етапі суперництва в боротьбі за владу запорукою успіху були особисті якості майбутнього лідера, які по-різному сприймалися в різних суспільствах, надаючи перевагу тому чи іншому претенденту. Загалом у первісності цінувалися такі якості: вміння організувати людей і досягти згоди з ними, господарські навички, високий рівень знань, військовий хист, ораторське і ритуальне мистецтво, сміливість, фізична сила тощо. В деяких випадках лідерами ставали чаклуни. Проте чаклун міг стати лідером лише виявивши свої здібності у сферах, не пов'язаних із релігією.

У подальшому уособистих якостей у боротьбі за владу стало недостатньо, а сама влада лідера залежала здебільшого вже

не від особистих якостей претендента, а від «групи підтримки». На той час це були, насамперед, родичі і свояки. У зв'язку з цим претенденти на владу намагалися успішно видати заміж своїх сестер, а самі — не менш вдало одружитися, щоб мати впливових свояків. Крім того, для вербування прибічників поза межами общини майбутні лідери за допомогою своїх жінок влаштовували для них пишні банкети тощо. Тому лідери були заінтересовані, насамперед, у багатоженстві.

На ранніх етапах становлення лідерства багатство не мало особливого значення. Проте згодом, коли само виконання функцій лідера почало вимагати певних витрат, багатство стало вирішальним фактором у боротьбі за владу. Справді, з часом багато які функції лідера потребували значних матеріальних витрат (допомога родичам, приймання гостей, влаштування банкетів, роздавання подарунків, участь у престижних дарообмінах тощо). Крім того, в більшості общин лідери не звільнялися від громадських робіт, а навіть обробляли більше землі, ніж рядові общинники. Зрозуміло, що це було під силу тільки вправному господарю, який мав кілька жінок і добрих друзів. Зі зростанням ролі багатства високий престиж і реальна влада вже не ототожнювались.

Однак багатство в пізньопервісній общині сприймалося поки що як соціальний фактор, який визначав лише рівень участі його власника в соціальній сфері суспільства. Норми розподілу суспільного продукту ще не давали можливості накопичувати матеріальні цінності. У тих випадках, коли це відбувалося, власника примушували роздати накопичене всім общинникам, а якщо він не погоджувався, його могли вкрасти.

Цікаво, що влада лідера на ранніх етапах пізньопервісної общини була обмеженою і, зрештою, невеликою. Він міг лише особистим прикладом залучати общинників до участі у громадських роботах, радити, умовляти, просити. Однак у тих випадках, коли йшлося про загрозу цілісності общини чи мало місце відверте порушення традиційних норм, лідер мав право вдатися до найсуворіших заходів.

Важливим моментом становлення влади є те, що в цей час вона набула ієрархічного характеру: перший ступінь — лідер общини, другий ступінь — старійшина лініджу, або домогосподарства. Згодом особисті якості не могли вже визначати для ефективності керівництва суспільством. Ускладнення економічної і соціальної структури потребувало від керівників спеціальних знань і досвіду управління. Почали з'являтися елементи спадковості влади. Втім на стадії пізньопервісної общини останнє слово залишалося за громадською думкою.

Духовна культура. З прискоренням економічного розвитку, насамперед запровадженням землеробства і скотарства, в суспільстві з'явилася можливість накопичувати надлишки продуктів і частину з них витратити на розвиток духовної сфери. У людей стало більше вільного часу для відпочинку і творчості. В деяких суспільствах вправні майстри, досвідчені управителі, митці, будівничі навіть звільнялися від повсякденної праці й могли повністю присвятити себе творчості.

Так, в індіанців трумаї лідери не брали участі в землеробстві, а займалися престижною діяльністю: мисливством, рибальством, виготовленням знарядь праці. У ваїваї Гвіани лише один чоловік міг виготовляти стільці: він і забезпечував ними всю общину. У папуасів шанувалися майстри, які виготовляли церемоніальні кам'яні сокири, високопрестижні художні твори тощо. На думку С. М. Бібікова, особливо високого рівня досягли ремесла у трипільській культурі. Майстри, які займалися гончарством, добуванням і обробкою кременю, будівництвом та металургією, на період виготовлення ремісничих виробів теж звільнялися від роботи в землеробстві. Блискучий розквіт цієї культури на терені України в IV — III тис. до н. е. був наслідком цілеспрямованої підтримки тут раціональних знань.

Як уже зазначалося, головним джерелом розвитку духовної культури в первісності були практична діяльність і трудовий досвід. У ранній первісній общині досвід накопичувався у процесі мисливства і збиральництва, на стадії пізньопервісної общини — в землеробстві та скотарстві, а також у нових галузях виробництва. Грунтовні знання землеробів і скотарів містили в собі віковий досвід їхніх попередників, новачі (гончарство, металургія тощо) базувалися на спостереженнях і раціональних знаннях нової епохи.

В цей період особливо інтенсивно розвивалися знання, пов'язані з селекцією рослин і тварин, що пояснювалося необхідністю підвищення урожайності рослин і плодючості тварин з метою піднесення ефективності землеробства і тваринництва. Так, завдяки селекції була отримана культура маїсу, яка мексиканським індіанцям в умовах вирубно-вогневого землеробства давала змогу збирати близько 1,5 т зерна з гектара. На думку І. Г. Підплічко та О. О. Браунера, усатівські скотарі доби енеоліту використовували диких турів для поліпшення породи домашньої худоби. Глибокі знання біології та екології рослин і тварин давали можливість первісній общині забезпечити продуктами харчування значно більше людей на одиницю площі й тим самим

сприяли зростанню чисельності і густоти населення, стабілізації життєдіяльності й розвитку духовної творчості.

Удосконалення землеробства і скотарства потребувало також підвищення рівня математичних та астрономічних знань.

Подальший розвиток відтворюючої економіки, зростання кількості й густоти населення спричинили прискорення розселення первісних людей на безмежних просторах ойкумени, що, у свою чергу, сприяло накопиченню знань про зоряне небо, вмінню досить надійно орієнтуватись у просторі й т. ін. Яскравим прикладом блискучого знання зоряного неба можуть слугувати ранньоземлеробські народи Океанії, які знаходили шлях до віддалених на багато тисяч кілометрів островів Тихого океану, орієнтуючись лише по зорях і напрямках океанських течій.

Своєрідним був і вимір часу в ранніх землеробів і скотарів. Так, у багатьох народів рік поділяли на сезони, пов'язуючи їх із чергуванням господарських циклів (обробка землі, посів, збирання врожаю, полювання, рибальський промысел тощо); поділ доби визначався ритмом роботи (доїння, вигін і загін худоби тощо); триваліші відрізки часу вимірювалися проміжками між обрядами (народження, ініціації або шлюби певної вікової групи).

На думку Е. Ліча, поняття часу взагалі виникло з двох джерел: 1) ритмічного повторювання чогось (день — ніч, зима — весна — літо — осінь тощо); 2) неповторюваного одноразового явища (народження, підростання, смерть). Решта аспектів часу — тривалість, послідовність явищ і подій — похідні від указаних двох основних. Сучасне поняття часу є начебто з'єднання цих двох зовсім різних уявлень. Останнє відбулося лише завдяки намаганням людини перемогти неповторюваність свого земного життя. Це сталося, за Е. Лічем, із виникненням релігії, яка дала людям надію, що життя після смерті ще повториться.

В образотворчому мистецтві тривала тенденція поступового переходу від реалістичної до умовної манери зображення, що визначалася ще в мезоліті. В цей час неабиякого поширення набуває декоративне мистецтво: виготовлення художніх виробів, які мали практичне призначення в господарстві і побуті; художнє прикрашення утилітарних предметів (посуду, знарядь праці, одягу, прикрас, іграшок і т. ін.). Декоративне мистецтво надовго стало найпоширенішим видом народної творчості.

Яскравим виявом художньої діяльності населення епохи неоліту—енеоліту було, насамперед, масове виготовлення та орнаментация посуду і глиняної пластики. Саме завдяки

своєрідності орнаментации і форми посуду археологи виділяють окремі культурно-історичні спільноти в суспільстві того часу. Здебільшого комплекс елементів орнаменту, принципи його організації і форми посуду в різних етнічних угруповань мали свої особливості, часто суттєво й наочно відрізняючись навіть у сусідніх народів.

Яскраві зразки декоративної орнаментации залишили трипільські племена лісостепової смуги України. Значну частину свого посуду і глиняної пластики трипільці прикрашали триколірним (біла, червона і чорна фарби) або монохромним (червона або чорна фарби) розписом. Дослідження трипільського орнаменту і його змістового значення сформувалося навіть як самостійний науковий напрям. Так, більшість дослідників вважає, що трипільський орнамент має не тільки декоративне призначення, а й складає магічну піктографічно-ідеографічну систему, яка відображає світосприйняття людини того часу: картини світу, уявлень про його багатоярусність. На думку Б. О. Рибаківа, в системі орнаменту трипільців знайшла відображення психологічна атмосфера ранніх землеробів: їхні почуття страху і невпевненості, які породжувалися залежністю від сил природи (сонця, місяця, води, дощу, вітру тощо) і сприяли виникненню ритуалів, направлених на ослаблення цього страху.

І пам'ятках неоліту і енеоліту Південної України та Криму набуло поширення своєрідне мистецтво геометричної орнаментации на кам'яних скелях або плитах. Це, перш за все, широковідомі наскельні зображення (петрогліфи) Кам'яної Могили у Приазов'ї та Таш-Айру в Криму, а також зображення на плитах поховальних споруд (кам'яних скринях) кемі-обинської культури в Північному Причорномор'ї та Криму.

Зародження умовного стилю (навмисної спрощеності, стилізації, зображення лише частини замість цілого тощо), на думку В. М. Даниленка, в Україні розпочалося ще в мезоліті, але свого розквіту й поширення набуло вже за часів становлення і ранніх етапів розвитку відтворюючої економіки. Саме в ці часи петрогліфи досить часто зустрічаються на пам'ятках не тільки України, а й Скандинавії, Уралу, Сибіру, Сахари тощо.

Тривав розвиток й інших форм мистецтва — монументальної скульптури і малої пластики. На поселеннях землеробів та скотарів трапляються глиняні або кам'яні фігурки людей, тварин, іграшки, моделі жител, а їхні могили увінчують велетенські кам'яні скульптури, нерідко розмальовані фарбою або прикрашені різьбленим орнаментом. Так, на

трипільських поселеннях виявлено багато антропоморфних глиняних фігурок, які на ранніх стадіях мають реалістичні риси обличчя, зображення прикрас і навіть зачісок, тоді як на заключному етапі переважають уже стилізовані антропоморфні статуетки. На пам'ятках усатівського типу, наприклад, типовою є жіноча фігурка з кубічним тулубом-постаментом, довгою, витягнутою вперед шиєю і невеликою сплющеною голівкою. Здебільшого, ці статуетки прикрашені орнаментом із зигзагів, прямих ліній або насічок. На неолітичних поселеннях України трапляються також стилізовані фігурки бичків, дикого кабана тощо.

Дослідники по-різному пояснюють перехід від реалістичної манери зображень палеоліту до стилізованої, умовної — неоліту. Одні вчені пов'язують це з появою кераміки, розпис якої потребував зовсім іншої манери виконання, другі — з розвитком абстрактного мислення, треті — зі зміною релігійних уявлень, четверті — зі зміною типу господарства (переходом від привласнюючої до відтворюючої економіки). Цікавою, на наш погляд, є концепція, згідно з якою стилізація та умовна манера зображень у мистецтві переддержавного періоду набули поширення у зв'язку з появою передписемної системи передачі інформації — піктограми. У цьому плані заслуговує на увагу дискусія навколо змістового значення трипільської орнаменталістики. І хоча більшість дослідників вважає, що знакова система трипільської орнаментики не може розглядатися як писемність, все ж наявність блоку знаків із фіксованим змістом вочевидь пов'язана з наявністю у трипільців досить складної магіко-ритуальної піктограми, що є першим кроком до виникнення писемності.

Розділ 4

РОЗКЛАД І ЗАНЕПАД ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА: ЕПОХА ПОЛІТОГЕНЕЗУ

Розділ 4

РОЗКЛАД І ЗАНЕПАД ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА: ЕПОХА ПОДІТОГЕНЕЗУ

Завершення неолітичної епохи і перехід до епохи палео-металу супроводжувалися значним піднесенням суспільного виробництва, зростанням обсягу надлишкового продукту та регулярністю його надходження, становленням нових форм сімейної і суспільної власності, розкладом і занепадом потестарної організації (первісної системи влади та управління) і формуванням нових політичних (державних) стосунків. Це — складний і суперечливий етап розвитку суспільства. Він значно краще забезпечений історичними джерелами (археологічними, етнологічними й навіть писемними). Проте наявність значної і різноманітної джерельної бази не тільки ускладнила дослідження історичного процесу цього періоду, а й викликала широкі дискусії як із приводу передумов занепаду первісного суспільства, так і щодо суті становлення і розвитку політичної влади, державності і цивілізацій узагалі.

Проблема занепаду первісного суспільства і формування на його уламках цивілізацій є однією з пріоритетних в історичній науці. Особливо актуально вона є в наш час. Їй присвячена велика кількість різноманітних розробок як теоретичного, так і конкретно-історичного плану. Сучасні підходи до проблеми дослідження епохи розкладу первісного суспільства і формування політичної влади можна об'єднати у дві принципово відмінні концепції.

Перша з них розглядає процес формування політичної влади і державності лише як наслідок подальшого розвитку потестарної організації — системи влади та управління первісного суспільства. В різноманітних розробках цього плану процес формування держави (цивілізацій) штучно відокремлюється від інших процесів розвитку суспільства (соціальних, економічних, культурних), які супроводжували і значною мірою зумовлювали напрям і механізми установалення політичної влади. Прихильники такого підходу до вивчення епохи політогенезу (Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, Е. Сервіс,

П. Скалник та ін.) вважали, що перехід від потестарних структур управління до політичних в суспільстві не пов'язаний з процесом майнового розшарування, виникненням приватної власності та класоутворенням, а є лише подальшим удосконаленням первісної системи влади й управління.

Прихильники другого концептуального напрямку у вивченні епохи політогенезу розглядали процес загибелі первісного суспільства як закономірний наслідок дальшого розвитку виробництва, виникнення приватної власності, майнового розшарування і класоутворення. Насамперед, це прихильники марксистського напрямку у вивченні історії (Г. Чайлд, Л. Е. Куббель, А. І. Першиц, О. М. Хазанов, В. О. Шнирельман та ін.), а також деякі неоеволюціоністи (Л. Уайт, М. Фрід, Дж. Стюард, Р. Брейдвуд та ін.).

Прихильники цих двох напрямів історичного пізнання по-різному визначали й конкретні причини виникнення і розвитку політогенезу — державоутворення.

Деякі вчені (Л. І. Мечников, Е. Хантінгтон) вважали, що основним фактором становлення цивілізацій було природне середовище. На їхню думку цивілізації виникали там, де були сприятливі умови для всебічного розвитку людства. В наш час більшість дослідників, не заперечуючи важливого значення оточуючого середовища для розвитку первісного суспільства, особливо на стадії широкого запровадження відтворюючих форм економіки, все ж розглядають природний чинник лише як сприятливий або несприятливий фон для проходження тих чи інших історичних процесів, у тому числі й становлення цивілізацій.

Л. Гумплович, Р. Лоун, Р. Кайнеро та інші дослідники, навпаки, пов'язували виникнення держави з суто історичними подіями або ідеологічними уявленнями: поширенням воєн між народами, еволюцією завойовницьких й узагалі грабіжницьких діянь, а також із сакралізацією влади правителів. Особливо поширеним було уявлення, що становлення державної влади і управління на початковому етапі здебільшого пов'язувалося з сакралізацією особи лідерів: ватажків, старійшин, чаклунів тощо (Дж. Фрезер, Дж. Джоунс та ін.). Дійсно, під час всіляких кризових ситуацій (посуха, голод, війна і т. ін.) люди тісніше згуртовувались навколо лідерів, а релігійна ідеологія закріплювала цю єдність шляхом запровадження різноманітних ритуалів, пов'язаних із сакралізацією влади управителів.

Проте більшість сучасних дослідників вважає, що основою виникнення централізованої влади були не тільки і навіть не стільки потреби у відправленні сакрального ритуалу,

скільки потреби соціально-економічних інститутів управління і влади, хоча ідеологічні й, передусім, релігійні уявлення в їх формуванні і розвитку займали не останнє місце, так само як і запровадження військового лідерства.

У свою чергу, прихильники соціально-економічного напряму по-різному визначають як соціально-економічну основу політогенезу, так і механізми становлення політичних структур і виникнення спадковості влади лідерів. Так, одні дослідники цього напряму пов'язують політогенез зі зростанням народонаселення в суспільствах з відтворюючою економікою (демографічні концепції), другі — з техніко-економічним розвитком суспільства (переважно технологічні теорії), треті — з розвитком обміну, виробничою, соціальною і майновою диференціацією й т. ін. Надалі ці напрями будуть розглянуті докладніше.

У цілому на сучасному етапі розвитку історичної науки переважає соціально-економічний напрям у вивченні епохи розкладу первісного суспільства і виникнення цивілізацій.

Дотримуючись сучасних соціально-економічних концепцій занепаду первісного суспільства і становлення політичної влади і державності, розглянемо, перш за все, основні господарські, соціальні та структурні новачі епохи палеометалу з тим, щоб чіткіше визначити передумови виникнення цивілізацій. У подальшому будуть розглянуті й інші чинники формування політичної влади та ієрархічної системи управління (природно-кліматичні, технологічні, релігійні).

Подальший розвиток відтворюючого господарства. Основою стародавніх цивілізацій був землеробський або землеробсько-скотарський тип господарства. Хоча в деяких регіонах земної кулі відбувалися занепад первісного суспільства, формування початкових форм майнового розшарування, виникнення стратифікованої влади і нестійких аморфних державних структур управління на базі інтенсифікації привласнюючої економіки, вони мали винятковий, обмежений характер і не призвели до повної загибелі первісного суспільства.

Магістральний шлях до створення політичних суспільств зрештою проклала відтворююча економіка, яка пізніше стала основою всіх сучасних цивілізацій. Подальше удосконалення землеробства і скотарства та отримання на їхній основі регулярного надлишкового, а згодом і додаткового продукту, починаючи з епохи палеометалу, визначалися багатьма чинниками, а регіональна специфіка їх залежала від цілої низки конкретних явищ як природного, так і суспільного характеру: клімату, гідрологічних умов, ґрунту, рівня землеробської техніки, характеру організації праці, обсягу і міс-

ця привласнюючих форм господарства в загальній системі економіки. Це спричинило необхідність конкретно-історичних досліджень розвитку землеробства на всіх теренах, де на його основі склалися стародавні цивілізації.

Насамперед розглянемо деякі загальні питання розвитку землеробства в період енеоліту і бронзового віку.

Землеробство, як уже зазначалося вище, повсюдно на початковому етапі було пов'язане з сприятливим геоботанічним фоном і мало палично-мотичний характер. Свою назву найдавніші землеробські системи дістали від основних знарядь обробки ґрунту — палиці-копалки та мотики. У більшості регіонів, де на основі подальшої інтенсифікації цієї системи склалися перші цивілізації, простежуються різні форми і напрями її розвитку — лиманне, вирубно-вогневе, богарне, іригаційне землеробство тощо. Все залежало від конкретних природно-кліматичних умов окремих осередків розвитку землеробської культури.

Так, у родючій долині Нілу, де виникла одна з найдавніших цивілізацій світу, взагалі тривалий час не було потреби у спеціальній обробці ґрунту, а отже й витрат людських зусиль на підготовку поля до сівби. Тут, як тільки спадала вода в річці, стародавні землероби просто кидали зерна злаків у нільський мул, і на цьому первинна обробка поля закінчувалась. В інших регіонах (Месопотамія, Південно-Східна Азія, Мезоамерика та ін.) економіка ранніх цивілізацій переважно базувалася на іригаційному землеробстві, хоча поряд з цією системою практикували й лиманні, богарні та інші форми землеробства.

Неможливо, оцінюючи різні системи палично-мотичного землеробства, віддавати перевагу (історичний пріоритет) якійсь одній або розглядати їх в еволюційній послідовності — скажімо: лиманне, іригаційне, богарне, перелогове тощо. Ефективність тієї чи іншої системи палично-мотичного землеробства і забезпечення надходження на цій господарській основі регулярного життєзабезпечуючого і надлишкового продукту, без чого неможливе взагалі виникнення держави, залежали, насамперед, від конкретно-історичних і природно-кліматичних умов. Історія знає чимало прикладів, коли в нових умовах один і той же народ відступав від своїх традиційних форм господарювання і запроваджував нові, більш надійні системи життєзабезпечення.

Надалі, в ході історичного розвитку, інтенсифікація землеробства пов'язується із запровадженням рільництва (орної системи), час, місце і характер виникнення якого донині залишаються нез'ясованими. Коли, де і в якій формі було

вперше використане рало для обробки ґрунту, поки що є історичною загадкою. Існує декілька імовірних реконструкцій процесу становлення цієї форми землеробства, яка згодом дійсно стала основою прогресивного розвитку всієї системи життєзабезпечення людства, стародавніх і сучасних цивілізацій.

Більш-менш визнаною вважається така схема послідовного проходження процесу становлення рільництва: на початковому етапі в землеробстві були запроваджені ручні борозенні знаряддя, які приводилися в дію зусиллями лише самої людини; на наступному етапі борозенні знаряддя замінило рало, а зусилля людини — тяглова худоба. На різних територіях запровадження рільництва відбувалося в різні історичні епохи і в різних формах, що зумовлювалося рівнем розвитку техніки і технології виробництва, а також іншими причинами соціального і природного характеру.

На думку С. М. Бібікова, на терені України рільництво вперше було запроваджене племенами трипільської культури в IV тис. до н. е. Г. Ф. Коробкова, яка провела експериментальні дослідження ранньоземлеробських знарядь праці археологічних культур Східної Європи, конкретизувала процес становлення рільництва на цій території і дійшла висновку, що на ранніх етапах трипілья ґрунт обробляли ще борозенними знаряддями, а рільництво було запроваджене дещо пізніше.

У тих випадках, коли з різних причин запровадження рільництва гальмувалося, чи взагалі було неможливим, широко застосовувались інші засоби інтенсифікації землеробства. Використовувалися, зокрема, найрізноманітніші добрива, практикувалася змішана чи багатопільна система посівів, вирощувалися сади-городи, де посприятливо росли різноманітні овочі, трави, дерева, бобові та зернові культури. Саме така система землеробства стала основою становлення стародавніх цивілізацій Америки і Великої савани Африки.

Важливим етапом подальшого розвитку виробництва продуктів харчування було садівництво. Деревя давали змогу багато років отримувати на одній і тій же ділянці більш-менш стабільний урожай; під сад, здебільшого, використовували непридатні для рільництва землі передгір'їв, кам'янисті та ерозійні ґрунти, що давало змогу підвищувати біомасу на одиницю площі; садівництво сприяло інтенсифікації обміну як усередині общин, так і між самими общинами. Все це, у свою чергу, сприяло дальшому розвитку низки важливих соціальних моментів, насамперед, зміцненню осілості, розподілу праці, підвищенню ролі обміну і, найголов-

ніше, становленню початкових форм відокремленої, а згодом і приватної, власності на основний засіб виробництва — землю, тому що дерева практично з самого початку вважалися власністю того, хто їх посадив.

В енеоліті і бронзовому віці інтенсифікації зазнало також скотарство. На початковому етапі в більшості випадків скотарство становило лише невеличку частину комплексного землеробсько-скотарського господарства, в якому склад домашніх тварин визначався традиціями престижної економіки та природними умовами. Лише в окремих регіонах, як це мало місце на Півдні України, відтворююча економіка з самого початку формувалася як суто скотарська.

Як правило, перші скотарські системи базувалися на придомному утриманні домашніх тварин. Удень тварин відпускали на вільний випас, під наглядом пастушків, а вночі утримували в селищах. Іноді тварин відганяли на літні пасовиська, де за ними наглядали здебільшого юнаки та підлітки. Однак з інтенсифікацією землеробства ситуація у тваринництві дещо змінилася.

Так, потреби подальшої інтенсифікації землеробства й, перш за все, рільництва були пов'язані із забезпеченням його тягловою силою, а також природними добривами (перегноєм), що досягалося стійловим утриманням домашніх тварин і випасом їх по стерні або орному полю. Стійлове утримання тварин у регіонах зі спекотливим літом забезпечувало первісних людей додатково ще й паливом. Залишки господарських будівель для стійлового утримання худоби повсюдно виявлені в пам'ятках енеоліту і бронзового віку України, де було широко запроваджене придомне скотарство.

З розвитком скотарства пов'язана також поява молочних продуктів. Запровадження молочного тваринництва Е. Шеррет визначав навіть як «революцію вторинних продуктів». Проте, на жаль, сучасна наука не може поки що конкретно відповісти на питання: де, коли і як людина вперше почала доїти худобу. Археологічні матеріали (наявність на поселеннях посуду для зберігання і обробки молока й, насамперед, цідильників для виготовлення сиру) свідчать про інтенсивне поширення молочного тваринництва в Європі, Північній Африці і Західній Азії вже в V тис. до н. е. Існує думка, що кіз і овець у Західній Азії почали доїти навіть раніше. За лінгвістичними даними індоєвропейці, семіти і народи Північного Кавказу в V тис. до н. е. теж доїли велику рогату худобу.

Слід зауважити, що «революція вторинних продуктів» мала спочатку дещо локальний характер. Чимало народів, які

займалися скотарством, не використовували молочні продукти в минулому, а в деяких регіонах не використовують їх і в наш час. Так, у минулому молочного тваринництва не знали народи Південної, Південно-Східної і Східної Азії, а також Америки. У різних народів відсутність молочного тваринництва зумовлювалася різними господарськими, соціальними, етнічними й навіть біохімічними особливостями людського організму. Так, останнім часом набула поширення гіпотеза, згідно з якою розщеплення лактози (молочного цукру) є генетично зумовленою особливістю людського організму. Здатність організму до розщеплення лактози відсутня у багатьох народів світу, що, на думку дослідників, і спричинило локальне поширення молочного тваринництва.

Важливим моментом розвитку скотарства було виведення спеціальної породи вівці, яка давала придатну для подальшої технологічної обробки вовну. Як продукт особливою напрямку розвитку скотарства, вона стала основою широкого запровадження вовноткацтва в V — IV тис. до н. е. в Південній Європі, Єгипті і Західній Азії. За даними археології, вовноткацтво на терені України відоме з часів трипільської культури (IV тис. до н. е.). Особливо широкого розвитку воно набуло з початком бронзового віку. На американському континенті індіанці Перу використовували вовну на півдикій вікуньї. Вони періодично заганяли у спеціальні загороджі вікуньї, стригли з них вовну і знову випускали тварин на волю. З цієї вовни індіанці виготовляли тканини особливо високої якості.

З розвитком відтворюючої економіки важливого значення набула транспортна проблема. Починаючи з неоліту первісні люди для транспортування вантажів використовували кіз і овець, як це має місце і в наш час у деяких народів Азії. Згодом з цією метою почали використовувати й биків. На малюнках неолітичного часу з Сахари зображені нав'ючені бики, і навіть бики з вершниками. В Південній Америці інки першими приручили лам та альпака (тварин, як і вікуньї, споріднених верблюду) і з самого початку domestикації застосовували їх для в'ючного перевозу вантажів. Уперше запряг волів зафіксований на глиняних моделях санок у населення трипільської культури. Не виключено, що запрягання волів мало місце і в населення Балкан та Месопотамії.

Проте своєрідна революція у розвитку транспорту відбулася з винаходом колеса. Одне з найважливіших технічних досягнень людства, воно на багато тисячоліть стало основою прогресу не тільки транспорту. Лише останнім часом колоесо поступово почало відходити на другий план у нових

транспортних технологіях. Не вдаючися в «проблему» пріоритетності у винаході колеса того чи іншого регіону (Балкан чи Месопотамії), зазначимо, що вози достовірно зафіксовані на терені Південної України з IV тис. до н. е. Спочатку, як і трипільці, енеолітичне населення південноукраїнських степів запрягало у вози биків, а згодом і коней.

Надаючи величезного значення винаходу колеса для прогресивного розвитку виробництва і транспорту, й, зрештою, становлення ранніх цивілізацій Старого Світу, треба зауважити, що стародавні цивілізації Америки взагалі не знали колеса. Основою їх транспорту були мускульні зусилля самої людини, і лише інки знали в'ючних лам і альпака. Мускульні зусилля людини досить часто використовувались для транспортування вантажу і в ранніх цивілізаціях Старого Світу.

Особливої уваги заслуговує питання domestикації коня і верблюда, навколо якого уже тривалий час точаться гострі дискусії. Це пояснюється тим, що обидві ці тварини відіграли чи не вирішальну роль у розв'язанні цілої низки важливих господарських, військових, соціальних та інших проблем в історії людства, починаючи з первісності і до нашого часу. Гіпотез із цього приводу дуже багато. На наш погляд, найвірогіднішими з них є ті, що пов'язують domestикацію коня з північнопричорноморськими степами, а верблюда — з Аравійським півостровом. Доместикований кінь достовірно зафіксований В. І. Бібіковою на Дерев'ському поселенні, на Дніпрі, у V тис. до н. е. Згодом тут, на її думку, з'явилися й перші вершники.

Процес дальшого розвитку скотарства пов'язаний зі становленням кочівництва (номадизму). Цей складний і суперечливий етап у розвитку скотарства ще не до кінця досліджений. По-різному оцінюють дослідники конкретно-історичні аспекти становлення й розвитку кочівництва (час і місце виникнення ранніх форм номадизму; шляхи розселення номадів та їхні взаємозв'язки із землеробами, з одного боку, і вищими мисливцями, рибалками та збирачами, з іншого; структура господарства ранніх кочовиків і її співвідношення з попередніми господарськими системами й т. ін.), його місце у світовому історичному процесі й, насамперед, вплив кочівництва на формування і подальший розвиток цивілізацій. Не з'ясовані до кінця й механізми, які спричинили виникнення кочівництва. Згадані проблеми українські дослідники і ще чекають на своїх дослідників, серед яких, сподіваємось, будуть і читачі нашого підручника.

Спробуємо хоча б схематично визначити шляхи пошуків відтворення процесу становлення кочівництва на терені

України. На сьогодні більшість дослідників визнають, що основним ареалом становлення кочівництва в Європі були чорноморсько-каспійські степові простори, на північних і південних околицях яких у неоліті-єнеоліті склалися досить розвинуті землеробсько-скотарські та скотарсько-землеробські соціально-економічні та етнічні спільноти. Дальший розвиток їх був неминуче пов'язаний з відокремленням скотарського компоненту, якому за інтенсифікації скотарства не вистачало б пасовиськ у лісостеповій зоні. Якраз у пошуках нових місць для випасу тварин скотарі й змушені були вдатися до кочівництва і повільно просуватися в сусідні степові простори. Серед механізмів становлення кочівництва дослідники останнім часом виділяють аридний клімат (сухий клімат із високими температурами повітря і малою кількістю атмосферних опадів). Безперечно, аридизація клімату спричинила помітні зміни у навколишньому середовищі, що мали місце у Східній Європі в IV тис. до н. е.

Початки раннього кочівництва на сучасному терені України В. І. Бібікова та В. М. Даниленко пов'язують із племенами середньостогівської культури Лівобережної України, які вперше не тільки domestикували коня, а й осіддали його, ставши, таким чином, першими в світі вершниками. Важко переоцінити роль прирученого коня і вершництва у становленні номадизму, тому опоненти згаданих авторів беруть під сумнів, насамперед, ті узагальнення, які, на наш погляд, безперечно доведені палеозоологічними дослідженнями В. І. Бібікової та історичними роздумами В. М. Даниленка. Потребує остаточного уточнення лише рання дата (V тис. до н. е.) Дерев'яного поселення.

З IV тис. до н. е. південноукраїнські степи заселяють нащадки середньостогівців — кочові племена ямної культури. Вони вже добре пристосувалися до кочового побуту: мали вози, прирученого коня, розвинуте молочне тваринництво і вовнокацтво, отари овець, коней та іншої худоби. Займались ямні племена, ймовірно, і землеробством, проте його характер і частка в їхньому господарстві поки що остаточно не з'ясовані. Вони, як і їхні попередники, були згуртовані навколо могутніх ватажків, підтримували широкі, різноманітні стосунки з сусідніми землеробськими і скотарськими племенами, що дає підстави розглядати племена ямної історичної єдності як передцивілізаційне угруповання кочівників.

Поряд із землеробами та скотарями передцивілізаційного рівня досягли й деякі племена з привласнюючою економікою. Насамперед, це індіанці-рибалки Північно-Західного узбережжя Америки, алеути та деякі інші народи, які завдя-

ки сприятливому природному середовищу досягли значних успіхів у господарській діяльності й накопичили достатній обсяг надлишків виробництва для утримання своїх ватажків. Проте цей феномен мав обмежений, локальний характер і, що найголовніше, не набув дальшого історичного розвитку.

Становлення ремесла. У попередньому розділі вже зазначалося, що в розвинутій первісній общині поряд із домашніми промислами (виготовлення самим господарем знарядь праці та предметів побуту для власних потреб) у деяких сферах виробництва (гончарстві, кремнедобуванні, металургії тощо) почали складатися так звані сезонні общинні ремесла. Майстри діставали замовлення від общини, виконували його й одержували винагороду із суспільних фондів, проте, частіше всього, вони просто звільнялися від сільськогосподарських робіт на період виконання замовлення.

Однак поступово, з виникненням трудовітких і професійно орієнтованих ремесел, передусім металургії і металообробки, ситуація дещо змінилася: для виготовлення металевих виробів потрібно було витратити багато часу і зусиль, а також володіти професійними знаннями і навичками ливарництва і подальшої обробки металу. Зрозуміло, що на ранньому етапі виникнення металургії і металообробки вони не набули скільки-небудь помітного поширення, не стали ще навіть другорядним чинником життєзабезпечення населення, тому оцінка ролі і місця запровадження їх у виробництво в різних дослідників дещо різниться.

Проте розглянемо спочатку основні моменти становлення і розвитку цього, безперечно, визначного явища в історії людства, яке в подальшому спричинило переворот у розвитку господарства і соціальних відносин. У наш час вважаються більш-менш з'ясованими лише напрям та етапи поступового вдосконалення технології обробки металів і запровадження їх у виробництво. Так, у неоліті спочатку виникло холодне кування міді, пізніше гаряче і обпал, а потім литво. З моменту появи мідних виробів у археологічних комплексах стародавніх поселень деякі дослідники виділяють навіть особливу епоху в історії людства — єнеоліт, або халколіт, підкреслюючи тим самим важливість виникнення і запровадження у виробництво металу взагалі. Однак виділення єнеоліту, як окремої історичної епохи, не є загальновизнаним. Більшість дослідників розглядають ранній етап запровадження металу у виробництво й дальше поширення бронзових виробів як одну епоху — міді-бронзи.

Виникнення і запровадження у виробництво металургії міді і бронзи в різних регіонах земної кулі відбувалося в різ-

ні часи. Найдавнішими центрами першого кування міді, а в подальшому мідє- і бронзолivarного виробництва, були Західна Азія (VIII тис. до н. е.), Закавказзя (VII тис. до н. е.), Балкано-Карпатський регіон (VI тис. до н. е.). З останнього центру в V тис. до н. е. перші мідні, а згодом і бронзові вироби поширилися на територію України. Перші ковані речі з міді в цей час завезли з Балкан трипільці. З IV тис. до н. е. трипільці почали самі запроваджувати ливарне виробництво сокир, шил, долот, рибальських гачків, браслетів, медальйонів та інших речей. Через трипільців балканський метал отримували й енеолітичні племена Лівобережжя.

Наприкінці IV — на початку III тис. до н. е. населення бронзового віку України почало імпортувати значну кількість металу з Північного Кавказу, хоча Балкано-Карпатський центр залишався ще деякий час провідним у забезпеченні металом Південно-Східної Європи. Водночас майстри бронзолivarного виробництва Південної України почали розробку місцевих, донецьких запасів міді. І все ж основу металургії племен бронзового віку України становив імпортований метал або металолом.

Запровадження у виробництво перших металів і початок металообробки по-різному оцінюються дослідниками. Так, С. С. Березанська вважає, що на ранньому етапі металеві вироби не справили скільки-небудь помітного впливу на розвиток економіки і подальший історичний прогрес. Водночас В. М. Массон пов'язує з раннім металургійним виробництвом докорінні зміни в господарстві та соціальному устрої первісного суспільства.

С. А. Семенов, провівши низку експериментальних досліджень, зумів довести, що мідні і бронзові вироби в окремих виробничих операціях значно ефективніші, ніж кам'яні. А втім, на деяких роботах металеві вироби ще тривалий час поступалися кам'яним, зокрема, це стосується виготовлення човнів, обробки кістки, рогу тощо. Проте значення ранніх металевих виробів у розвитку суспільства слід оцінювати, насамперед, не за їхньою виробничою ефективністю, а з'ясовуючи їхнє місце в господарській системі в цілому.

Протягом енеоліту і бронзи метал використовувався переважно в соціальній сфері, тобто у престижній економіці. Його ще не вистачало для забезпечення повсякденного виробництва знаряддями праці, тому він накопичувався переважно у лідерів, у сфері престижного обміну, а не виробництва. На ранніх етапах лідери навіть визнавали за краще займатися металообробкою, аніж землеробством і скотарством, заради здобуття особистого авторитету й контролю над виготовленням престижних речей і прикрас.

Справжній переворот в економіці відбувся лише із запровадженням у виробництво заліза. По-перше, залізо було значно поширеніше на земній кулі й напочатку його добування потребувало менше зусиль. По-друге, з широким запровадженням заліза з нього почали в значній кількості виготовляти знаряддя праці: сокири, лемеші, залізні мотики та інші сільськогосподарський інвентар. Залізні речі стали доступними для більшості населення. З розвитком чорної металургії інші метали (мідь, бронза, срібло, золото тощо) набули виключно престижного значення, хоча на ранніх етапах появи заліза воно теж часто використовувалося для виготовлення прикрас, художніх і ритуальних предметів і мало престижне значення.

Надалі потреба в ефективних знаряддях праці спричинила інтенсифікацію виробництва металевих виробів, що, на думку багатьох дослідників, привело до виникнення ремесла, тобто появи ремісників-професіоналів, які займалися, головним чином, виготовленням продукції для обміну. Це зумовлювалося, насамперед, особливостями металургійного і металообробного виробництва, які через свою складність і трудомісткість потребували високого професіоналізму, досвіду, часу і наснаги.

Сам по собі процес відокремлення ремісництва від основного землеробсько-скотарського виробництва був досить складним і пройшов кілька етапів. Як уже зазначалося вище, початковий етап відокремлення ремесла розпочався запровадженням енеолітичними племенами сезонного ремесла, коли група ремісників звільнялася від основної роботи і займалася деякий час лише ремісництвом (общинне ремесло). Згодом, коли металообробка і металургія значно поширилися і набули вирішального значення для інтенсифікації виробництва, ремісники почали займатися лише виготовленням виробів для обміну. При цьому вони повністю звільнялися від сільськогосподарських робіт. Однак їхні домогосподарства продовжували обробляти свої городи, щоб забезпечити сім'ю продуктами харчування. Тільки з виникненням цивілізації і міст ремісники змогли повністю забезпечувати свої сім'ї, працюючи виключно на обмін.

Становлення інших ремесел (гончарство, ткацтво, деревообробка, будівництво тощо) мало свою специфіку, пов'язану з статовіковим поділом праці та з іншими причинами, зумовленими різними місцевими традиціями.

Ставлення в суспільстві до ремісників було різним і залежало від багатьох причин. На ранніх етапах розвитку ремесла ремісники здебільшого були в пошані, а заняття ре-

меслом мало престижний характер. Проте із запровадженням чорної металургії у багатьох народів ковалі і металурги попервах зневажалися і взагалі займали найнижче становище в общині. Дослідники по-різному пояснюють зневажливе ставлення до професій, пов'язаних з обробкою металу. На наш погляд, ставлення до цих професій (вважали їх престижними чи зневажали) залежало від традицій, що сформувались у певному соціальному і економічному середовищі, а також від рівня політичного та культурного розвитку суспільства, його урбанізації тощо.

Обмін і його місце у становленні політичної влади. Епоха міді-бронзи, як було доведено вище, характеризувалася помітним прогресом у розвитку економіки (запровадження рільництва, становлення кочівництва, виникнення і поширення ремесел тощо); стабілізацією осілості (виникнення постійних жител і поселень); різким зростанням кількості й густоти населення і водночас інтенсивним розселенням на нових територіях не тільки кочівників, а й землеробів, ремісників, мисливців та рибалок. Це був період бурхливих політичних подій, коли з історичної арени безслідно зникли одні етнічні спільноти і на їхньому місці формувались нові. В загальному ж плані це — епоха соціального, економічного і політичного піднесення в суспільстві.

Особливого значення в цій соціально-економічній і політичній ситуації набув обмін продуктами виробництва, як у межах етнічних (плем'я) і соціально-економічних (община) об'єднань, так і між різними етносоціальними і політичними спільнотами. Так, важко навіть уявити собі, без усталення почуттів гостинності і толерантності щодо ремісників та посередників, поширення їхньої продукції, налагодження широкого обміну металевими виробами на віддалених територіях, де була відсутня сировина для їхнього виготовлення. Безперечно, що тривалий, цілеспрямований обмін передбачає добрі стосунки між партнерами, і в цілому між народами. У багатьох випадках обмін сприяв стабілізації політичного, економічного і соціального життя на обширних територіях.

На більш ранніх етапах розвитку людства ми вже зустрічалися з двома формами обміну: 1) обмін продукцією між общинами з різними напрямками господарства (вищих мисливців і рибалок із землеробами і скотарями, землеробів зі скотарями й т. ін.) або сировиною (коли в певних географічних умовах населення спеціалізувалося на експлуатації джерел рідкісної сировини, обмінюючи її, чи виготовлені з неї знаряддя праці та різноманітні прикраси, на інші продукти виробництва або сировину); 2) дарообмін, який набув особ-

ливого значення в пізньопервісній общині у престижній сфері економіки і сприяв зміцненню соціальних зв'язків.

Обидві ці форми набули подальшого розвитку в бронзовому віці, проте поряд із ними в цей період з'явилася й нова форма — економічний обмін, основою якого було не стільки налагодження соціально-економічних зв'язків між партнерами, скільки отримання у процесі обміну певних речей або продуктів, необхідних їм для розвитку власного виробництва чи престижної сфери. Йдеться, насамперед, про ремісників, змушених обмінювати свої вироби на продукти землеробства і скотарства, без яких вони не могли існувати. Економічного «забарвлення» набули й деякі елементи більш ранніх форм обміну.

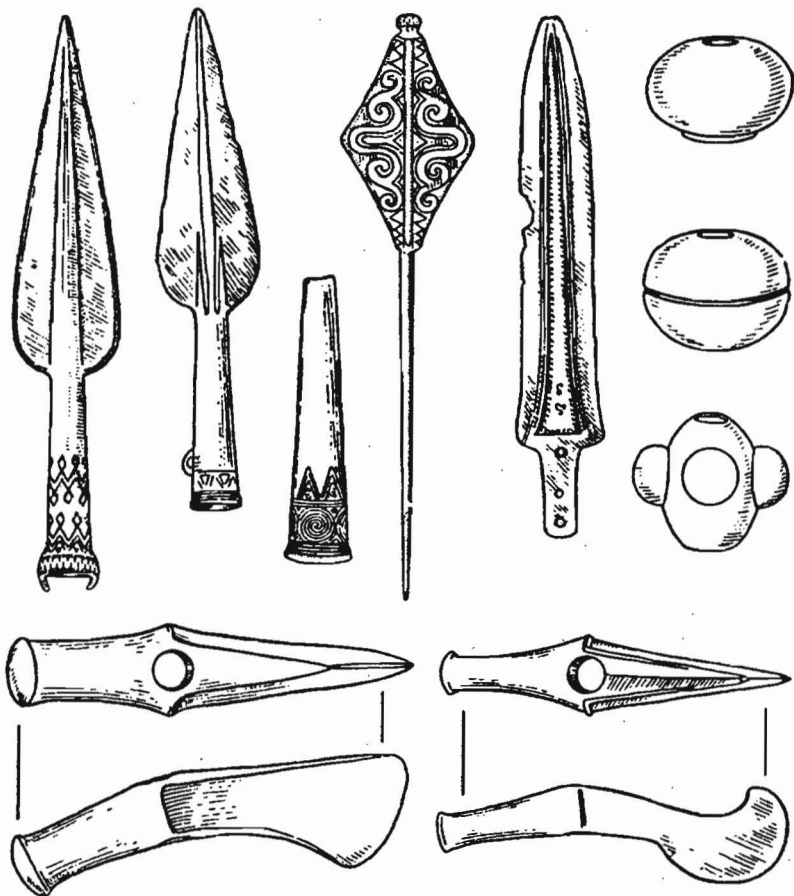
Подальший розвиток економіки й, зокрема, спеціалізація та інтенсифікація виробництва товарів, що виготовлялися з метою обміну, потребували розширення і зміцнення взаємовигідних зв'язків. Так, спеціалізованим скотарям, особливо кочівникам, потрібне було зерно, водночас землеробам, для отримання стабільних урожаїв, потрібні були тяглова худоба і ремісничі вироби (лемеші, сокири та інший сільгоспінвентар). Соціальна сфера, у свою чергу, потребувала накопичення престижних речей. Все це неможливо було вже отримувати лише завдяки безпосереднім зв'язкам між виробниками тієї чи іншої продукції. Виникла необхідність у виробленні надійних еквівалентів і широкої мережі обмінних стосунків. Обмін за цих умов став важливим чинником стабілізації та інтенсифікації виробництва.

На зміну партнерству і міжобщинним та міжплеменним торжищам почали виникати примітивні ринки, на яких незнайомі люди вели обмін своєю продукцією. Здебільшого, особливо на початковому етапі, на таких ринках переважав натуральний обмін без залучення яких би то не було еквівалентів. Проте з часом все частіше почали запроваджуватися обмінні еквіваленти. Почали виникати своєрідні мірила вартості продуктів і засоби обміну — первісні гроші.

Спочатку як обмінні еквіваленти в різних народів, у залежності від характеру угоди, використовувалися найрізноманітніші види «первісних грошей». Так, у більшості випадків землю можна було придбати лише в обмін на худобу (свиней, гаялів та інших домашніх тварин). Шлюбний викуп, здебільшого, також сплачувався домашніми тваринами. У папуасів, наприклад, за жінку сплачували свиньми. Водночас у тих же народів для купівлі інших речей використовувалися «неживі» гроші: металеві вироби, прикраси тощо.

Як первісні гроші могли використовуватись найрізноманіт-

ніші речі в залежності від обсягу вкладеної в них праці або ж їхньої екзотичності та рідкості. Це могли бути низки рідкісних раковин із далеких морів, красиві пір'їни екзотичних птахів, намисто із зубів деяких тварин, кам'яних або металевих бусинок, металеві вироби (сокири, кинджали, серпи тощо), шматки тканини, майстерно орнаментовані глечики тощо.

Бородинський скарб епохи бронзи

Поступово перевага в обмінних операціях надається металу та виробам із нього. На торговельних шляхах бронзового часу археологами знайдені численні скарби, в яких переважають знаряддя праці, зброя, різноманітні прикраси, а також зливки металу. Нерідко такі скарби містять лише престижні речі. Так, Бородинський скарб із межиріччя Дунаю і

Дністра складався з вишуканих, полірованих кам'яних сокир і булав, срібних наконечників списів, кинджала і шпильки, які за стилем і формою нагадують трансільванські речі, а за орнаментациєю — егейські, месопотамські та кавказькі.

На ранніх стадіях розвитку обміну він був доступним усім общинникам. У деяких сферах таким він залишався й пізніше. Проте поступово контроль за мережею обміну, насамперед, у престижній сфері, а також у сфері міжобщинного і міжплемінного обміну перейшов до «великих людей». Особливого значення контроль за сферою обміну набув на початкових етапах політогенезу, коли створювались передумови виникнення держави.

Поряд із тим, що значення обміну, як механізму налагодження соціально-владних зв'язків, зберігалось і навіть зміцнювалось, лідери почали все більшою мірою використовувати контроль за обміном для накопичення престижних речей, які згодом набували функцій скарбу. За спостереженнями археологів цей період характеризується помітним збільшенням на пам'ятках гарних речей, які не призначалися для роботи, а використовувалися переважно в церемоніальній сфері як символи влади, атрибути відправлення культів, або ж осідали у вигляді скарбу — на той час символу могутності і влади. У престижно-владній сфері особливо цінувались речі, привезені здалека, до того ж виготовлені з рідкісної сировини і оригінально прикрашені.

Останнім часом знову розгорнулися дискусії з приводу того, хто і як здійснював престижний обмін. Деякі дослідники, слідом за Г. Чайлдом, наполягають на тому, що з самого початку запровадження у виробництво металів такий обмін вели спеціалізовані торговці, які виступали посередниками у поширенні престижних речей і навіть досвіду їх виготовлення, що, на думку моноцентристів, і відбулося з процесом запровадження і поширення металургійного виробництва.

Інші дослідники, навпаки, вважають, що спеціалізовані торговці з'явилися лише наприкінці бронзового віку під час формування ранніх державних (політичних) структур. До того часу імпортовані престижні цінності вожді здобували за допомогою численних посередників, беручи безпосередню участь в обміні на певних ділянках торговельного шляху, та контролюючи увесь процес обміну. Вожді, чия територія була розташована за межами шляхів обміну, навіть вели війни, намагаючись захопити основні центри обмінного процесу. Археологічно поява торговців, на думку дослідників цього напрямку, фіксується значками власності (своєрідними печатками-

штампами) на дорогих престижних речах. Лінгвісти у цьому періоді фіксують появу в семітв терміна «тамкара» (торговець), який згодом був запозичений стародавніми шумерами.

Оцінюючи в цілому роль обміну в історії суспільства бронзового віку, слід зауважити, що він сприяв, передусім, помітній інтенсифікації виробництва і налагодженню сприятливих соціальних зв'язків між різними етнічними угрупованнями, а також дальшому розвитку престижної економіки і формуванню на її основі політичної влади і державних структур.

Виникнення додаткового продукту і приватної власності. Економіка первісної общини, як уже зазначалося вище, повністю забезпечувала людей необхідними засобами існування і навіть була спроможна виробляти надлишки продуктів, без яких первісні люди могли фізично і соціально нормально існувати. В період неоліту і бронзового віку з виникненням і широким запровадженням у життєдіяльність первісної людини землеробства, скотарства і ремесла виробництво надлишкового продукту значно зросло. Ким і з якою метою стимулювалось виробництво у все більших кількостях надлишкового продукту? Адже він не був украй необхідним для існування суспільства.

Насамперед, надлишковий продукт потрібен був лідерам (ватажкам, «великим людям» тощо) для широкого запровадження дарообміну і пишних бенкетів, соціальної допомоги своїм одноплемінникам, родичам і вияву «щедрості» і меценатства. Надлишковий продукт використовувався також для стимулювання розвитку духовної культури: раціональних знань, ідеологічних уявлень і різноманітних обрядів тощо.

Однак у всіх випадках накопичення надлишкового продукту на ранніх етапах розвитку суспільства мало лише соціальне значення, оскільки лідер був зобов'язаний прилюдно роздавати своє багатство і не мав змоги накопичувати його в будь-якій формі. У деяких народів існувала навіть своєрідна форма відчуження майна або скарбів лідерів, коли їх, «заради престижу», примушували таємно зарити своє багатство в землю, що призвело до виникнення престижно-ритуальних скарбів, які, на жаль, археологам поки що важко відрізнити від скарбів ремісників або торговців.

Таким чином, престижна економіка на початковому етапі свого становлення і розвитку, безперечно, сприяла інтенсифікації виробництва взагалі й надлишкового продукту, зокрема. Регулярне надходження додаткового продукту, в свою чергу, давало можливість надійно забезпечити суспільство необхідними життєвими ресурсами й активізувати соціальну і духовну сфери. Однак подальше зростання обсягу

надлишкового продукту поступово призвело до перетворення його на додатковий, який, на відміну від надлишкового, вироблявся однією людиною, а привласнювався іншою.

Перетворення надлишкового продукту на додатковий стало можливим лише з виникненням відношень експлуатації, суть яких саме й полягає у привласнюванні надлишкового продукту, виробленого однією людиною, іншою, — незалежно від характеру і способу самого процесу відчуження. Так, в одних випадках відчуження надлишкового продукту від безпосереднього виробника відбувалося мирним (добровільним) шляхом, коли, наприклад, общинники «допомагали» лідеру будувати свій престижний будинок, влаштовувати прийоми для сусідніх лідерів, накопичувати й утримувати в себе общинні скарби, а згодом і використовувати їх на свій розсуд і т. ін. В інших — насильницьким (військовим), коли просто грабували сусідів, а їхнє майно привласнювали переважно ватажки.

Таким чином, створення надлишкового продукту відбувалося безпосередньо у виробництві, проте обсяг його з'ясувався лише у процесі споживання, коли весь сукупний продукт виробництва можна було поділити на необхідний і надлишковий. У первісній общині як той, так і другий споживалися під суспільним контролем. Водночас перетворення надлишкового продукту (або його частини) на додатковий було лише наслідком перерозподілу продуктів. Це могло статися лише тоді, коли община втрачала контроль над розподілом додаткового продукту і весь механізм розподілу сукупного продукту переходив у сферу управління, про що йтиметься далі.

Підвищення ефективності виробництва не тільки спричинило зростання надлишкового продукту, а й сприяло структурній перебудові самого процесу виробництва і системи розподілу продуктів праці. Так, зростання продуктивності праці неминуче вело до її індивідуалізації, яка, у свою чергу, відкривала можливість для індивідуального привласнювання виготовленого продукту. Вище зазначалося, що вже в неоліті значна частина общинників мала свої власні городи, на яких вони вирощували продукти, які споживалися в їхніх сім'ях або використовувались для престижних церемоній. У гірських місцевостях відокремилися садівники, а згодом, у бронзовому віці, — скотарі, ремісники, торговці.

Таким чином, склалася об'єктивна можливість вилучити у безпосередніх виробників вироблений ними продукт із загальної власності общини, перетворити його на свою особисту власність, яка вже складалась не тільки з особистих речей, а й зі знарядь праці, продуктів виробництва (необхідно-

го і надлишкового). Власність виробника на продукт його праці дістала назву відокремленої власності. В цих умовах працівник сам був заінтересований у збільшенні обсягу відокремленої власності, насамперед, надлишкової, що, у свою чергу, сприяло інтенсифікації і удосконаленню виробництва.

Спеціалізація та індивідуалізація виробництва, з одного боку, і формування відокремленої власності, з іншого, потребували значного прискорення обміну. Розвиток ремесла взагалі неможливий без регулярного обміну. Регулярний обмін відкривав шлях для становлення товарного виробництва, яке передбачає відчуження продуктів праці безпосереднього виробника на ринку. В умовах ринку виробник, після угоди і продажу виробленого ним продукту, повністю втрачав контроль над ним, він переходив у власність іншої людини. В цих умовах відкривалась можливість для виникнення приватної власності.

Поняття відокремленої і приватної власності близькі за формою, але принципово відмінні за змістом. Відокремлена власність, як уже зазначалося вище, складалася з необхідно надлишкового продукту, виробленого самим її власником. Зрозуміло, що накопичуватись міг лише надлишковий продукт або його еквівалент, оскільки необхідний продукт споживався самою родиною власника. Й хоча накопичення надлишкового продукту у відокремленої власності відкривало можливість використання його з метою експлуатації, проте ця можливість є лише потенційною. Приватна власність, навпаки, одразу складалася з додаткового продукту, який є, як було доведено вище, наслідком привласнювання чужої праці.

Сам процес перетворення відокремленої власності у приватну й виникнення на цій основі в суспільстві майнової та соціальної стратифікації був дуже складним і тривалим у часі. Він пройшов кілька етапів, які по-різному оцінюються дослідниками. Не викликає сумніву одне: виникнення приватної власності стало основною передумовою занепаду первісного суспільства, незалежно від конкретних форм її становлення й існування в різних суспільствах, а також методів і характеру її накопичення.

Становлення відокремленої, а згодом, на її основі, приватної власності, очевидно, розпочалося з їх групових форм, коли спочатку від общинної (колективної) власності відокремлювалась власність не окремих осіб, а певної виробничої групи (лініджу, великої або малої сім'ї тощо). Первісне накопичення багатства здебільшого відбувалося в межах окремих сімей, які мали свій робочий інвентар і здатні були виробляти надлишковий продукт. Зрозуміло, що в подальшому процес перетворення групової відокремленої власності

на групову приватну власність мав проходити в умовах об'єктивної майнової або соціальної нерівності сімей, що зумовлювалося їхнім чисельним і якісним складом, місцем в ієрархічній системі управління тощо.

В цих умовах сім'ї, які мали власні знаряддя праці, збалансований статевий-віковий склад, були міцно згуртованими, безперечно, могли в більших розмірах виробляти надлишковий продукт, накопичувати його і перетворювати на багатство, а згодом використовувати його для отримання додаткового продукту, перетворюючи останній в приватну власність і, таким чином, запроваджувати експлуатацію. Це був тривалий і вкрай суперечливий шлях становлення приватної власності і майнової стратифікації в суспільстві.

Більше можливостей для швидкого накопичення багатства мали сім'ї, причетні до системи надсімейного общинного управління і влади, поки що потестарної. Річ у тім, що ускладнення процесу виробництва спричинило виникнення складної системи управління, до функцій якої згодом відійшов і розподіл сукупного суспільного продукту. Це відкрило можливість відчуження частки суспільного надлишкового продукту на користь сімей управителів. Іншими словами, тут із самого початку склалися умови для прямого перетворення надлишкового продукту на додатковий, відокремленої власності — на приватну і формування відношень експлуатації.

У подальшому становлення індивідуальної відокремленої власності, а на її основі — приватної, по-різному складалося в різних угрупованнях. Сім'ї, які мали доступ до перерозподілу сукупного суспільного продукту, лише прикривалися сімейною груповою власністю. По суті, відчужений на їхню користь надлишковий продукт, вироблений колективом, із самого початку накопичувався як приватна власність вождя.

Значно складніше відбувалося становлення індивідуальної відокремленої власності в сім'ях виробників. Групова власність великих сімей розпадалася внаслідок жорстких суперечностей між її дорослими членами. Намагаючись протистояти батькові в його намірах перетворити сімейну власність на особисту, сини іноді навіть наполягали на збереженні групової власності. Проте згодом у більшості випадків групова сімейна власність розпадалася на індивідуальну власність її працездатних членів.

Немає необхідності наводити тут приклади конкретно-історичних форм становлення приватної власності у різних народів світу. Їх можна знайти скільки завгодно у будь-якому посібнику з археології чи, особливо, етнології, предметом дослідження яких вони є. Зауважимо лише головне — в усіх

випадках становлення приватної власності відбувалося в умовах жорсткої опозиції з боку суспільної свідомості первісних людей, вихованих на суспільно-психологічних настановах егалітарного суспільства.

Крім соціально-психологічних існували й об'єктивні, соціально-економічні причини, які на цьому етапі розвитку суспільства не давали змоги вільно розпорощувати суспільну власність. Так, чимало видів робіт все ще потребували об'єднання зусиль усього колективу, ще не був завершений до кінця процес індивідуалізації праці й т. ін. Це стимулювало традиційну свідомість і призводило до конфліктних ситуацій. У більшості випадків власника зрештою примушували або роздати своє багатство, або знищити його.

Однак найважливішим гальмом на шляху остаточного становлення в суспільстві приватної власності було збереження колективної власності на основний засіб виробництва — землю. Відсутність приватної власності на землю робила всі інші форми власності другорядними. Власністю на землю в остаточному варіанті визначався характер суспільних стосунків. Зрозуміло, що становлення приватної власності на землю відбувалося в запеклій боротьбі й на тому етапі розвитку суспільства дуже рідко завершувалося успіхом. Тут діяли не тільки соціально-психологічні, а й об'єктивні фактори, насамперед, необхідність збереження власності общини на землю. Тому перші власники землі отримували її за межами общинних земель, на так званих вільних, нерідко досить віддалених, землях.

Здебільшого окремі сім'ї лише користувалися землею, іноді навіть передавали її у спадщину, проте як і раніше вона залишалась власністю общини. Були й інші, проміжні, форми становлення приватної власності на землю. У багатьох варіантах вони збереглися до нашого часу в суспільствах різного рівня соціального розвитку.

СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ І ДЕРЖАВИ (ПОЛІГЕНЕЗ)

Зародження експлуатації. Удосконалення системи виробництва, індивідуалізація праці, економічне відособлення сімей, виникнення відокремленої, а згодом і приватної, власності поступово привели до трансформації структури егалі-

тарного суспільства і формування нових соціальних відносин, що базувались уже на нових засадах політичної, а не потестарної влади, нових принципах економічних і соціальних стосунків, які передбачали різні форми експлуатації.

Вище зазначалося, що з виникненням господарської відокремленості сім'ї, становленням групової, а згодом індивідуальної власності, по-різному складалася доля окремих сімей. Сім'ї, які опинилися в екологічно сприятливих умовах, мали у своєму складі вправних працівників, могли виробляти більше надлишкового продукту, що давало змогу їм швидко включитися в престижні економічні відносини і здобути вищий економічний і соціальний статус. Таким чином, поступово виникає нерівність між сім'ями, а з відмиранням егалітарних принципів розподілу і становленням нових принципів обміну послугами і матеріальними цінностями ця нерівність досить часто перетворювалась на залежність.

Ускладнення економічної і соціальної структури суспільства потребувало спеціалізації організаційно-управлінської роботи, а зростання обсягу надлишкового продукту відкривало можливість реалізації цієї потреби. Збільшення обсягу надлишкового продукту, насамперед, дало можливість звільнити організаційно-управлінську сферу від безпосередньої участі в матеріальному виробництві й зосередитись лише на функціях управління колективом, серед яких однією з важливіших була функція перерозподілу сукупного суспільного продукту (редистрибутивна функція, за К. Полань).

Сама по собі організаційно-управлінська робота є продуктивною і, безперечно, необхідною, що робило її, поряд з розумовою працею, престижною в суспільстві. Це вело до виникнення ієрархії видів праці, появи рангів і закріплення в людській свідомості та в соціальній практиці порівняльного статусу суспільних функцій. Всі члени колективу розуміли важливість і необхідність праці керівників, і тому виділення частки суспільного продукту на їхнє утримання не викликало у них заперечень. Ідеологічно така ситуація усвідомлювалась як наявність між рядовими членами общини і вождями якихось взаємних обов'язків, взаємодомовленості й взаємодопомоги, а деякі дослідники навіть убачали в цих стосунках «взаємну експлуатацію».

Дійсно, в період занепаду потестарної і складання на її основі політичної організації провідну роль відігравала соціальна верхівка, яка, перероджуючись у нову владу, певною мірою намагалася зберегти цілісність свого колективу, проте це не виключало асиметричного розподілу сукупного надлишкового продукту на користь вождя, його родини

та інших представників ієрархічної структури організаційно-управлінської сфери. Сама асиметрія розподілу і є прихованою формою експлуатації, коли значна частина сукупного надлишкового продукту залишалася в структурах управління.

Підсумовуючи розгляд шляхів становлення соціальної та економічної стратифікації в суспільстві, зародження експлуатації і залежності, володарювання й підлеглості, виділимо два основних напрями процесу відчуження додаткового продукту на користь певної категорії власників: 1) на основі приватної власності на основні знаряддя праці; 2) на основі монополізації і привласнювання суспільних посадових функцій. Цей поділ є досить умовним, особливо для ранніх етапів зародження експлуатації, оскільки в практичному житті вони не мали ще чіткого оформлення й до того ж базувалися, здебільшого, не на насильстві, а на психологічно-му підкоренні авторитетові лідера.

Форми експлуатації. Складність полягає в тому, що в суспільстві періоду занепаду і розкладу егалітарної системи управління і влади зберігаються всі зовнішні ознаки її соціальної структури. Відношення володарювання, з одного боку, підлеглості й залежності, з іншого, існували одночасно в різних формах, утворюючи своєрідну єдність різних форм експлуатації. В такій ситуації практично неможливо визначити послідовність становлення нових соціальних стосунків, тому ми розглянемо форми експлуатації в тій послідовності, в якій вони частіше за все розглядаються в наукових дослідженнях.

Рабство як система експлуатації могло виникнути лише з початком регулярного надходження надлишкового продукту, оскільки сама експлуатація раба передбачала виготовлення ним надлишків, які привласнювалися його володарем. У протилежному разі раб був зайвим, тому в ранній первісній общині боздатних полонених здебільшого страчували. Жінок і дітей підкорених адаптували до складу сімей переможців, насамперед військових ватажків чи вождів. Іноді адаптували й працездатних чоловіків, особливо за необхідності компенсувати втрати чоловіків під час конфлікту. Проте й у цих випадках раб використовувався лише на домашніх роботах, як правило, жіночих. Там, де землеробство вважалось виключно жіночою справою, раб міг працювати разом із ними.

З початком надходження регулярного надлишкового продукту адопція рабів стала нормою. З цього моменту рабів адоптували на правах молодих членів сім'ї, однак сфера використання рабської праці залишалася обмеженою. Став-

лення до рабів було досить гуманним. Їх статус був тимчасовим (через певний час вони ставали повноправними членами колективу). Нагляд над рабами був відсутнім. До того ж їм нікуди було втікати: з різних причин родичі полонених здебільшого не приймали їх назад. Рабство на цьому етапі не було спадковим, більше того, з часом раб міг завести сім'ю. Становище дітей рабів і вільних було абсолютно однаковим. Така форма рабства дістала назву домашнього, або патріархального рабства. Проте навіть така примітивна форма експлуатації мала суттєвий вплив на соціально-економічну диференціацію суспільства. Так, домашній раб не тільки підвищував авторитет свого володаря самим фактом утримання останнім підлеглих людей, але й звільняв його від значної частини робіт у домашньому господарстві, що давало йому змогу активніше займатися суспільними справами.

Подальше зростання суспільного виробництва відкривало можливість для ширшого використання рабської праці в головних галузях господарства. Виникла навіть необхідність пошуку нових джерел здобування рабів. Природно, що головним із них, як і раніше, залишалися війни, але здебільшого суто загарбницькі. Так, зростання ролі війни, як чинника соціального розвитку, в цей час досить помітне. Збільшення кількості військовополонених прискорило процес виведення рабства з мережі спорідненості з переможцями, як це мало місце в домашньому рабстві, і становлення спадковості рабства. Й, нарешті, новим джерелом придбання рабів стало перетворення за борги на рабів своїх одноплемінників. Єдиним «привілеєм» цієї категорії рабів було те, що їх заборонялося продавати в рабство за межі свого племені.

Форми й характер експлуатації рабів та їхній соціальний статус були досить різноманітними: від жорстокої неволі навіть із практикою ритуального умертвіння рабів до вільного «посадження» їх на землю, зі збереженням особистого господарства. Все залежало від конкретно-історичних умов, перш за все господарської і соціальної структури суспільства, в якому була запроваджена система рабства. Різні форми експлуатації рабів у постегалітарному суспільстві в подальшому привели до формування різних політичних систем: рабовласницької або феодалної.

Внутрішньообщинні форми експлуатації. Крайньою формою внутрішньообщинної експлуатації було перетворення одноплемінників на рабів. Проте поряд із рабством у суспільстві періоду розкладу первісних форм влади існували й інші форми експлуатації, завдяки яким общинно-родовий апарат управління перетворював частину сукупного суспіль-

ного продукту (надлишкової його частини) на свою приватну власність.

Вище вже не раз згадувалася запропонована американським економічним антропологом К. Поланьї система аналізу соціальних відносин у суспільстві. Наведемо коротко лише суттєві моменти цієї схеми. На наш погляд, вони дають можливість чіткіше з'ясувати систему розподілу в суспільстві епохи розкладу егалітарних стосунків, що зумовила становлення і розвиток внутрішньообщинної експлуатації.

К. Поланьї запропонував для аналізу певних стадій суспільного розвитку поняття *реципрокації* (лат. — повертаю) і *редистрибуції* (лат. — перерозподіляю). *Реципрокація* існувала в егалітарному суспільстві і обмежувалась обміном матеріальними благами та послугами між різними групами (сім'ями, родичами, сусідами тощо), які існували в даному суспільстві. Такі групи були цілком самостійними і рівноправними, але пов'язаними між собою надійними взаємними зобов'язаннями. Саме так, на думку дослідника, в егалітарних суспільствах розподілявся надлишковий продукт, а в екстремальних умовах — і необхідна його частина.

Редистрибуція — це вже розподіл тільки надлишкового продукту, але вже не по горизонталі, як це відбувалося за реципрокації в первісній общині, а по вертикалі: спочатку від безпосередніх виробників надлишкового продукту отримували управлінці (старійшини або вожді з їхнім оточенням, а згодом — центральна політична влада з її апаратом), які після перерозподілу частину його повертали у виробничу сферу у вигляді суспільних фондів, витрат на допомогу незможним членам колективу, утримання господарського, ідеологічного, військового керівництва, а також страхового фонду на випадок стихійного лиха.

Відсутність симетричності розподілу, що мала місце в егалітарному суспільстві, сама по собі вже відкривала можливість для виникнення майнової нерівності та експлуатації. Продукт, який у процесі перерозподілу отримували вождь і його оточення управлінців, як компенсацію їхніх трудових витрат по управлінню суспільством, значно перевищував необхідний для утримання їхніх сімей. Додатковий продукт, отриманий таким чином за рахунок суспільних фондів, накопичувався вождем у вигляді багатства. При цьому треба ще врахувати, що значна частина невикористаних суспільних фондів з часом теж осідала у вигляді суспільного багатства, яке в дійсності поступово поповнювало багатство вождів та їхнього оточення.

Експлуаторські відношення у середині общини склалися не тільки в організаційно-управлінській сфері внаслідок асиметричного перерозподілу надлишкового продукту, а й завдяки послугообміну, який становив основу багатьох форм кабальних відношень (лихварства, відробітку, кабальної заборгованості, боргового рабства тощо). Всі зазначені форми були настільки взаємопов'язані, що часто їх навіть важко точно визначити.

Економічною передумовою виникнення різного виду кабальних відносин була майнова і соціальна диференціація в суспільстві, внаслідок якої з'явилися люди, неспроможні самостійно вести своє господарство. Причин тут багато. Деякі з них уже згадувалися: екологічні умови, статевіковий склад сім'ї, відсутність широких споріднених стосунків і т. ін. Немає необхідності аналізувати всі можливі ситуації, коли людина змушена була звертатися за підтримкою до заможнішого одноплемінника. Отримуючи допомогу, така людина, здебільшого, рано чи пізно потрапляла в тенета нерівного послугообміну.

Характерним видом прихованої експлуатації у кочових пастуших племен була своєрідна здольна оренда, так званий саун. Вона мала багато варіантів. Найбільш раннім серед них вважається зовнішньо безкоштовне роздавання худоби незможним одноплемінникам. Під виглядом традиційної взаємодопомоги тут приховане формування певних елементів залежності: отримуючи додаткові засоби до існування незможні одноплемінники опинялися у своєрідній залежності від дародавця і часто змушені були робити йому різного роду подарунки. Особливо виразно момент залежності й експлуатації простежується із запровадженням іншого варіанта здольного сауна, коли худоба передавалася її господарем робітнику на випас, на умовах виплачування останнім чіткої фіксованої частки продукту, або ж сам робітник отримував певну кількість худоби за свою роботу.

В цілому кабальні форми експлуатації в більшості випадків вели до формування феодальних відносин, хоча остаточна форма формування політичної влади тут вирішувалась у кожній конкретно-історичній ситуації окремо.

Данництво — третій основний вид експлуатації, який власне й виник лише в епоху занепаду і розкладу первісного суспільства. Специфічність данництва, як форми експлуаторських відносин, полягає в тому, що воно мало колективний характер. Додатковий продукт, а здебільшого і значна частина основного, за данницьких відносин вилучався не в окремій особі, а в колективу, який здебільшого зберігав свою цілісність як суспільний організм.

Данництво — наслідок грабіжницьких війн. Примусом грабіжники вилучали в різних формах додатковий продукт у підкорених. Форми примусу були різними. Одним із різновидів данництва був примусовий саун. Поширений він був серед кочових скотарів. Суть його полягала в тому, що завойовники примушували підкорених доглядати худобу переможців, насамперед їхніх ватажків. Нерідко саун переможцям уважався з іншими формами поборів.

Данництво, як примусова позаекономічна форма експлуатації, сприяло виникненню феодальних відносин. Але іноді жорстокі форми відчуження підкорених від засобів виробництва призводили до виникнення рабства. Частіше на основі данництва складалась кастова система влади і управління.

Наведені вище три основні форми експлуатаційних відносин в епоху занепаду і розкладу первісного суспільства існували паралельно в різних варіантах і по-різному впливали на становлення політичних структур у стратифікованому суспільстві. Одні варіанти зникали з історичної арени, інші, перероджуючись, складали згодом основу соціальних відносин політичних суспільств.

Становлення держави (політогенез). Виникнення відтворюючої економіки, запровадження у виробництво металів, поліпшення технічного забезпечення виробництва (колесо, леміш тощо), налагодження регулярного обміну, з одного боку, підвищення продуктивності праці та індивідуалізація виробництва, виникнення експлуатації та приватної власності, з іншого — на пізніх етапах розвитку первісного суспільства потребували налагодження кваліфікованої системи влади і управління. Егалітарна система влади в нових умовах економічного і соціального піднесення вже неспроможна була в повній мірі забезпечити управління виробничими, соціальними і культурними сферами суспільства.

Вище неодноразово розглядався процес постійного удосконалення організаційно-управлінської сфери на різних етапах розвитку первісного суспільства: її поступове збільшення, визрівання ієрархічної структури, відокремлення її носіїв від безпосереднього виробництва матеріальних благ і зосередження на престижних роботах, процесах обміну та розподілу сукупного суспільного продукту. З виникненням експлуатації і майнової нерівності значення влади помітно підвищилось. В її функції відтепер входив обов'язок залагоджування конфліктів усередині первісного колективу.

З ускладненням організаційно-управлінської сфери поступово виникали нові форми потестарної влади (таємні со-

юзи, племінні та інші надобщинні структури, військові ватажки зі своїми дружинами тощо). Розпочалася диференціація влади: поряд із традиційними керівниками мирного часу з'явилися військові ватажки, відокремилася ідеологічна сфера на чолі з жерцями. Поряд із диференціацією влади на структурному рівні відбувалася її інтеграція на вищих щаблях управління: зосередження керівництва общиною і родом в руках однієї особи й, таким чином, створення общинно-родової аристократії і закріплення її спадкоємного характеру.

Важливим моментом дальшого розвитку соціальної структури суспільства було не тільки удосконалення системи влади на общинному, але й поширення її на надобщинному рівні: перетворення племінної організації з етнокультурної в соціально-потестарну спільноту. Процес трансформації племінної організації в соціально-потестарну владну структуру був спричинений, по-перше, дальшим розвитком виробництва та обміну, які в нових умовах постійно потребували збільшення розмірів території, населення якої було б пов'язане єдиною владою; по-друге, необхідністю протистояти грабіжницьким війнам, що було не під силу окремим общинам; по-третє, намаганням общинно-родової аристократії збільшити обсяг надходження суспільного продукту. Інтеграція влади на племінному рівні спричинила надалі інтеграцію на надплемінному рівні, що привело до утворення союзів племен.

Ускладнення системи управління і влади усередині общини, виникнення надобщинної і надплемінної владних організацій, створення общинно-родової аристократії та військово-ієрархічних структур пов'язані уже з принциповими змінами в системі управління суспільством. Ці органи влади практично були вже відділені від народу. Остаточна інституалізація влади і перетворення її з потестарної в політичну мали свою локальну специфіку і різні конкретно-історичні вияви.

Дослідники виділяють три головних напрями становлення політичної влади (політогенезу): військовий, аристократичний і плутократичний.

Військовий шлях інституалізації влади. Становлення політичної влади цим шляхом відбувалося у два етапи: 1) військово-демократичний; 2) військово-ієрархічний. На першому етапі склалися лише основні організаційно-управлінські структури військових об'єднань, які продовжували існувати поряд із традиційними, потестарними. Така структура влади дістала назву «військової демократії».

З того часу, як військовий грабіжницький промисел став постійним джерелом отримання додаткового продукту, ви-

никла необхідність в людях, які цілковито спеціалізувалися б на військовій справі. Разом із дружиною виник і військовий ватажок. На ранніх етапах становлення військової організації функції ватажка міг виконувати керівник общини. Проте згодом, із появою «військових професіоналів» — людей, які спеціалізувалися виключно на веденні війни, функції військового керівника відокремилися в окрему посаду. Незважаючи на високий статус у суспільстві військового ватажка він був лише одним із багатьох керівників у складній потестарній структурі (народні збори, рада старійшин, військовий ватажок тощо). Така система влади була лише черговим етапом на шляху політогенезу.

Остаточо процес формування політичної влади в суспільствах «військової демократії» завершився зі створенням в них військово-ієрархічної структури. Обмеження демократії відбувалося шляхом становлення ієрархії усередині військової дружини, відокремлення дружини від основної маси общинників, входження до складу дружини представників різних общин, племен і навіть полонених і, нарешті, виникнення нерівності серед самих воїнів. Розподіл награбованої здобичі відтепер залежав не тільки від участі воїна у поході, а й від його місця у військовій ієрархії.

Авторитет військового ватажка давав можливість йому не підкорятися рішенням потестарних органів влади в суспільстві, навпаки, військова еліта почала диктувати свої принципи взаємовідносин у суспільстві. З демократією, як «народною», так і «військовою», було покінчено. Замість народовладдя з'явилось правління військових, главою якого був їхній ватажок. Така система влади та управління в науковій практиці дістала назву «вождівства», яке вже розглядається як рання форма політичної влади та управління. Ми виклали лише принциповий і водночас схематичний підхід до перетворення потестарної влади в політичну військовим шляхом. У конкретно-історичній практиці все відбувалося набагато складніше. Цей шлях суспільством був пройдений через низку проміжних етапів і конкретно-історичних форм, але в цілому наслідок був один — виникла держава з принципово іншою структурою володарювання.

В тих суспільствах, де військова ієрархія не дістала достатнього розвитку, становлення політичної влади відбувалося іншим шляхом, насамперед *аристократичним*. Тут становлення відокремленої від народу влади відбувалося на основі переродження традиційних органів потестарної влади та організаційно-управлінської системи первісної общини, племені, союзу племен, очолюваних общинно-родовою

аристократією на владу політичну. Головними механізмами такого перетворення були висока спеціалізація общинно-родової аристократії в управлінні виробництвом і повний контроль за розподілом сукупного суспільного виробництва.

В тих суспільствах, де ця аристократія зайняла провідні позиції, вона, насамперед, позбавила військових ватажків їхнього пріоритету й сама очолила військову організацію. Це мало принципово важливе значення, оскільки статус воїна був дуже високим, особливо в тих суспільствах, де він виступав не як грабіжник, а як захисник від грабіжників. Військова аристократія з її ієрархічною структурою тут існувала, проте вона займала другорядну позицію у загальній системі управління і влади.

Аристократичний шлях політогенезу передбачає також концентрацію ідеологічної влади в руках общинно-родової аристократії. Особливого значення набула сакралізація влади вождя. Він був єдиним верховним правителем: цивільним, військовим і духовним. Еволюція потестарної влади в політичну аристократичним шляхом відбувалася ще з більшими труднощами, аніж військовим. Не дивно, що в тих суспільствах, де політична влада запроваджувалася аристократичним шляхом, ще тривалий час поряд із інститутами політичної влади зберігалися деякі традиційні норми первісного суспільства.

Плутократичний шлях становлення політичної влади пов'язаний з поступовою концентрацією влади в руках бігмена та його оточення. Бігмен, як досвідчений і спритний працівник, мав високий авторитет і значною мірою впливав на розв'язання багатьох проблем суспільного життя окремих колективів. Однак для зосередження всієї повноти влади в одних руках цього було замало. Важелі влади бігмен здобував згуртуванням навколо себе численної «групи підтримки», яку він мав годувати, напувати і т. ін. В суспільстві формувалася своєрідна група тиску, яка й приводила бігмена до влади. Шлях цей був складним, довготривалим і поширився переважно в Океанії та Південно-Східній Азії.

**РЕКОМЕНДОВАНА
ЛІТЕРАТУРА**

- Алексеев В. П.* Становление человечества. Москва, 1984.
- Алексеев В. П.* Этногенез. Москва, 1986.
- Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса. Москва, 1983.
- Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли. 3-е изд. Ленинград, 1990.
- Давня історія України: У 2 кн. Київ, 1995.
- Энгельс Ф.* Походження сім'ї, приватної власності і держави // *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. Т. 21. С.28 — 171.
- История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза. Москва, 1983.
- История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. Москва, 1986.
- История первобытного общества. Эпоха классового образования. Москва, 1988.
- Кабо В. Р.* Первобытная доземледельческая община. Москва, 1986.
- Клод Леви-Строс.* Структурная антропология / Пер. с фр. Москва, 1983.
- Ламберт Д.* Доисторический человек: Кембриджский путеводитель / Пер. с англ. Ленинград, 1991.
- Массон В. М.* Экономика и социальный строй древних обществ (по данным археологии). Ленинград, 1976.
- Массон В. М.* Исторические реконструкции в археологии. Фрунзе, 1990.
- Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т. Москва, 1980.
- Павленко Ю. В.* Раннеклассовое общество (генезис и пути развития). Киев, 1989.
- Павленко Ю. В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті. Київ, 1994.
- Петров В. П.* Этногенез слов'ян: джерела, етапи розвитку і проблематика. Київ, 1972.
- Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. Москва, 1981.
- Сегеда С. П.* Основы антропологии. Київ, 1995.
- Семенов Ю. И.* Как возникло человечество. Москва, 1966.
- Семенов Ю. И.* Происхождение брака и семьи. Москва, 1974.
- Социально-экономические отношения и соционормативная культура: Свод этнографических понятий и терминов. Москва, 1986.
- Столяр А. Д.* Происхождение изобразительного искусства. Москва, 1985.
- Тейлор Э. Б.* Первобытная культура. Москва, 1989.
- Токарев С. А.* Ранние формы религии и их развитие. Москва, 1991.
- Фрэзер Дж.* Золотая ветвь. Исследование магии и религии. Москва, 1986.
- Українци: народні вірування, повір'я, демонологія. Київ, 1991.
- Хрисанфова Е. Н., Перевозчиков И. В.* Антропология. Москва, 1991.
- Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А.* Народы мира. Расы. Культура. 2-е изд. Москва, 1985.
- Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков И. Т.* Археологія та стародавня історія України. Київ, 1992.
- Шнирельман В. А.* Происхождение производящего хозяйства. Москва, 1989.
- Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. Москва, 1982.

Австралопітеки (від лат. «аустраліс» — південний і грец. «пітекос» — мавпа) — найбільш ранні представники родини «Гомо» (людина), котрі жили приблизно 2 — 5 млн років тому.

Анімiзм (від лат. «аніма», «анімуc» — душа, дух) — віра в існування душі і духів, які можуть негативно чи позитивно впливати на природу, суспільство і саму людину. Одна з форм первісних релігійних вірувань.

Антропогенез (від грец. «антропос» — людина і «генезис» — виникнення) — процес історико-еволюційного формування фізичного типу людини; розділ антропології, який вивчає цей процес.

Антропоморфний (від грец. «антропос» — людина та «морфе» — форма) — людиноподібний.

Артефакт (від лат. «арт» — штучно і «фактум» — зроблений) — будь-який предмет, що має штучне, а не природне походження.

Гомініди (від лат. «гомо» — людина) — представники родини людських.

Дріопітеки (від грец. «дріас» — дерево і «пітекос») — викопні людиноподібні мавпи, котрі жили приблизно 10 — 23 млн років тому.

Егалітарне суспільство (від франц. «егаліте» — рівність) — поширене в західноєвропейській та американській науковій літературі визначення первісного суспільства, якому ще не властиві соціальне та майнове розшарування.

Екзогамія (від грец. «екзо» — зовні, поза чимсь, та «гамос» — шлюб) — заборона шлюбних стосунків між членами однієї групи — роду чи фратрії; вимога, звичай укладати шлюб із членами іншої групи.

Ендогамія (від грец. «ендон» — усередині і «гамос») — звичай, за яким шлюбні стосунки дозволялися лише в межах однієї групи, наприклад, племені.

Енеоліт (від лат. «аснеус» — мідь і грец. «літос» — камінь) — доба міді-бронзи.

Епікантус — шкірна складка біля внутрішнього кута ока, що прикриває слізний горбок. Властива представникам монголоїдних рас.

Етологія (від грец. «етос» — звичай і «логос») — наукова дисципліна, що вивчає особливості поведінки тварин у природних умовах їхнього існування.

Ініціації (від лат. «інітіаціо» — посвячення, втаємничення) — обряди посвячення молоді в дорослі у первісних суспільствах та в деяких сучасних народів.

Краніологія (від грец. «краніон» — череп і «логос») — розділ антропології, що вивчає будову черепа людини.

Кроманьйонці (від назви гроту Кро-Маньйон у Франції) — одна з груп неоантропів, поширена переважно на території Західної Європи.

Кувада (від франц. «кувад» — висиджування яєць) — звичай демонстрації батьком своєї участі в народженні дитини.

Локомоція (від лат. «локус» — місце і «могіо» — рух) — сукупність координованих рухів, за допомогою яких людина і тварина переміщуються у просторі.

Мезоліт (від грец. «мезос» — середній і «літос») — середній кам'яний вік.

Неоантропи (від грец. «неос» — молодий, новий та «антропос») — люди сучасного фізичного типу.

Неоліт (від грец. «неос» — новий та «літос») — новий кам'яний вік.

Ойкумена (від грец. «ойкуменс» — населена земля) — сукупність населених людиною областей земної кулі.

Остеологія (від грец. «остеон» — кістка і «логос») — розділ антропології, що вивчає будову кісток давньої та сучасної людини.

Палеоліт (від грец. «палос» — давній та «літос») — давній кам'яний вік.

Палеоантропологія (від грец. «палос», «антропос» і «логос») — розділ антропології, що вивчає фізичний тип викопних людей.

Палеодемографія (від грец. «палос», «демос» — народ і «графо» — пишу) — розділ демографії, що вивчає чисельність і склад народонаселення у первісному суспільстві.

Пітекантропи (від грец. «пітескос» та «антропос») — група найдавніших людей, котрі жили в Південно-Східній Азії.

Поліморфізм (від грец. «поліморфос» — різноманітний) — наявність значних відмін морфологічної будови в межах одного біологічного виду.

Популяція (від лат. «популос» — народ) — сукупність особин одного біологічного виду, які мають спільний генофонд і займають певну територію.

Рамапітеки (від «Рама» — ім'я міфічного героя індійського народного епосу та грец. «пітескос») — група викопних мавп кінця третинного періоду, кісткові рештки яких уперше були знайдені на території Індії.

Синантропи (від «Сіна» — Китай та грец. «антропос») — група найдавніших людей, які жили на території сучасного Китаю.

Соціогенез (від лат. «сосьетас» — суспільство і грец. «генезис») — процес формування людського суспільства.

Тотемізм (див.: «тотем») — одна з форм первісних релігійних вірувань, в основі якої лежать уявлення про спільне походження й кровну спорідненість між даною групою людей (родом) і її тотемом — певним видом тварин, рослин, рідше — предметом чи явищем природи.

Третинний період — геологічна епоха, що тривала від 65 до 3 млн років тому.

Фетиш (від франц. «фетіш», порт. «фетіцо» — амулет) — предмет неживої природи, нібито наділений чудодійною силою.

Фетишизм (див.: «фетіш») — одна з форм первісних релігійних уявлень, віра в надприродні властивості певних предметів.

Фратрія (від грец. «фратрія») — одна з ланок соціальної організації давніх суспільств, угруповання кількох, найчастіше двох родів у межах одного племені, яке утворювалось або в результаті роз'єднання одного роду, або (рідше) — шляхом їх штучного об'єднання.

Четвертинний період — сучасна геологічна епоха, що розпочалась приблизно 3 млн років тому. Іноді її називають «антропогеном» (від грец. «антропос»).

Вступ	3
Розділ 1. Загальні питання вивчення первісної історії	5
Визначення науки. Предмет і значення первісної історії ..	6
Джерела первісної історії	9
Хронологія та періодизація історії первісного суспільства. .	26
Розділ 2. Походження людини та суспільства.	35
Загальні питання антропосоціогенезу	36
Походження людини (антропогенез)	44
Походження суспільства (соціогенез).	79
Виникнення мислення та мови	88
Витоки ідеологічних уявлень та мистецтва	91
Розділ 3. Первісна община.	99
Завершення процесу антропосоціогенезу.	100
Ранньопервісна община	119
Пізньопервісна община	173
Розділ 4. Розклад і занепад первісного суспільства: епоха політо- генезу	205
Передумови політогенезу	206
Становлення політичної влади і держави (політогенез) ...	226
<i>Рекомендована література</i>	<i>236</i>
Короткий термінологічний словник	237

Навчальне видання

Станко Володимир Никифорович

Гладких Михайло Іванович

Сегеда Сергій Петрович

ІСТОРІЯ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Художнє оформлення *О. Г. Григора*

Художній редактор *Т. О. Щур*

Технічний редактор *Л. І. Швець*

Коректори *А. І. Бараз, А. В. Бородавко*

Підп. до друку. 18.05.98. Формат 84 × 108/32. Папір. офсет. № 1. Гарн. Таймс. Друк. офсет. Ум. друк. арк. 12,6. Ум. фарбовідб. 13,02. Обл.-вид. арк. 14,62. Вид. № 3842. Зам. № 9-193.

Видавництво «Либідь» при Київському університеті, 252001 Київ, Хрещатик, 10

Свідоцтво про державну реєстрацію № 05591690 від 23.04.94.

АТ «Київська книжкова фабрика»,
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

